

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES
SOCIAL SCIENCES QUARTERLY

Покренут 1950. године
До 10. свеске (1955) под називом Научни зборник, серија друштвених наука,
од 11. свеске (1956) – Зборник за друштвене науке, а од 76. свеске (1984)
под данашњим називом

ГЛАВНИ УРЕДНИЦИ
Др Милош Јовановић (1950), Живојин Бошков (1951–1952),
Рајко Николић (1953–1965), академик Славко Гавриловић (1966–1969),
др Александар Магарашевић (1970–1973), др Младен Стојанов (1974–1999),
др Милован Митровић (2000–2004), др Часлав Оцић (2005–)

144
(3/2013)

Уредништво

Др Бошко БОЈОВИЋ, Француска
Др Милан БРДАР, Београд
Др Рајко БУКВИЋ, Београд
Др Бранислав ЂУРЂЕВ, Нови Сад
Др Масајуки ИВАТА, Јапан
Др Ђорђе ИГЊАТОВИЋ, Београд
Др Милош МАРЈАНОВИЋ, Нови Сад
Др Милован МИТРОВИЋ, Београд
Др Драго ЊЕГОВАН, Нови Сад
Др Часлав ОЦИЋ, дописни члан САНУ, Београд
Др Питер РАДАН, Аустралија
Др Панајотис Г. ХАРИТОС, Грчка
Др Срђан ШЉУКИЋ, Нови Сад

Главни и одговорни уредник
Др Часлав ОЦИЋ,
дописни члан САНУ, Београд

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

144
(3/2013)

НОВИ САД
2013

Илустрација на корици
гравира Захарија Орфелина
Човек ишше за сѣолом

САДРЖАЈ / CONTENTS

Мирјана Рашевић СРБИЈА ДВАДЕСЕТ ГОДИНА ПОСЛЕ КАИРСКЕ КОНФЕРЕНЦИЈЕ: ИМА ЛИ НАПРЕТКА У СФЕРИ РЕПРОДУКТИВНОГ ЗДРАВЉА?	Mirjana Rašević SERBIA 20 YEARS AFTER THE CAIRO CONFERENCE: IS THERE ANY PROGRESS IN THE SPHERE OF REPRODUCTIVE HEALTH?
413–428	
Бошко Мијатовић ВОЈВОДИНА И НЕПОСРЕДНИ ПОРЕЗИ ОКО 1925: ДА ЛИ ЈЕ БИЛО ПЉАЧКЕ?	Boško Mijatović VOJVODINA AND DIRECT TAXES AROUND 1925: HAD ANY ROBBERY TAKEN PLACE?
429–449	
Владан Павловић и Срећко Милачић НЕУЈЕДНАЧЕН СЕМАНТИЧКИ САДРЖАЈ ТЕРМИНА СОЛВЕНТНОСТ – ИЗВОРИШТЕ И ПОСЛЕДИЦЕ	Vladan Pavlović et Srećko Milačić CONTENU SÉMANTIQUE INÉGAL DU TERME SOLVABILITÉ – ORIGINE ET CONSÉQUENCES
451–466	
Владимир Закић ГЕНЕРИСАЊЕ ВРЕДНОСТИ ЗА ЗАИНТЕРЕСОВАНЕ СУБЈЕКТЕ КАО ЦИЉ САВРЕМЕНОГ КОРПОРАТИВНОГ ПРЕДУЗЕЋА	Vladimir Zakić CREATING VALUES FOR STAKEHOLDERS AS A GOAL OF A MODERN CORPORATE ENTERPRISE
467–481	
Родољуб Етински ПОТРЕБА РЕДЕФИНИСАЊА ПОЈМА ЉУДСКИХ ПРАВА	Rodoljub Etinski REDEFINING THE IDEA OF HUMAN RIGHTS
483–496	
Сања Ђурђић ЈУСНАТУРАЛИЗАМ И ПРАВНИ ПОЗИТИВИЗАМ У САВРЕМЕНОЈ АМЕРИЧКОЈ ЈУРИСПРУДЕНЦИЈИ	Sanja Đurđić JUSNATURALISM AND LEGAL POSITIVISM IN CONTEMPORARY AMERICAN JURISPRUDENCE
497–507	

Ђорђе Павловић Đorđe Pavlović
УСТАВ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ ИЗ CONSTITUTION OF THE KINGDOM
1901. ГОДИНЕ OF SERBIA OF 1901.
509–522

Ристо Прентовић Risto Prentović
ЕТИЧКИ АСПЕКТИ ЛОВНОГ ETHICAL ASPECTS OF HUNTING
ТУРИЗМА СРБИЈЕ TOURISM IN SERBIA
523–538

Ђурђа Солеша Гријак Đurđa Soleša Grijak
РОДИТЕЉСКО УЛАГАЊЕ ИЗ PARENTAL INVESTMENT FROM
ПЕРСПЕКТИВЕ ДЕТЕТА THE CHILD'S PERSPECTIVE
539–550

Миа Марић Mia Marić
ОДНОС ОСОБИНА ЛИЧНОСТИ И RELATIONSHIP BETWEEN
ПОЈМА О СЕБИ КОД УЧЕНИКА PERSONALITY TRAITS AND
СРЕДЊЕ ШКОЛЕ SELF-CONCEPT IN HIGH SCHOOL
STUDENTS
551–562

Жељко Бјељац, Александра Терзић и Željko Bjeljac, Aleksandra Terzić and
Јована Бранков Jovana Brankov
САБОР ТРУБАЧА У ГУЧИ: TRUMPET FESTIVAL IN GUČA:
СОЦИОДЕМОГРАФСКИ ПРОФИЛ И SOCIO-DEMOGRAPHIC PROFILE
МОТИВ ДОЛАСКА ПОСЕТИЛАЦА AND THE MOTIVES FOR VISITING
563–576

ПРИКАЗИ / BOOK REVIEWS

Мирјана Рикало
СТАЊЕ И ПЕРСПЕКТИВЕ УМЕТНИЧКОГ ТРЖИШТА НА ЗАПАДНОМ БАЛКАНУ
(Gojko Rikalović /ur./, *Zapadni Balkan: regionalno umetničko tržište, a ne fikcija?*
Anonymous, Beograd 2012).
577–579

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ / AUTHORS IN THIS ISSUE
581–585

СРБИЈА ДВАДЕСЕТ ГОДИНА ПОСЛЕ КАИРСKE КОНФЕРЕНЦИЈЕ: ИМА ЛИ НАПРЕТКА У СФЕРИ РЕПРОДУКТИВНОГ ЗДРАВЉА?

МИРЈАНА РАШЕВИЋ

Институт друштвених наука
Краљице Наталије 45, Београд, Србија
Е-адреса: rasevicm@gmail.com

САЖЕТАК: Појам репродуктивног здравља уведен је на Међународној конференцији о становништву и развоју која је одржана под покровитељством Уједињених нација у Каиру 1994. године. Нови концептуални приступ утемељен је у тежњи да се успостави равнотежа између микро и макро репродуктивних потреба и циљева, као и индивидуалних права и одговорности у сфери здравља, партнерских односа и родитељства. Он је разрађен у истовремено усвојеном *Плану акције*. Какве ефекте су имале поруке из Каира на стање репродуктивног здравља становништва Србије? Анализа стања и тенденција десет најбитнијих индикатора из ове области показује да нису направљени очекивани помаци. Ако су и направљени, они се региструју последњих година и везани су најчешће за стабилизацију вредности појединих показатеља, али не на пожељном нивоу. Прави изузетак је континуирано опадање смртности од AIDS-а. То, међутим, не умањује значај већ потврђује релевантност и актуелност *Програма акције*. Поготово у Србији.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: репродуктивно здравље, Међународна конференција о становништву и развоју, Србија, Уједињене нације

У људској заједници током историје спонтано се развијало планирање породице под утицајем различитих чинилаца социјалне, религиозне, етичке или филозофске природе. Оно представља свесну активност индивидуе и парова у репродуктивном добу живота, којом теже не само да регулишу број и временски распоред рађања, већ и да роде здраво дете. Утицај друштва у овој сфери огледа се, у новије време, кроз делање различитих покрета и програма за планирање породице. Тако се планирање породице

појављује на три нивоа: као индивидуална пракса, као покрет друштвених група и као програм који доноси и спроводи држава.

У савремено доба планирање породице тежи да постане истовремено и индивидуална потреба и социјални захтев, људско право и обавеза према друштву, снажна превентивна мера и стил живота и елемент појединачне и друштвене репродуктивне свести. Отуда је нужно мултидисциплинарно изучавање планирања породице чији су различити аспекти (биолошки, здравствени, демографски, социолошки, психолошки, економски, етички, политички) тешко раздвојиви.

Као централна намећу се два аспекта посматрања овог феномена: демографски и здравствени. Демографски аспект јер је рађање деце и његов агрегат фертилитет становништва одлучујућа варијабла развитка становништва (раста становништва и старосне структуре), а његовим посредством и бројних социјалних и економских процеса. Здравствени аспект је, такође, веома битан пошто живот и здравље мајке и детета у великој мери зависе од формираног репродуктивног модела и услова у којима се он остварује.

МЕЂУНАРОДНА КОНФЕРЕНЦИЈА О СТАНОВНИШТВУ И РАЗВОЈУ

У жељи да се подвуче значај здравственог аспекта планирања породице и истовремено смање отпори за прихватање државне интервенције у сфери рађања уведен је појам репродуктивног здравља. Нови концептуални приступ утемељен је на петој по реду популационој конференцији Уједињених нација – на Међународној конференцији о становништву и развоју која је одржана у Каиру 1994. године. У *Плану акције* [UNFPA, 1995], који је на овој конференцији усвојило 179 националних делегација, репродуктивно здравље је дефинисано као стање потпуне физичке и менталне способности и социјалне сигурности, а не само као одсуство болести или неспособности, у свим областима које се тичу репродуктивног система и његових функција и процеса.

Репродуктивно здравље отуда подразумева да су људи способни за задовољавајући и безбедан сексуални живот и репродукцију уз пуну слободу доношења одлука. Последњи услов садржи право мушкарца и жене на информисаност и доступност безбедних, ефикасних и прихватљивих метода контроле рађања који нису у супротности са законом, као и право на приступ одговарајућим сервисима за заштиту здравља који ће омогућити жени безбедну трудноћу и порођај и пружити најбољу шансу паровима да имају здраво дете.

Полазећи од дефиниције здравља Светске здравствене организације, репродуктивно здравље је дефинисано у најширем контексту уважавајући предуслове (информисаност, доступност метода контроле рађања) и етичке

принципе (слобода на избор жене и мушкарца). Ограда која се односи на приступ методама контроле рађања које нису у супротности са законом је уступак, у научном и прагматичном смислу лош, земљама које имају рестриктивне законе о абортусу и стерилизацији.

У складу с дефиницијом репродуктивног здравља, заштита репродуктивног здравља широко је дефинисана као скуп метода, техника и сервиса за превенцију и решавање репродуктивних здравствених проблема, укључујући и сексуално здравље, с циљем да се унапреди квалитет живота и односи међу партнерима.

Као и дефиниција, циљ је у овој области постављен у најширем смислу. Наиме, све земље се позивају да омогуће свим појединцима одговарајућег узраста приступ, кроз примарну здравствену заштиту, репродуктивном здрављу најкасније до 2015. године. Детаљно су набројани појединачни видови које укључује репродуктивно здравље у контексту примарне здравствене заштите почев од савета, информисања, едукације и сервиса за планирање породице до образовања за хуману сексуалност, репродуктивно здравље и одговорно родитељство.

У оквиру праваца акције нарочито се истиче потреба укључивања жена у вођење, формулисање и спровођење релевантних програма, као и у све типове невладиних организација (женски покрети, религијске групе, програми намењени младима) за промоцију репродуктивног здравља. Такође, издвојени су мушкарци и адолесценти као посебне циљне групе и подвучена је потреба њиховог достизања на послу, у кући или на местима за рекреацију, односно у школи, у омладинским организацијама и местима окупљања адолесцената.

Начин на који је дефинисан појам репродуктивног здравља и његова заштита, постављени циљеви и набројане акције за очување и унапређење здравља у овој сфери могу се веома повољно оценити, пре свега због тежње да се успостави равнотежа између микро и макро репродуктивних потреба и циљева, као и индивидуалних права и одговорности у сфери здравља, партнерских односа и родитељства.

Мада циљеви везани за репродуктивно здравље нису квантификовани у *Плану акције*, осим максималистичког залагања да сви појединци треба да имају приступ репродуктивном здрављу до 2015. године, они су дефинисани да би се побољшао квалитет репродуктивног здравља становништва и да би се постигао последични напредак у демографском и економском развоју.

Какве је ефекте имала имплементација *Плана акције* усвојеног на Међународној конференцији о становништву и развоју крајем 1994. године, водича за деловање на основу широке дефиниције репродуктивног и сексуалног здравља, на стање репродуктивног здравља становништва

Србије? Поготово што је универзални приступ репродуктивном здрављу прихваћен и као пети циљ, у *Миленијумским циљевима развоја до 2015.* донесеним 2000. године (UN, 2000) на Миленијумском самиту, са којим су се сагласиле све земље чланица Уједињених нација и најмање 23 интернационалне организације.

РЕПРОДУКТИВНО ЗДРАВЉЕ СТАНОВНИШТВА СРБИЈЕ

Да бисмо одговорили на питање везано за остваривање позитивних ефеката у сфери репродуктивног здравља становништва Србије, изабрали смо да анализирамо стање и досадашње тенденције 10 најбитнијих индикатора. То су стопа укупног фертилитета, стопа трудноћа адолесценткиња, примена контрацепције, структура употребе контрацепције, стопа укупних абортуса, инфицираност HIV-ом, смртност од AIDS-а, матернална смртност, смртност одојчади и водећи узроци смрти жена у репродуктивном периоду.

Изабрани су они индикатори који су истовремено реални показатељи одређених стања, доступни су за анализу и везани за дугогодишње проблеме репродуктивног здравља у Србији. Из познатих разлога посматрана је територија Србије ван подручја Косова и Метохије. Поред података Републичког завода за статистику и Института за јавно здравље Србије, коришћени су резултати репрезентативног националног истраживања домаћинства, жена, младића и деце која су спроведена 2000, 2005. и 2010. године (UNICEF, 2001; UNICEF, 2007; UNICEF, 2012), као и процене које се тичу намерних прекида трудноће.

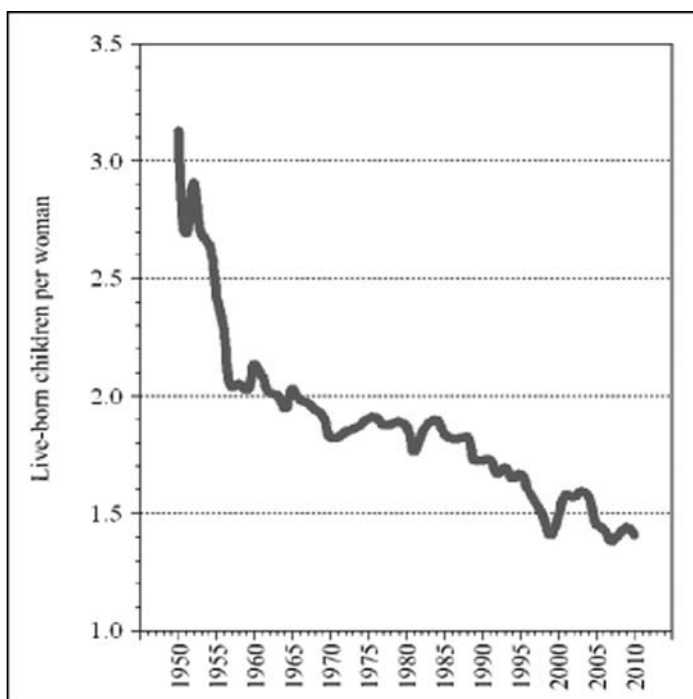
Стопа укупног фертилитета

Централна Србија и Војводина су се с феноменом недовољног рађања суочиле још средином прошлог века, на знатно нижем нивоу општег развоја него европске земље. Социјалистички тип убрзаног процеса модернизације, нагли прелазак из села у град, значајан удео жена на тржишту рада с пуним радним временом током репродуктивног периода, нагла секуларизација, као и раширеност препрека економске природе за остваривање репродуктивних норми, свакако су најважнији чиниоци ране појаве феномена недовољног рађања и његовог одржавања на нисконаталитетним подручјима Србије. Поред тога, за разлику од осталих социјалистичких земаља, југословенско друштво било је знатно отвореније за западни систем вредности и у већој мери је омогућавало задовољење индивидуалних потреба. То је допринело порасту економске и психолошке цене детета [Рашевић и Петровић 1995]. Тако је већ у 1971. години стопа укупног фертилитета, прецизан индикатор нивоа рађања, била за око 15% нижа од потреба просте репродукције у Централној Србији, односно за готово 20% у Војводини. У том интервалу вредности стопа углавном се стабилизују у следеће две деценије на оба подручја. Једно од објашњења

регистроване стабилизације фертилитета у Србији јесте очување високог нивоа универзалности брака, у који се још релативно рано улазило, а браку алтернативне форме заједништва готово да нису постојале.

Деведесете године 20. века представљале су изузетно сложен период у битисању становништва Србије. Поред дугорочних фактора на демографски развитак деловао је и низ бурних догађаја: распад СФРЈ, рат у окружењу, санкције међународне заједнице, политички проблеми, криза институција, војна интервенција НАТО пакта. Смањен степен самореализације и живот у перманентном стресу основне су одлике живљења овог периода на индивидуалном, психолошком нивоу. Сиромаштво, односно редуција потреба на егзистенцијалном нивоу, су пак основне карактеристике економске цене ове деценије коју је платила огромна већина становништва. Резултат је да нисконаталитетна подручја Србије у 1990-им годинама бележе константан пад рађања. У централној Србији стопа укупног фертилитета између 1991. и 1999. опала је са 1,73 на 1,40 детета по жени, а у Војводини са 1,72 на 1,43 детета по жени.

Графикон 1
Стопа укупног фертилитета. Србија, 1950–2010.

Извор: Документационе табеле Центра за демографска истраживања Института друштвених наука.

Након лаганог повећања нивоа рађања у Србији током 2000. и 2001. године и његовог каснијег трогодишњег задржавања на нивоу од 1,6 детета по жени, од 2005. године стопа укупног фертилитета поново бележи пад, достижући вредност од само 1,38 детета по жени у 2007. години. У наредним годинама ниво рађања се стабилизује на незнатно вишем нивоу (Графикон 1). Објашњење изузетно ниског фертилитета треба тражити, поред дубоке условљености овога феномена на садашњем нивоу цивилизацијског развоја, и у израженим структурним препрекама у процесу транзиције социоекономског система, уз придодате нове елементе могуће индивидуалне пасивизације као што су, на пример, осећање несигурности, социјални маладаптациони синдром на измењене вредности и норме и друштвена аномија.

Према последњим подацима који се односе на 2011. годину ниво рађања је чак 33% испод потреба просте репродукције становништва, што значи да би следећа генерација жена била за трећину мања по броју од садашње. Другим речима, са вредношћу стопе укупног фертилитета од 1,40 ниво рађања у Србији је испод европског просека који износи 1,6 детета по жени [Pison 2011].

Дуготрајност недовољног рађања је основни покретач депопулације и дубоких промена у старосној структури становништва. Тако је број живорођених 2011. године био за 37,3 хиљада мањи од броја умрлих. Уједно, 2011. година је двадесета година за редом како се у Србији бележи негативан природни прираштај. Релативно посматрано, на 1.000 становника стопа природног прираштаја у 2011. години износила је -5,2 ‰. Истовремено, Европа као целина бележи нулти природни прираштај.

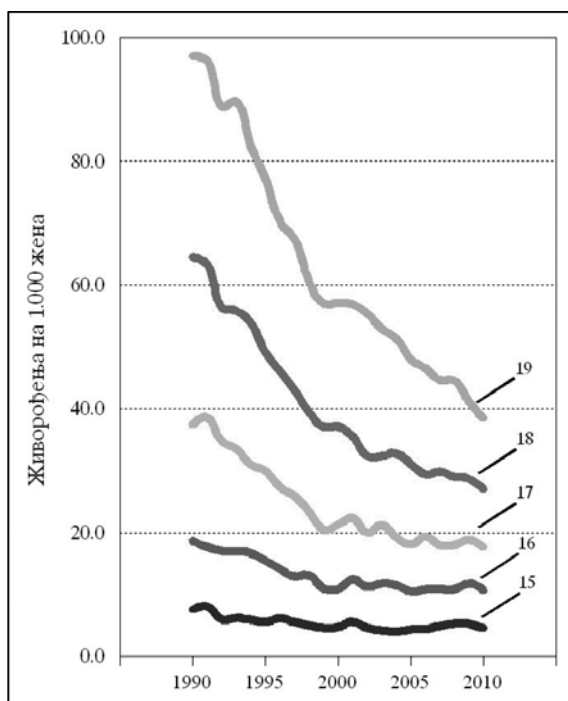
СТОПА ТРУДНОЋА АДОЛЕСЦЕНТКИЊА

Трудноћа током адолесценције је озбиљан проблем јавног здравља, с последицама које се тичу не само адолесцената и њихових породица већ и здравственог система и друштва. Слика о адолесцентским трудноћама у Србији посматрана путем статистичких података изгледа овако:

- У Србији је у 2011. живо дете родило 19 девојака у старости 15–19 година међу 1.000 својих вршњакиња. Прецизна стопа адолесцентског фертилитета износила је 18,8 ‰.
- Апсолутно посматрано, 3.748 деце у Србији у 2011. години родиле су жене узраста до 19 година.
- Удео адолесцентског фертилитета у укупном фертилитету Србије у 2011. години износио је 6,7%.
- У односу на 1990, када почиње да се региструје континуиран јасан пад, стопа фертилитета у узрасту 15–19 година је више него преполовљена (44,3 према 18,8 ‰).

- Ово смањење је, међутим, било мањег интензитета него у већини европских земаља у истом периоду, тако да и даље у скоро три четвртине земаља Европе адолесценткиње рађају мање него у Србији [Pison 2012]. Стопа фертилитета адолесценткиња у Европи као целини, израчуната према последњим доступним подацима, износи 15 ‰ [Population Reference Bureau, 2013].
- Истовремено, од 1990. до 2011. године, снижавање нивоа рађања адолесценткиња у Србији није било подједнако у свим појединачним узрастима ове старосне групе. Оно је било упадљиво најмање (40%) међу девојкама узраста 15 година, а највеће међу девојкама старим 18. и 19. година (Графикон 2).

Графикон 2
Специфичне стопе фертилитета адолесценткиња (15–19) по појединачним годинама старости. Србија, 1990–2010.

Извор: Станковић, Б., Г. Пенев, 2012.

- Постоји јасна регионална диференцијација према висини стопе адолесцентског фертилитета. Оне су упадљиво на вишем нивоу у Источној и Југоисточној Србији, где је старосни модел фертилитета одређен традиционално распрострањеним малолетничким брако-

вима и раним рађањем деце, што пре свега одликује становништво влашке и ромске националности.

- Последњи поуздани подаци о прекидима трудноће односе се на 1989. годину. Према њима, стопа абортуса је у старосној групи 15–19 година у централној Србији износила 19,0 промила, а у Војводини 22,3 ‰.
- У односу на 1969. годину пуне либерализације абортуса, распрострањеност прекида трудноће међу адолесценткињама 20 година касније у Централној Србији и Војводини остала је непромењена (20,5 и 21,3 ‰ респективно).
- Процењује се да је и данас стопа абортуса адолесценткиња најмање на истом нивоу.
- На основу података виталне статистике о нивоу рађања и процена о распрострањености прекида трудноће међу адолесценткињама, укупан број адолесцентских трудноћа у једној календарској години може се проценити на најмање 40 на 1.000 адолесценткиња узраста до 19 година. Половина адолесцентских трудноћа реализује се рађањем, а половина се намерно прекине.

Поред истакнутих традиционалних фактора везаних за рано ступање у формални или неформални брак и рађање пре зрелости, и многи други фактори доприносе настанку адолесцентске трудноће у нашој средини. То су: пораст учесталости сексуалне активности током адолесценције, раширеност ризичног понашања младих које угрожава њихово репродуктивно здравље, пасиван однос родитеља према сексуалности и заштити репродуктивног здравља њихове деце, одсуство системских решења везаних за едукацију у области заштите репродуктивног здравља и недовољна прилагођеност здравствене службе потребама младих везаним за заштиту репродуктивног здравља у највећем броју општина у Србији [Rašević i Sedlecky 2006].

Репродуктивни систем адолесценткиња није потпуно сазрео и трудноћа представља физиолошки стрес за њихов организам. Такође, младе жене често из разних разлога одлажу одлазак код лекара па самим тим касне превентивне мере, пре свега пренатална дијагностика. Отуда трудноћа и рађање на почетку репродуктивног периода носе повећан ризик за морбидитет жене и деце. Услед психолошке незрелости адолесценткиња њихова деца могу имати и лошу пренаталну и постнаталну бригу. Поред здравствених проблема, млади који постану родитељи током адолесценције суочавају се са низом социоекономских изазова укључујући и оне који се односе на партнерске везе [Rašević 1994]. И намерни прекид трудноће вишеструко угрожава психофизичко здравље адолесценткиња.

ИНДИКАТОРИ КОЈИ СЕ ТИЧУ ПРИМЕНЕ КОНТРАЦЕПЦИЈЕ

Не постоји институционализовани систем прикупљања података о примени контрацепције, па су њихов основни извор анкетна истраживања. Нажалост, она се спроводе редовно тек од 2000. године. Пре тога, последње репрезентативно истраживање из 1976. утврдило је да је више од половине удатих жена у репродуктивном периоду примењивало контрацепцију у централној Србији (55,6%) и Војводини (59,2%) у време спровођења анкете. На оба подручја *coitus interruptus* је био убедљиво најзаступљенији метод контроле рађања [Sentić 1980].

Снимање примене контрацепције на репрезентативном нивоу спроведено је у Србији ван територије Косова и Метохије у првој деценији овога века у три таласа: 2000, 2005 и 2010. године [UNICEF 2001; UNICEF 2007; UNICEF 2012]. Резултати су показали да није дошло до очекиваног квалитативног помака у примени контрацепције у односу на 1976. Наиме, 58,8% жена у браку или стабилној партнерској вези старости између 15 и 49 година примењивало је или је њихов партнер примењивао контрацепцију 2000. године. Одговарајући удели у 2005. и 2010. су 41,2 % и 60,8 %. Само су Босна и Херцеговина и Македонија бележиле ниже уделе примене контрацепције међу женама које су у браку или ванбрачној вези у 2000-им, док је просек за Европу као целину у 2010. години износио 72,6% [UN 2010].

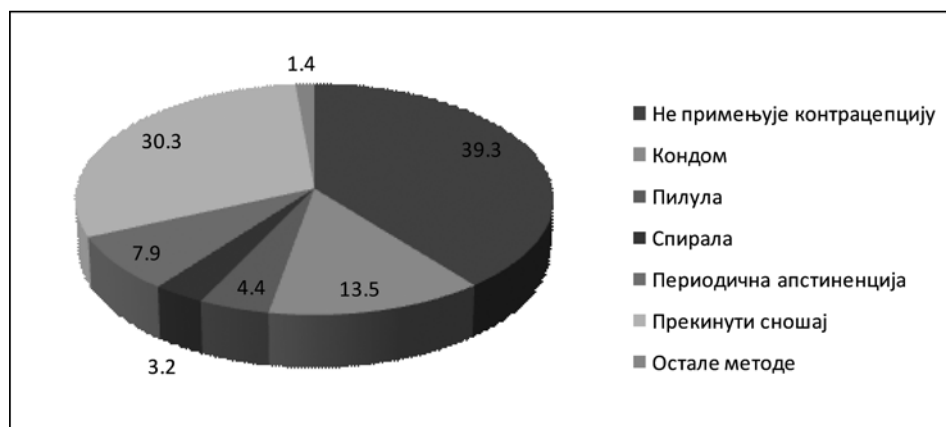
Треба посебно истаћи да није уочен ни помак ка примени контрацепције међу младим паровима у Србији у време спровођења анкете 2010. године јер су регистровани удели везани за превенирање зачећа међу адолесценткињама и у старосној групи 45–49 година били готово исти и износили су 44,8% и 46,1%.

Анализа социоекономских карактеристика жена које су превенирале зачеће током спровођења анкете 2010. године показује да је образовање основни фактор који детерминише јасне разлике по овом питању у Србији. Тако је нешто више од половине жена са основним образовањем (53,3%) примењивало контрацепцију према готово $\frac{2}{3}$ жена са вишим и високим образовањем (64,5%). Но, сигнификантне разлике нису потврђене у односу на економски статус кориснице контрацепције. Само 4,1 %-ни поен је регистрована разлика у висини удела примене контрацепције међу најсиромашнијим (57,5%) и најбогатијим корисницама (61,6%). Нису потврђене ни регионалне разлике везане за примену контрацепције (удео у градским је 60,4 а у осталим насељима 61,3 %).

Традиционални методи контрацепције се доминантно примењују у Србији и у 2010. години (Графикон 3). Међу женама које су превенирале зачеће њих готово две трећине (64,6%) користило је традиционалне методе, пре свега прекинути сношај или метод плодних дана. Од ефикасне контрацепције најчешће се користи кондом (22,2%), док употреба комби-

новане хормонске контрацепције и интраутериног улошка далеко заостаје (7,2% и 5,3 % респективно).

Графикон 3
Примена контрацепције међу женама у плодном периоду
које су удате или у ванбрачној заједници. Србија, 2010.

Извор: UNICEF 2012.

Недовољно рађање у Србији прати и претежно традиционална контрола рађања у којој доминира ослањање на неефикасну контрацепцију и, последично, у случају када се трудноћа не жели или не може прихватити, прибегавање абортусу. Отуда у Србији постоји дуга историја абортусног питања.

СТОПА УКУПНИХ АБОРТУСА

До последње деценије 20. века Србију је карактерисао непрекидан тренд пораста намерних прекида трудноће. У 1989. години, последњој години поузданих података, у Централној Србији број индукованих абортуса био је двоструко већи него број живорођене деце, а у Војводини за једну половину. Односно, свака једанаеста жена у репродуктивном добу живота у Централној Србији и свака тринаеста у Војводини намерно је прекинула трудноћу исте године. Међу њима, 24,2% жена у Централној Србији и 19,9% у Војводини имало је четири или више индукованих абортуса у личној анамнези [Рашевић 1993].

Пошто званични подаци о абортусима у Србији већ више од 20 година нису поуздани [Rašević 2008], неопходно их је проценити. То је учињено коришћењем Вестофовог модела [Westoff 2008] који је изграђен на основу утврђивања корелационе везе између стопе укупних абортуса, стопе укуп-

ног фертилитета и удела употребе модерне и традиционалне контрацепције у 67 посматраних популација. Уношењем наведених података у изабрани модел добија се да је процењена вредност стопе укупних абортуса у Србији у 2000, 2005. и 2010. години износила 2,29%, 2,75% и 2,80% респективно, тј. стопа укупних абортуса у Србији и даље је врло висока, чак и расте у првој деценији 21. века, између један и по и два пута је виша од стопе укупног фертилитета и међу највишима је у Европи [Sedgh et al. 2007].

Дводеценијски истраживачки продори у нашој средини издвојили су низ фактора везаних за неприхватање модерних вредности у сфери контроле рађања. Међу њима најважнији су лака доступност намерног прекида трудноће комбинована с јасним тешкоћама везаним за ефикасну употребу контрацепције; недовољно знање о модерној контрацепцији не само међу женама и мушкарцима који имају потребу за превенцијом зачећа већ и међу здравственим радницима; чврста социјална база за традиционални модел контроле рађања; психолошки отпор према комбинованој хормонској контрацепцији и интраутерином улошку; и ограничено спровођење програма за планирање породице [Rašević i Sedlecky 2009].

Абортус не само да је морално и цивилизацијски неприхватљив, већ носи потенцијалне последице у више области које се тичу и индивидуе и друштва. У демографској сфери, абортус директно утиче на смањење фертилитета и репродуктивног потенцијала становништва (ширење стерилитета, пораст спонтаних абортуса, превремених порођаја и ниске тежине новорођенчади), а директно и индиректно делује преко морталитета женског становништва. Главне медицинске компликације и секвеле абортуса односе се на репродуктивни систем жене. Као стресогено стање, абортус, такође, има ризик за ментални поремећај. У социјалној сфери последице абортуса тичу се односа међу партнерима [Rašević 1993].

ИНДИКАТОРИ ОБОЉЕВАЊА ОД ПОЛНО ПРЕНОСИВИХ ИНФЕКЦИЈА

У Србији нема података који би омогућили утврђивање реалне распрострањености болести које се преносе сексуалним путем. Разлоге треба тражити у одсуству дефинисаних протокола испитивања, регистрација и лечења како оболелих особа тако и њихових партнера. Међутим, најмање неколико чињеница нам дозвољава да болести које се преносе сексуалним путем сврстамо у један од значајних проблема репродуктивног здравља. Прво, инциденција болести које се преносе сексуалним путем расте у већини земаља у транзицији услед, пре свега, осиромашења великог броја становника, ширења проституције и наркоманије, те недостатка сексуалне едукације. Такође, у Србији расте број лица заражених HIV-ом.

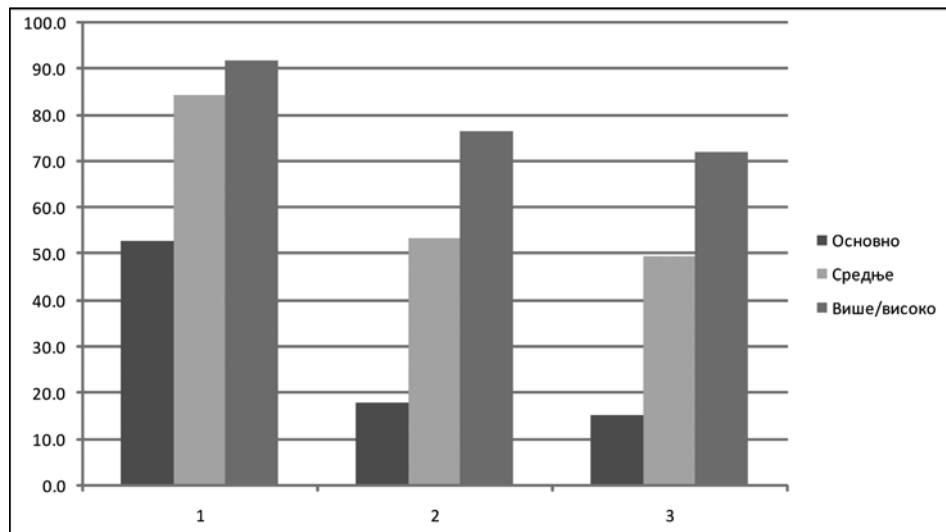
Од 1984. године, када је ретроактивно забележен први случај HIV инфекције, до краја 2010. године у Србији су регистроване 2593 особе

инфициране HIV-ом. Према последњим подацима 1515 особа у Србији живи са HIV-ом. Процењује се да је број заражених овим вирусом неколико пута већи, односно да преваленција HIV инфекције у популацији узраста 15 и више година износи 0,1% (Комисија за борбу против HIV/AIDS-а Владе Републике Србије, 2012), што је испод европског просека који је на нивоу од 0,4% [Pison 2012].

Од почетка епидемије у Србији се региструје пораст учешћа особа до 30 година старости, лица која су заражена незаштићеним сексуалним односом, хетеросексуалаца оба пола, као и мушкараца, поготово оних који имају сексуалне односе с мушкарцима с ризичним понашањем. Још увек је велики проценат оболелих особа с непознатим начином трансмисије, што је повезано са неприхватањем нестандартних облика понашања у нашој средини.

Услед раног откривања особа инфицираних HIV-ом и примене адекватне терапије од 1997. године континуирано се региструје пад броја умрлих од AIDS-а. Морталитет од AIDS-а 2009. године износио је 0,34 на 100.000, док је 1996. забележено 1,20 на 100.000 [Комисија за борбу против HIV/AIDS-а Владе Републике Србије 2012].

Графикон 4
Свеобухватно знање о преношењу ХИВ/АИДС жена старих 15–24 године.
Србија, 2010.

- 1 – Проценат жена које знају за оба начина преношења HIV-а
- 2 – Проценат оних које одбацују две најчешће заблуде у вези са ХИВ-ом и које знају да особа која изгледа здраво може имати AIDS
- 3 – Проценат оних које имају свеобухватно знање о начинима преношења HIV-а

Извор: UNICEF 2012.

Информисаност младих људи о начинима преношења HIV-а битан је предуслов спречавања даљег ширења ове болести. У оквиру Истраживања вишеструких показатеља спроведеног у Србији 2010. године [UNICEF 2012] постављен је сет питања женама старим 15–24 и мушкарцима старим 15–29 година да би се утврдило њихово знање о овом питању. Налази показују да само половина анкетираних (54,1% испитаница и 47,6 испитаника) поседује свеобухватно знање о начинима преношења HIV-а (Графикон 4), тј. зна за два начина спречавања преношења HIV-а (сексуални односи са само једним верним неинфицираним партнером и стално коришћење кондома), зна да особа која изгледа здраво може имати AIDS, и може да препозна две најчешће предрасуде (зна да се HIV не преноси уједом комарца и дељењем хране с особом која има AIDS). Образовање испитаника је најважнији фактор који детерминише разлике. Тако је готово пет пута (4,7) више испитаника и готово три пута (2,6) више испитаника с највишим образовањем који поседују свеобухватно знање у односу на информисане анкетиране особе оба пола које су завршиле само основну школу.

У истом истраживању испитано је и сексуално понашање младих оба пола старих између 15. и 24. године које је повезано с преношењем полно преносивих инфекција, укључујући и HIV. У ризично сексуално понашање спадају сексуални односи у раној младости, сексуални односи са старијим особама, сексуални односи са партнером који није ни брачни ни ванбрачни партнер, као и некоришћење кондома. Налази су следећи. Само 2% испитаница и 4% испитаника имали су сексуалне односе пре 15. године старости. У 12 месеци који су претходили истраживању 4% младих жена и занемарљив број младих мушкараца имао је сексуалне односе са 10 или више година старијим партнером. Но, у претходних 12 месеци 4% анкетираних младих жена имало је сексуалне односе с више партнера, а 65% њих имало је кондомом заштићен последњи сексуални однос. Истовремено, чак 22% анкетираних младих мушкараца имало је сексуални однос с више партнерки. Међу њима, 63% користило је кондом током последњег сексуалног односа. У још већој мери скреће пажњу податак да је 41% испитаница и 61% испитаника имало сексуални однос с неком особом која није њихов брачни или ванбрачни партнер у претходних 12 месеци. Од њих, 77% жена и 80% мушкараца користило је кондом приликом последњег сексуалног односа.

РЕЛЕВАНТНИ ИНДИКАТОРИ МОРТАЛИТЕТА

Поред смртности од AIDS-а, битно је анализирати тенденције у кретању и других релевантних индикатора смртности. Важан класичан индикатор стања репродуктивног здравља у једној популацији је однос матерналног морталитета, односно смртност жена за време трудноће, порођаја или у пуерперијуму, на 100.000 живорођених. Од 2007. године,

када се подаци о смртности мајке посебно верификују у Србији, до 2011. вредност овога показатеља веома варира и креће се у интервалу од 7,3 до 19,9. Последњи упоредни приказ односа матерналног морталитета на 100.000 живорођених по земљама односи се на 2010. годину и показује да се Србија налази у првих десет европских популација које имају највише вредности овога индикатора [CIA World Fact Book 2012].

Према истом упоредном приказу, Србија спада и у десетак земаља у Европи које имају највише стопе смртности одојчади на 1.000 живорођених. Вредност овога показатеља показује јасан пад од 1997. године уз тенденцију стабилизације у последњих пет година на нивоу између 6 и 7 ‰. Оба индикатора, а поготово стопа морталитета одојчади, сматрају се значајним показатељем не само репродуктивног здравља већ и стања здравља и здравствене заштите, као и нивоа социоекономског развоја једне популације.

Битно је истаћи и да су рак дојке и рак грлића материце дуго водећи узроци смрти жена у плодном периоду у Србији. Стопе обољевања и смртности од малигних тумора на овим локализација су међу највишима у Европи (Институт за јавно здравље Србије, 2008). То је последица малог обухвата жена превентивним прегледима који се већ годинама бележе у Србији услед ниског нивоа здравствене културе нашег становништва и парцијалног спровођења програма промоције здравља, односно здравог начина живота, у здравој животној средини, уз развој личне одговорности за сопствено здравље.

ЗАКЉУЧАК

Овај рад се могао поставити другачије. Уместо анализе индикатора који су показатељи трендова везаних за рађање, превенцију зачећа, полно преносиве болести и смртност, релевантних за сферу сексуалног и репродуктивног здравља од средине 1990-их у Србији, могли су се разматрати документи, стратегије и закони усвојени у нашој средини после Каирске конференције. Они су базирани, у већој и мањој мери, на циљевима и директним препорукама *Плана акције* и, затим, *Миленијумских циљева*.

Но, права слика стања репродуктивног здравља може се добити пре свега анализом реалних релевантних показатеља. Она јасно показује да нису направљени очекивани помаци везани за стање сексуалног и репродуктивног здравља становништва Србије у последње две деценије. Ако су и направљени позитивни помаци, они се региструју последњих година и везани су најчешће за стабилизацију вредности појединих показатеља, али на непожељном нивоу. Прави изузетак је континуирано опадање смртности од AIDS-а.

Чини се да је прави тренутак да се скрене пажња доносиоцима одлука у Србији да има озбиљних проблема у сфери репродуктивног здравља

и јасног простора за њихово ублажавање, не само упркос финансијској кризи, већ управо због таквог социоекономског стања. Најмање што треба да се учини је да се континуирано спроводи и надограђује низ донетих правних аката у складу с порукама Каирске конференције.

На недавној одржаној регионалној конференцији Уједињених нација 1. и 2. јула у Женеви *О популационим приоритетима у 21. веку* потврђена је релевантност и актуелност *Програма акције*. Сексуално и репродуктивно здравље издвојено је као један од три приоритета популационе политике битних за европске земље. Посебно деловање у овој сфери има пун смисао у Србији. Друга два приоритета која су дискутована су одрживи развој и социјална инклузија.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Институт за јавно здравље Србије. *Здравље становника Србије: аналитичка студија 1997–2007*. Београд: Институт за јавно здравље Србије „Др Милан Јовановић Батут“, 2008.
- Институт за јавно здравље Србије. *Здравствено-статистички годишњак Републике Србије 2011*. Београд: Институт за јавно здравље Србије „Др Милан Јовановић Батут“, 2012.
- Комисија за борбу против HIV/AIDS-а Владе Републике Србије. *Стратегија о HIV инфекцији и AIDS-у у Србији*. Београд: Министарство здравља Републике Србије, 2012.
- Рашевић, Мирјана; Мина Петровић. Рађање и обнављање становништва, у: Мирјана Рашевић (ур.) *Развићак становништва Србије 1953–1991*. Београд: Центар за демографска истраживања Института друштвених наука, 1995: 45–68.
- Станковић, Биљана; Горан Пенев. Рађање у адолесценцији. *Социјална мисао* 3, 2012: 149–163.
- Pison, Gilles. The Population of the World 2011. *Population and Societies*, July–August 2011; 480: 1–8.
- Pison, Gilles. Adolescent Fertility is Declining Worldwide. *Population and Societies* 1–4, 490, June 2012.
- Population Reference Bureau. *The World's Youth Data Sheet 2013*. Washington: PRB, 2013.
- Rašević, Mirjana. *Ka razumevanju abortusa u Srbiji*. Београд: Institut društvenih nauka, 1993.
- Rašević, Mirjana. Zdravstveni aspekti programa za planiranje porodice. *Stanovništvo* 3–4, 1994: 53–64.
- Rašević, Mirjana. Da li je evidentiran broj abortusa u Srbiji realan? *Stanovništvo*, 2, 2008: 7–21.
- Rašević, Mirjana, Katarina Sedlecky. Adolescentna trudnoća, u: *Zaštita reproduktivnog zdravlja mladih*. Washington: USAID, 2006: 195–231.
- Rašević, Mirjana, Katarina Sedlecky. The Abortion Issue in Serbia. *Eur J Contracept Reprod Health Care*, 14, 2009: 385–390.
- Sedgh, Gilda; Stanley Henshow; Susheela Sing; Akinrinola Bankole; Joanna Drescher. Legal Abortion Worldwide: Incidence and Recent Trends. *International Family Planning Perspectives* 33, 2007: 106–116.

- Sentić, Milica. Kontracepcija i njeni demografski aspekti, u: *Fertilitet stanovništva i planiranje porodice u Jugoslaviji*. Beograd: Institut društvenih nauka, 1980.
- UN. *Millennium Development Goals*. New York: United Nations, 2000.
- UN. *World Contraceptive Use 2010*. New York: UN – Population Division, 2010.
- UNFPA. *International Conference on Population and Development – Program of Actions*. New York: UNFPA, 1995.
- UNICEF. *Multiple Indicator Cluster Survey 2000 – The Report for The Federal Republic of Yugoslavia*. Belgrade: UNICEF, 2001.
- UNICEF. *Serbia: Multiple Indicator Cluster Survey 2005 – Monitoring the Situation of Children and Women*. Belgrade: UNICEF, 2007.
- UNICEF. *Srbija: Istraživanje višestrukih pokazatelja 2010. – Praćenje stanja i položaja žena i dece*. UNICEF: Beograd, 2012.
- Westoff, Charles. A New Approach to Estimating Abortion Rates. *CICRED International Seminar on Measurement of Abortion Incidence, Abortion-Related Morbidity and Mortality*. Paris, 2007.
- WHO. *A Snapshot of the Health of Young People in Europe*, Geneva: WHO/Europe, 2009.

Интернет извор:

CIA *World Fact Book*. <<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/>> preuzeto 1. 1. 2012.

Original scientific paper

SERBIA 20 YEARS AFTER THE CAIRO CONFERENCE:
IS THERE ANY PROGRESS IN THE SPHERE OF REPRODUCTIVE HEALTH?

by

MIRJANA RAŠEVIĆ
Institute of social sciences
45 Queen Natalija Street, Belgrade, Serbia
rasevicm@gmail.com

SUMMARY: The term reproductive health was introduced at the International Conference on Population and Development held under the auspices of the United Nations in Cairo in 1994. A new conceptual approach was established in order to secure a balance between micro and macro reproductive needs and goals, as well as individual rights and responsibilities in the sphere of health, partner relationship and parenthood. The Programme of Action resulted from it and was adopted on the same occasion. What effects did the messages from Cairo have on the state of reproductive health of the population in Serbia? An analysis of the state and trends of the ten most important indicators in this field indicate that expected breakthroughs have not been made. If any were made, they have been registered in the last few years and mostly dealt with the stabilization of values of certain indicators, but on unfavourable level. The continuing decrease of AIDS death rate makes a real exception. However, this does not lessens the significance, but confirms the relevance and topicality of the *Programme of Action*, especially in Serbia.

KEYWORDS: reproductive health, International Conference on Population and Development, United Nations, Serbia

ВОЈВОДИНА И НЕПОСРЕДНИ ПОРЕЗИ ОКО 1925: ДА ЛИ ЈЕ БИЛО ПЉАЧКЕ?

БОШКО МИЈАТОВИЋ

Центар за либерално-демократске студије
Краља Милана 7, Београд, Србија
Е-адреса: bosko.mijatovic@clds.rs

САЖЕТАК: У тексту се разматра тврдња представника тзв. аутономашке струје у Војводини о томе како је Војводина претерано оптерећена, чак опљачкана високим порезима од стране југословенских, односно српских власти око 1925. године и на тај начин деградирана и ометена у развоју. Ближа економско-историјска анализа показала је да ове тврдње нису истините, односно да су засноване на непознавању пореског система, нетачним подацима и лошем резонувању.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Војводина, Србија, Југославија, непосредни порези, пљачка, буџет

Међу ауторима војвођанске, тзв. аутономашке опције, необично је развијена наратива о пљачкању ове покрајине од стране Београда на бројне начине. Нарочито уверљивим аргументом сматра се наводна пореска пљачка око 1925. године, односно током 1920-тих година. Кажу да је Војводина била неправедно и тешко оптерећена државним дажбинама, знатно изнад мере која би одговарала праведном опорезивању, што је довело до њеног заостајања у развоју, па је ова узорна, богата провинција Аустроугарске претворена у неразвијен крај Србије.

Вероватно је први аутор ове оријентације у новијем времену био инжењер Теодор Аврамовић [Аврамовић 1965: 355–356], који помиње „несразмерно оптерећење“ и „преоптерећеност Војводине порезима“, а на основу наплате непосредних пореза по становнику и по квадратном километру. Затим следи историчар Богумил Храбак [Храбак 1982: 35] код кога „несразмерно“ Аврамовића нараста на „огромно пореске оптерећење Војводине“. Правник Лазар Вркатић [Вркатић 2009: 217] отишао је корак даље и нашао „пореску пљачку несрбијанских делова државе“, историчар Борис Кршев [Кршев 2007: 128] „очигледну пљачку“, а адвокат Драгомир

Јанков [Јанков 2005: 58] „пореску пљачку“. И у иностраној литератури се појављује ова прича: тако Дејан Стјепановић [Стјепановић 2012: 194] говори о „претераном пореском оптерећењу“ Војводине.

Стандардна су три аргумента у корист тезе о пореској неправди и пљачки: да је Војводина плаћала знатно већи број пореза него Србија, тј. да је пореско законодавство било тенденциозно подешено према Војводини (и пречанским крајевима); да је огромна разлика у наплати непосредних пореза у 1925. јасан показатељ пљачке; и да је током целе деценије по уједињењу Војводина плаћала превише, а у корист Србије.¹ Па да их погледамо.

БРОЈ ПОРЕЗА

Пореско наслеђе

Они који тврде да је Војводина тих година порески пљачкана наводе да је у њој наплаћивано 22 или 25 пореза, а у Србији само 5–6, што би само по себи требало да буде очит знак неправде. Тако је Ранко Кончар навео, следећи Храбака, да је у Војводини плаћано 22 пореза [Кончар 1995: 39]. Димитрије Боаров је, илуструјући неповољан положај Војводине, тврдио следеће: „Док је у другим покрајинама нове државе сакупљано 5–6 пореза, у Војводини је наплаћивано 25 врста пореза“ [Боаров 2001: гл. 19], а на њега се позива Драгомир Јанков [Јанков 2005: 59]. Лазар Вркатић иде и даље и каже да је такав неправедан порески систем уведен после Првог светског рата: „У Војводини су врло брзо уведена чак двадесет и два пореза и приреза, док их је у Србији било четири пута мање“ [Вркатић 2009: 215].

Свакако, ово је потпуно нетачно. Погледајмо, прво, колико је непосредних пореза и приреза плаћано у Србији око 1925: седам предратних пореза (на земљиште, на зграде, на принос од капитала, на принос од радњи, на принос од личног рада и лични и инвалидски порез), затим нови порези на пословни промет (замена за стари српски порез на обрт) и на ратне добитке, шест приреза (војно-коморски, 20% инвалидски прирез, 153,5% укупни државни прирез, 150% државни прирез, 30% ванредни прирез и 500% ванредни прирез), као и војница. Тако добијамо укупно шеснаест дажбина из области непосредног опорезивања, што је, чини се, нешто више од 5–6 колико погрешно наводе Храбак и остали. Међу

¹ Помиње се и четврти аргумент: да је Војводина плаћала више од других *по квадрaјном километру* (Анђелић, Храбак, Боаров...). Невероватно! Зар би заиста требало да се с квадратног метра Сибира наплати једнако пореза као у Холандији, са слабо насељеног динарског крша једнако као у Београду? Зар густина становништва и економске активности не треба да играју никакву улогу? Таквим бесмислицама, у потпуном несагласју и с пореском теоријом и с елементарним здраворазумским схватањем праведности, даље се нећемо бавити.

оновременим војвођанским ауторима Славко Шећеров² је први навео број пореза и приреза који се плаћају у Војводини као превелик, али не као доказ преоптерећености већ административне комплексности, посебно за сељака [Шећеров 1926: 4]. Шећеров је и једини побројао те порезе и прирезе, што савременим ауторима никако не успева, а и није тврдио да се у Србији плаћа премали број пореза.

Посебно је нетачна и бесмислена наведена тврдња Боарова да је и у другим пречанским покрајинама плаћано само 5–6 пореза, а да их је искључиво у Војводини било више од 20. У Војводини је, као и у Хрватској и Славонији, важио мађарски порески систем, иначе доста сличан аустријском, па су и пореске дажбине биле једнаке.

Број пореза који се плаћа свакако није по себи знак степена оптерећености порезима јер је сасвим могуће да мали број издашних пореза донесе веће оптерећење него већи број ситних дажбина. (И модерна пореска теорија заговара мањи број већих пореза).

Важније од установљавања пуког броја пореза је, свакако, одговорити на питање одакле такав неуједначен систем непосредних пореза у Краљевини СХС. Да нису заиста краљевска влада и парламент имали паклени план да нашкоде Војводини (и Хрватској)? Одговор је лак: не, већ је порески систем наслеђен из времена пре Првог светског рата и примењиван до уједначавања које је изведено усвајањем *Закона о нејо-средним њорезима* почетком 1928. године. Погледајмо ближе.

По стварању Краљевине СХС постојало је пет покрајинских пореских система: аустријски (Словенија и Далмација), мађарски (Хрватска и Славонија, Барања, Бачка и Банат), посебан босанско-херцеговачки, затим србијански и црногорски.³

Систем непосредних пореза у *Србији* састојао се од следећих пореза: *Порез на земљиште* разврставао је земљиште на пет класа, с различитим тарифама. Порески терет није био велики. *Порез на зграде* плаћао се на све зграде у варошима, а у селима на трговачке магаци, механе, дућане, млинове, воденице и слично и куће које се дају под кирију, значи не и на стамбене и привредне зграде на имањима. *Порез на њринос од новчаних кайишала* опорезовао је камате, ренте и дивиденде. *Порез на радње* заснивао се на опорезовању чистог приноса свих фирми, од трговачких и индустријских надаље. Фирме код којих се није могло утврдити добит опорезиване су према уложеном капиталу или годишњем обрту. *Порез на зараде* груписао је обвезнике у три категорије: 1. државни чиновници, службеници, фабрички радници и други, 2. слободне професије и 3. физички радници. *Порез*

² Шећеров је био посланик и главни говорник Демократске странке о финансијским питањима.

³ Детаљније у: [Милојевић 1925: 117 и даље].

на личности плаћао се према износу већ осталих непосредних пореза. Порез на обрт плаћале су радње према врсти делатности: угоститељске, индустријске, занатске и сличне према кирији или аренди, а трговачке и шпекулантске према годишњем промету радње. *Инвалидски порез* уведен је тек 1913. за помоћ инвалидима из балканских ратова.

У *Војводини* је важио мађарски порески систем. Порез по приносу резивао се на земљиште, зграде, радње, предузећа, самостална занимања, службене припадљености, друштва обавезна на јавно полагање рачуна и рударски принос. Лични порези плаћани су у две групе: (1) нестални намештеници и физички радници; (2) власници земљишта и кућа и она лица која су плаћала порез на камате и ренте. Плаћан је и порез на укупан приход лица (доходарина). За време Првог светског рата уведени су порез на имовину и порез на ратне добитке.

Непосредни порези покрајина су по уједињењу имали извесних сличности – свуда су постојали порези на земљиште, зграде, радње итд. Али и разлике су биле бројне: прво, исти порези били су веома различито уређени (пореске основице, стопе, олакшице, начин резивања и наплате итд.); друго, неки порези постојали су само у неким покрајинама (порез на обрт, доходарина, порез на имовину). Неједнак порески систем проузроковао је неједнакост и неравномерност у подношењу пореских терета. Стога се одмах по уједињењу појавила потреба уједначавања непосредних пореза, посебно зато што је Устав из 1921. предвиђао јединствен порески систем („Пореска је обавеза општа и све су државне дажбине једнаке за целу земљу. Порез се плаћа по пореској снази и прогресивно“, чл. 116).

Како је лепо рекао Душан Летица, тадашњи начелник, а знатно касније и министар финансија: „Досадашње стање у пореском погледу опречно је поимању и државног и народног јединства. Оно није сагласно са социјалним и етичким поимањем нашег времена; оно почива на основама, на којима је немогуће изводити праведну поделу пореског терета и рационално прибирање фискалних пореских прихода... Пет хетерогених законских система служи данас државном финансијском апарату, да приберу у државну касу приходе из непосредних пореза. Баш онде, где се интереси јавни и приватни највише сударају, где држава у јавном интересу одузима из приватног господарства непосредно један део његова прихода, ту су наше законске одредбе најразличитије. Ретке су појаве у њима идентични принципи, а још ређе идентичне норме за исто правно пореско питање“ [Летица 1922: 3–4].

У првој фази пореско законодавство делимично је уједначавано кроз измене постојећих пореза и увођење нових дажбина с важношћу за целу земљу. Тако је 1920. уведен порез на ратне добитке (односно преузет аустроугарски), а предратни инвалидски порез Србије проширен је на

целу земљу. Исте године порез на обрт проширен је на целу земљу, а под именом пореза на пословни промет. Године 1920. су и основице пореза на земљиште, које су плаћане у крунама, повећане за 4 пута⁴, због смањене вредности круне. Истовремено су уведени прирези на доходарину и порез на имовину од 120%. Због буџетских проблема 1923. заведен је привремени ванредни прирез на све постојеће непосредне порезе и државне прирезе и плаћао се овако: 500% на порез на земљиште, 30% на све остале непосредне порезе и државне прирезе. Године 1925. удвостручен је инвалидски порез и уведен војно-коморски прирез.

Повећање непосредних пореза до 1925. представљало је једним делом прилагођавање битно смањеној вредности новца (инфлација), а другим делом решавање проблема великих буџетских дефицита повећањем прихода и од непосредних пореза, што је донело повећање пореских терета и доста незадовољства. Посебно се Милан Стојадиновић, поставши министар финансија крајем 1922, трудио да ликвидира дефицит кроз повећање пореских прихода, како кроз нове порезе тако и кроз бољу наплату старих [Мијатовић 2013]. Дажбине су мењане *ad hoc* мерама, без много обзирања на социјалне ефекте, јер су сматране привременим с обзиром на то да је паралелно припремана пореска реформа.

Опорезивање 1925.

У 1925. оптерећење непосредним порезима достигло је највишу тачку и почело изазивати незадовољство. Јасно се чуо и глас из Војводине, између осталог тако што је Мирко Косић⁵, тадашњи секретар Трговачко-индустријске коморе из Новог Сада, објавио текст на насловној страни *Полишике* под насловом „Зашто је Војводина незадовољна?“ У тексту [Косић 1925: 1–2] је изнео разлике у опорезовању пореских обвезника из Војводине и Србије у 1925, полазећи од примера једнако имућних пореских обвезника (земљорадника, трговаца, занатлија и акционарских друштава).⁶ Погледајмо следећу скраћену табелу, пошто смо искључили, ради штедње простора, све појединачне порезе и прирезе и њихове износе као неважне за нашу дискусију и приказали само Косићеве описе типичних пореских обвезника и укупне пореске обавезе (три примера преноси [Кршев 2007: 120–122]):

⁴ Иво Голдштајн погрешно тврди да је овим *реално* повећана пореска обавеза за четири пута [Goldstein 2008: 31–32] не схватајући да је у међувремену инфлација била знатно већа, односно да је вредност круне вишеструко мања него пре рата.

⁵ Косић је занимљив и донекле заборављен интелектуалац. По образовању економиста, радио је као економиста и писао економске текстове; али, важнију улогу имао је као оснивач српске социологије и вероватно најбољи социолог пре Другог светског рата; видети [Мијатовић 2012].

⁶ Ови примери су убрзо објављени и у *Извештају Управној одбора војвођанских банака*, 1926.

Упоређење терета неких непосредних пореза, 1925.

	земљорадник	трговац	занатлија	акционарско друштво
обвезник	20 јутара земље, кат. приход 300,71 дин, кућа са 4 просторије, 4 члана домаћинства и слуга, чист доходак 10.000 дин, вредност имовине 250.000 дин.	пословни промет 1.000.000 дин, чиста зарада 10.000 дин.	ради са једним шегртом, чист приход 12.000 дин.	главница 1,100.000 дин, добит 275.000 дин.
Војводина, пореска обавеза, дин.	5.542,88	118.428,00	10.530,75	340.709,82
Србија, пореска обавеза, дин.	1.418,80	44.065,50	5.987,30	94.967,92
однос пореских обавеза Војводина/Србија	3,9	2,7	1,8	3,6

Извор: [Косић 1925]; обрачун односа извео аутор.

Како се види, свеукупне дажбине које Косић наводи су од 1,8 до 3,9 пута веће код типичних обвезника из Војводине у односу на обвезника из Србије. Овај обрачун, међутим, није добар за потребе анализе односа појединих покрајина са централним буџетом, што нас овде занима, јер укључује и локалне (општинске и жупанијске) дажбине од којих су приходи остајали у Војводини, односно Централној Србији и нису пребацивани у буџет Краљевине СХС.

Погледајмо у следећој табели корекцију истог Косићевог обрачуна насталу искључењем локалних дажбина:

Упоређење терета неких непосредних пореза (2), 1925.

	земљорадник	трговац	занатлија	акционарско друштво
Војводина, пореска обавеза, дин.	4.842,88	78.428,00	8.130,75	167.029,82
Србија, пореска обавеза, дин.	1.418,80	44.065,50	4.787,30	94.967,92
однос пореских обавеза Војводина/Србија	3,4	1,8	1,7	1,8

Извор: [Косић 1925]; корекцију обавио аутор.

Како се види, сви односи обавеза типичних обвезника из Војводина и Србије су смањени, а нарочито видљиво код трговаца и акционарских друштава. Највећа разлика је код земљорадника, који су предатним пореским законодавством Србије били поштеђени, а због труда радикалских

политичара да задрже популарност у сељачком народу. Такве поштеде у Мађарској (и Аустрији)⁷ очигледно није било.

Затим, Косић приказује само неке од непосредних пореза и неке од типова пореских обвезника, а не све, тако да закључци, строго гледано, важе само за један део непосредних пореза и поједине категорије становништва. Међу порезима се не налазе, од србијанских, порез на принос од новчаних капитала и порез на зараде, а примерима нису обухваћени радници, слободне професије и чиновници, индустријске, рударске, шпекулативне и сличне радње итд.

Примере пореског терета на принос од капитала, од зарада и на куће приказаћемо користећи примере које је навео Душан Летица.

Упоређење терета неких непосредних пореза (3), 1925.

	принос на капитал	државни службеник	приватни намештеник	од куће
обвезник	зајам од 25.000, камата 5%	плата 3.600, додатак 4.500	8.100	кућа вредна 25.000 на дуг, 5% камата, 2 члана, бруто кирија 4.000, пола куће се издаје
Војводина, пореска обавеза, дин.	409	126,50	898,35	место преко 15.000 ст. 933 место 1.000–15.000 ст. 739 место мање од 1.000 ст. 610
Србија, пореска обавеза, дин.	295	139,20	1.439,00	443
однос пореских обавеза Војводина/Србија	1,4	0,9	0,6	преко 1.500 ст. 2,1 1.000–15.000 1,7 мање од 1.000 1,4

Извор: [Летица 1922: 11, 16–17].

Како се види, принос од капитала је у овом примеру био јаче опорезован у Војводини него у Србији (однос 1,4), као и порез на куће (од 1,4 до 2,1), што су нижи односи него код пореза које је Косић приказао. Али, порез на зараде теже је погађао и државне и приватне службенике у Србији него у Војводини (однос 0,9 код државних и 0,6 код приватних службеника). Овај порез, видимо, није поменут ни код Косића ни код Кршева, вероватно стога што се не уклапа у тезу коју је требало доказати о знатно већем оптерећењу Војвођана код свих пореза. Летичини примери показују да је код неких пореза разлика била мања него код Косићевих примера, а да је код пореза на зараде разлика ишла на терет Србије.

Погледајмо и пример опорезивања земљарином по Летици.

⁷ Тако је и словеначко *Jutro* коректно објашњавало веће опорезивање Словенаца тиме „што код нас имамо у важности стари аустријски закон који је много строжи од напр. србијанског“ [Jutro, 26. јун 1926].

Упоређење терета земљарине, 1925.

	земљарина
обвезник	земља вредна 25.000 купљена на дуг, 5% камате, мала кућа, 2 члана преко 21 године
Војводина	Срем 131 остала Војводина 141
Србија	114
однос В/С	Срем 1,1 остала Војводина 1,2

Извор: [Летица 1925: 7–10].

Како се види, у Летичиним примерима разлике код земљарине су знатно мање него у Косићевим (и Кршевљевим), што сведочи да је избор примера битан за коначне резултате, односно да је могуће избором параметара примера сугерисати различите коначне закључке, што је и учињено код Косића и Кршева.

Све у свему, опорезивање поменутих непосредним порезима било је неједнако 1925. године и пореска обавеза била је обично већа за Војвођане него за становнике Србије. Ипак, разлике су биле видљиво мање него што су неки писци сугерисали. Али, веће оптерећење Војвођана потребно је додатно квалификовати.

Разлике у законском, „номиналном“ оптерећењу нису се једнако осећале током послератних година. У првом делу периода наплата пореза била је доста слаба, па терет није превише жуљао. Али, политика чврсте пореске руке Милана Стојадиновића битно је повећала наплату у периоду 1924–1926, укључујући, поред текућих обавеза, и наплату дугова из претходних година. Тек тада је пореско оптерећење, додатно погоршано угашеном конјунктуром, дошло до изражаја и изазвало протесте у Војводини (а и другде). Али, за то су криви и сами војвођански обвезници пореза. Како рече сам Косић [Косић 1925: 1]: „Нема сумње: кривицом финансијске администрације, а и лакомислености многих и многих пореских обвезника, није се плаћало онда када је било прихода и зарада, тамо до средине 1922. године. Пореске управе сада, у периоду највеће привредне депресије, хоће да уберу за неколико година унатраг оно што данас није могуће наплатити“. Другим речима, осећај повећане оптерећености неких обвезника у Војводини био је нарочито снажан око 1925. стога што су тада, поред редовног пореза, наплаћивани и порески дугови из ранијих година, чему су допринели и сами порески обвезници. То се одражавало и на висину укупне наплате.

Још важније, непосредни порези су били доста мали и не много важни у тадашњем систему државних прихода, те стога нису битно утицали на положај покрајина према државном буџету. Тако је у 1924/25, када је

достигнут максимум код непосредних пореза, наплата прихода буџета Краљевине СХС изгледала овако:

Приходи буџета Краљевине СХС, 1924/25.

тип прихода	мил. дин.
укупни приходи буџета	10.838,4
нови непосредни порези	758,1
стари непосредни порези	830,1
остали приходи	9.250,2

Извор: [Министарство финансија 1929: XXVI].

Укупни приходи буџета достигли су 10,8 милијарди динара. Највеће приходе давала су државна предузећа, затим монополи, па порези на промет и, на крају, непосредни порези, којих је било две врсте: прву су чинили нови порези који су се плаћали уједначено на целој територији (на пословни промет и ратне добитке, прирези), а приход од њих изнео је 758,1 милиона динара; другу су чинили стари, предратни порези, који су се различито плаћали по покрајинама, и њихов износ достигао је 830,1 милиона динара. Значи, предратни, неуједначени порези, они који су могли бити неједнако решени и стога неправедни, били су од мале важности за државу и њен буџет, односно доносили су тек 7,7% укупних државних прихода у буџетској 1924/25. години. Преостали део буџета, значи 92,3%, био је уједначен јер се плаћао на основу закона који су једнако важили за целу територију земље.

Другим речима, релативно не много важан порез, као што је стари непосредан, не може много ни поправити, а ни покварити позицију неке покрајине, макар и био неправедан према пореским обвезницима који у њој живе. О великој плачки, о животу једне покрајине на рачун друге, о озбиљној експлоатацији не може бити говора онда када је у Војводини (без Срема) евентуално наплаћено максимално 50 милиона динара више него што би требало (у Војводини без Срема је те 1924/25. наплаћено само 168,1 милиона неуједначених непосредних пореза) [према: Министарство финансија 1929: 1506].

О важности могуће неправде можемо говорити и на алтернативни начин. Уколико претпоставимо да је Војводина (без Срема) доприносила укупним државним приходима с 15–20%, добијамо износ од 1,5–2 милијарди динара у 1925. години и тада могућа неправда, вредна највише 50 милиона динара, даје само око 3% државних прихода из Војводине, што свакако није посебно ни важно ни болно да би изазвало толику драматизацију и провлачило се до данашњег дана као наводно озбиљан аргумент о плачки и узроцима девастације ове покрајине.

Значи, неправда код непосредних пореза била је малог обима и не може битно утицати на међупокрајинске релације у доприносу државном буџету.

Вркатић је, да би додао још материјала причи о неправедности, тврдио следеће: „Посебно је био бесмислен ратни порез уведен у октобру 1919. године. Тим порезом је било предвиђено да у Војводини свако, без обзира на имовинско стање, плати 60 одсто пореза на земљу и зграде“ [Вркатић 2009: 215]. У овом наводу баш ништа није тачно.⁸ Прво, Вркатић тај порез назива „ратни“, вероватно да би сугерисао његову бесмисленост у мирном послератном периоду, али је прави назив „порез на ратне добитке“. Такав порез не само да има смисла, већ је природно да се плаћа по окончању рата, јер се тек тада евентуално може знати колики су ратни добици. Друго, овај порез није увела у живот југословенска власт 1919, већ сама Аустроугарска још током рата⁹, а Краљевина СХС га је само преузела, што се лепо види у чл. 49 овог закона. Треће, нису сви Војвођани плаћали порез, већ само они који су потпадали под критеријуме наведене у закону. Остали нису плаћали. И четврто, пореске стопе су биле прогресивне, а за појединце су почињале од 20%, и то не на земљу и зграде, већ на ратну добит (разлику између вредности имовине пре и после рата), што је знатно мање од Вркатићевих 60%. Вркатић очигледно ништа не зна о порезу на ратну добит, као ни Храбак који је тврдио да је то „неприхватљив порез“ који, осим Војвођана, „нико жив тада није плаћао ни у свету ни у Југославији“ [Храбак 1984: 75]. И ово је потпуно нетачно. Како рекосмо, овај порез је у Краљевини СХС преузет из Аустроугарске и наплаћиван у свим бившим аустроугарским покрајинама, али је, што је важно, наплаћиван и у Србији! А плаћан је током рата или после њега у Данској, Шведској, Норвешкој, Италији, Енглеској, Холандији, Немачкој, Француској, Русији, Швајцарској, Шпанији и Бугарској [Милојевић 1925: 168–182].¹⁰ На пример, порез на ратне добитке донео је француском буџету 3,3 милијарде франака 1921. године [Strachan 2004: 85]. Незнање и дилетантизам заиста немају граница и, комбиновани с политичком тенденцијом, дају веома нетачне резултате.

Смањење пореског терета

Министар финансија Стојадиновић је 26. маја 1925. изјавио у Скупштини да је „пореско оптерећење народа достигло свој максимум и да се више не може помишљати на увођење нових пореза, приреза, такса и

⁸ За одредбе закона видети [Костић и Максимовић 1940: 76 и даље].

⁹ Видети и [Broadberry and Harrison 2005: 98–99].

¹⁰ Бројне нетачности у текстовима Богумила Храбака очигледно су последица његовог непознавања материје и потпуног ослонца на опозициону политичку штампу тог времена (без коришћења архивске грађе и званичних публикација).

томе слично“ [*Политика*, 27. мај 1925]. И заиста, не само да је престало повећање пореског притиска, већ се од 1925. порески терети постепено смањују, из социјалних и политичких разлога. Тако је, од непосредних пореза, већ крајем 1925. укинут порез на имовину у Војводини и Хрватској, а затим и прирез на доходарину, обустављена је наплата инвалидског пореза и приреза од тог пореза, затим је укинут порез на интерес од капитала, ограничена је висина локалних дажбина, повећан је неопорезовани минимум егзистенције код доходарине, снижене су казнене камате и укинут мораторијум за отплату пореског дуга. Тиме је смањен не само терет непосредних пореза, већ и њихово учешће у државним приходима.

Друга компонента је стварање потпуно новог система непосредних пореза Краљевине СХС. У земљи је владала знатна политичка нестабилност, изражена честим променама коалиција и влада: од 1. децембра 1918. до усвајања Закона о непосредним порезима почетком 1928. године променило се 23 владе и 10 министара финансија. Таква нестабилност свакако није погодан оквир за темељну законодавну делатност каква је, по дефиницији, дубока пореска реформа. До доношења Устава 1921. није чак ни формално могао бити донет сталан закон о порезима. Рад на нацрту започет је 1921, експертска комисија наставила је рад у 1922, а први предлог поднео је Скупштини министар финансија Коста Кумануди исте године. Услед политичких промена предлог није стигао на дневни ред. Милан Стојадиновић га је 1923. прилагодио својим погледима¹¹, али поново није стигао у Скупштину због пада владе. Године 1925. припремљена је нова верзија предлога закона, која је упућена скупштинском Пореском одбору у пролеће 1926, да би је одбор разматрао и мењао од маја 1926. до марта 1927. године, али га Скупштина није разматрала пошто је распуштена. Тај предлог је упућен на претрес новембра 1927. од стране новог министра финансија Богдана Марковића, а озакоњен је 7. фебруара 1928. после озбиљних измена (био је то седми предлог). Нови систем непосредних пореза чинили су: порез на приход од земљишта, порез на приход од зграда, порез на предузећа, радње и занимања, порез на ренте, порез од несамоствалног рада и друштвени порез. Задржани су порез на пословни промет и војница.¹²

Из изнетог се може закључити: 1. да је систем непосредних пореза после Првог светског рата био неједнак не због политике југословенске Владе и Скупштине, већ због неминовног привременог продужења важности аустроугарских пореских закона, 2. да је на стварању новог и

¹¹ Детаљан преглед рада на новом закону у периоду 1922–1923, с текстовима прва три предлога, дат је у књизи Министарства финансија [*Грађа за реформу непосредних пореза* 1925].

¹² Детаљније о уједначавању у: [Министарство финансија 1938: поглавље Непосредни порези].

за све важећег јединственог закона о непосредном порезу активно рађено током следећих година, и 3. да је кашњење његовог усвајања превасходно било резултат политичке нестабилности, али и политичке и социјалне осетљивости пореске реформе и политичких отпора оних који ће њоме бити погођени. Како су то описали загребачки аутори Јелчић и Бејакковић [Jelčić i Bejaković 2012: 48]: „несређене политичке прилике у земљи и различити интереси који су при том дошли до изражаја од стране појединих партија и интересних група сигурно нису придонијели да се што прије отклоне разлике“.

НАПЛАТА НЕПОСРЕДНИХ ПОРЕЗА

Наплата у 1925. години

Вероватно најпопуларнији „доказ“ наводне пореске неправде нанете Војводини су прве две колоне следеће табеле:¹³

Наплата непосредних пореза: 1925 (у мил. дин.)

	јануар–мај		цела 1925.
	планирано	наплаћено	наплаћено
Хрватска и Славонија	54	66	383
Босна и Херцеговина	23	30	247
Словенија	29	56	295
Далмација	6	10	55
Србија	71	60	395
Војводина	70	131	525
Укупно	253	353	1.900

Извор: за прве две колоне [Храбак 1982: 37], за трећу колону [Кршев 2007: 127].

Из друге колоне се, тако, јасно види да су Војвођани платили 131 милион динара, што чини више од једне трећине наплаћеног у целој земљи. Наравно, и овде се кривац налази у експлоататорски оријентисаној Србији у којој је наплаћено тек 60 милиона (Храбак, Вркатић, Боаров, Јанков). Додатни доказ је пребацивање буџетом планираних износа у Војводини и свим другим покрајинама осим у Србији, где се види подбачај. Ствар је, нећемо се зачудити, знатно мање уверљива него што изгледа.

Прво, извор табеле није поуздан: то је новосадски политички лист *Видовдан*, орган „Орјуне“, близак Светозару Прибићевићу. Штавише, непосредан извор за Богумила Храбака, који је први приказао ову табелу,

¹³ То је било једна од важнијих тема моје полемике с Димитријем Боаровим у недељнику *Време* још 2003. године. Видети: <http://www.clds.rs/dokumenti/Vojvodina.pdf>.

јесте лист Прибићевићевог СДС-а *Јединство* из Новог Сада, који је наводно само преузео податке из пријатељског *Видовдана*. Тако се у литератури нико не позива на *Видовдан*, већ на Храбака (Кончар, Боаров), који се позива на *Јединство*, што значи позивање на трећу руку (први извор је наводно из Министарства финансија, па *Видовдан*, па *Јединство*).¹⁴ Изгледа да нико сем новинара *Јединства* није видео те „податке“ из *Видовдана*.

Додатну сумњу доноси чињеница да је Прибићевић, са својим СДС-ом, тог пролећа искључен из Владе, што га је окренуло против владајуће коалиције Радикала и ХСС-а. А опозиционим политичким новинама не треба беспоговорно веровати када нападају власт, како то чине Храбак, Кончар и други, стога што им први приоритет није истина већ политичка пропаганда. Занимљиво је и да се поменута вест о наплати, изгледа, у другим новинама не појављује, на пример у *Полици* током августа 1925. године. Такође је не налазимо ни у званичним публикацијама Министарства финансија или у архивској грађи. Лако је могуће да је ова табела измишљена у редакцији *Видовдана*.

Друго, чак и да узмемо да су наведени подаци истинити, наплата у петомесечном раздобљу слабо шта говори јер је често врло варијабилна. Тај период је кратак, па разне случајности могу играти улогу: нека пореска управа није доставила извештај, друга пореска управа се у том периоду посебно потрудила; у некој покрајини се, због објективних околности, јавља јака сезонска компонента итд. Затим, тек се на годишњем нивоу подаци ваљано прочисте и направи добар завршни рачун: на пример, скупе се сви извештаји, направе се ваљана временска разграничења (неки приходи наплаћени током првих месеци пребаце се у претходну годину јер су за њу наплаћени, што је и онда била [Стошовић: 79] и данас јесте стандардна буџетска техника) и слично.

Да је наплата у кратким периодима варијабилна показује и преглед прихода од непосредног пореза за целу 1925. годину који је приказан у трећој колони претходне табеле. Из разлике наплате за целу годину и за првих пет месеци произлази да је за преосталих седам месеци наплаћено у Војводини 394 милиона, у Србији 335 милиона, а у целој земљи 1.547 милиона, што су све неколико пута већи износи него за првих пет месеци наведени у претходној табели. Самим тим, прво петомесечје постаје мало важно и нерепрезентативно за целу 1925. годину.

И треће, тај чувени 131 милион динара у Војводини (без Срема) представља практично малу своту у тадашњим релацијама. Погледајмо. Друштвени производ Југославије за 1925/26. годину процењиван је на 80,1

¹⁴ Писац ових редова покушао је да уђе у траг *Видовдану* у Београду и Новом Саду, као и у бази система јавних библиотека Србије *Cobib.sr*, али без успеха.

милијарди динара [Ђуричић и др.: 261]; уколико оријентационо узмемо да је у њему Војводина (без Срема) учествовала само са 15%, добијамо друштвени производ ове покрајине од око 12 милијарди динара. Овде се лако може израчунати да чувени 131 милион једва прелази 1% друштвеног производа. А само део тога могла би да буде та велика пореска пљачка. Које, видимо, није било.

Значи, извор ових података је врло споран. Затим, на основу кратког петомесечног периода и мале наплате није паметно судити ни о целој 1925. години, а камоли о вишегодишњим периодим, како поједини аутори чине: Вркатић: „И пре и после тога ситуација је била врло слична“ [Vrkatić 2009: 216]; Јанков: „Ситуација је касније била још гора“ [Јанков 2005: 56]. Како би статистичари рекли, на основу малог узорка не смеју се извлачити велики закључци. И најзад, свота о којој се ради толико је мала у односу на друштвени производ (или државне приходе), да никако не оправдава важност која јој се често придаје.

И тако, показује се да је највећи доказ велике пореске пљачке можда лажан, а и уколико није, да не говори ништа важно и не доказује ништа.

Наплата у 1924/25. години

Завршни рачун буџета Краљевине СХС за 1924/25. годину, који обухвата први део 1925, даје интересантне резултате:

Завршни рачун буџета Краљевине СХС за 1924/25.

	мил. дин.	у %
општи приходи	8.726,9	
специјални приходи (по покрајинама)	2.111,6	100
Србија	596,8	28,3
Црна Гора	7,9	0,4
Босна и Херцеговина	605,9	28,7
Далмација	44,4	2,1
Хрватска и Славонија	328,9	15,6
Словенија	201,8	9,6
Банат, Бачка, Барања	352,9	16,7
укупно	10.838,5	

Извор: [Министарство финансија 1929: XV–XVIII].

Напомена: међу општим приходима налазе се сви они који се плаћају по јединственим законима (царине, трошарине, монополи, од железнице, неки непосредни порези), док се међу тзв. специјалним приходима који се приказују по покрајинама, налазе стари, неуједначени непосредни порези, приходи од државне привреде и неки ситнији приходи.

Како се види, по овој класификацији највеће платише државном буџету државних прихода који су распоређени по покрајинама су Босна и Херцеговина (због прихода од државних рудника) и Србија, док остале покрајине знатно заостају, укључујући Војводину (без Срема). Али, и овде се види да се највећи део државних прихода наплаћује по уједначеном законодавству, значи по једнаким правилима и стога праведно.

Ови и слични званични подаци се, што је лако схватљиво, не помињу у тзв. аутономашкој литератури јер побијају тезу о пљачки. Једнако се заобилазе и завршни рачуни буџета за следеће године, а радо користе спорни или непоуздани извори наглашене политичке или интересне оријентације (Бићанић, *Виговдан*, удружења банака и трговаца).

Као изговор за некоришћење званичних извора наводи се њихова наводна нетачност, односно фалсификат Министарства финансија. Тако Вркатић тврди: „Наведени подаци су се показали нетачним јер је Министарство финансија дало лажну слику о скупљању пореза у Србији“ [Vrkatić 2009, стр. 217]. Наравно, Вркатић није ни покушао да аргументује оптужбу или наведе референцу којом би је потврдио, већ је поново остао на голој тврдњи. Такво генерално и олако одбацивање званичних података, које не приличи писцу који претендује да буде озбиљно схваћен, није правио ни Вркатићев непоменути узор Рудолф Бићанић.

НАПЛАТА НЕПОСРЕДНИХ ПОРЕЗА ТОКОМ 1920-их

Знатно је боље, у сваком случају, оцену пореског система дати на основу деветогодишњих него петомесечних података. Тако ћемо погледати следећу табелу, у којој су наведени наплаћени приходи од непосредних пореза по становнику током периода 1920–1928. године:

Наплата непосредних пореза 1920–1928.

	укупно наплаћено мил. дин.	динара по становнику
Словенија	1.508,8	1.428
Хрватска и Славонија	2.316,5	993
Далмација	330,0	531
Босна и Херцеговина	1.457,9	771
Војводина	2.849,2	1.594
Србија (с Македонијом и Косовом) и Црна Гора	2.701,9	624
укупно/просечно	11.164,3	990

Извор: [Кршев 2007: 126] (архивски извор из Министарства финансија).

Како се види, просек за целу земљу је 990 динара, за Војводину 1.594 динара (за 61% више од просека) и за Србију с неразвијеним крајевима 624 динара (за 37% мање од просека). Погледајмо поближе.

Прво, међу заговорницима тезе о неправедној пореској експлоатацији Војводине раширена је једноставна логика: наведу се подаци о наплати непосредних пореза по становнику у покрајинама, било за 1925, било за период 1919–1928, и нагласи знатна разлика ових износа за Војводину и Србију. Тиме је, сматра се, доказана неравноправност. Тако Храбак, тако Анђелић, тако Боаров, тако Вркатић... Значи, неправда, чак „пореска пљачка“, постоји онда када држава на једном подручју наплати више прихода *по становнику* него на неком другом.

У основи таквих оцена стоји уверење да је праведно да се плаћа једнак порез по становнику, без обзира на друге околности. Овај резон је елементарно погрешан. Логика да је праведно да сваки појединац плати једнак порез припада средњем веку, док у савременом свету важи друго начело: да се порез плаћа у складу с могућностима (дохотком, имовином, потрошњом и слично), па је праведно да појединац или фирма који имају више плате више пореза од сиромашнијег појединца или фирме. Самим тим, праведно је и да се с територије на којој живе појединци који у просеку боље стоје наплати више пореза по становнику него са сиромашније. Тако је у нашем случају праведно да се с територије богатије Словеније или Војводине наплати више пореза по становнику него из сиромашног Косова и Метохије или Црне Горе. Порески систем у којем би једнако пореза по становнику давале различито развијене територије био би крајње неправедан, јер би неминовно био заснован на одавно напуштеној главарини. Стога данас ником у свету, чак ни у федералним земљама, не пада на памет да тврди да је његова покрајина, регион, лендер или држава у федерацији неправедно третирана или порески опљачкана зато што плаћа порез пропорционално или чак прогресивно у односу на свој доходак.

Борис Кршев, додуше, декларативно признаје да „разлика у развијености појединих покрајина... по природи ствари доводи до већег обима пореских прихода тамо где је привреда развијенија“, али то начело уопште не примењује у пракси и не истражује односе развијености и плаћања пореза у Краљевини, већ и надаље тврди поводом прихода из претходне табеле да је у питању „несразмерно опорезивање“ које је „резултирало осиромашењем“ Словеније, Хрватске и Војводине [Кршев 2007: 128 и 127].¹⁵

¹⁵ Слично и [Бићанић 1938: 50] помиње разлике у развијености без ближе анализе, а онда тврди да је 1,5 динара непосредних пореза наплаћиваних у Хрватској и Славонији на 1 динар наплаћиван у Србији (с Косовом, Македонијом и Црном Гором) „неправедно“ оптерећење Хрватске. Зар Хрватска и Славонија нису биле за половину развијеније од неразвијене Србије?

Друго, занимљиво је да Кршев, на пример, уопште не коментарише чињеницу да је Војводина више плаћала по становнику него Словенија (која је била најразвијенија покрајина) и знатно више него Хрватска и Славонија (чак за 60% више, а ниво развоја није толико различит), већ тенденциозно даје поређење искључиво са Србијом. Могло би се закључити да му веће плаћање Војводине у односу на друга развијена подручја не смета. Разлог таквом поступку можда се може наћи у следећем: већа наплата по становнику у Војводини него у Словенији и Хрватској јасно сведочи да политиком непосредних пореза није управљао српски национализам јер би у том случају Словенија и Хрватска знатно више плаћале него „српска“ Војводина. Такво селективно и пристрасно коментарисање података не указује на научну објективност.

Треће, пређимо на анализу претходне табеле тражећи одговор на питање да ли је Војводина била порески експлоатисана. Подсетимо се малопређашњег закључка да су непосредни порези представљали релативно мали део укупних државних прихода, тако да ни изразито неправедно непосредно опорезивање не би могло битно да погорша положај ове покрајине.

У поменутих десетак година централна управа наплатила је по становнику Војводине 1.594 динара, Србије 624 динара, дој је просек за Југославију износио 990 динара. То значи да је просечан становник Војводине платио за 155% већи непосредни порез него просечан становник Србије. Да ли је то праведно или превише? Тешко је рећи, посебно стога што не знамо тачно колике су тада биле разлике у развијености разних покрајина које су чиниле Југославију. Ипак да покушамо с грубим проценама.

Вероватно је најразвијенија и тих година била Словенија¹⁶, њој је следила Војводина, па Хрватска и Славонија (без Далмације, али с Ликом). Тако их за 1910. рангира и Дејвид Гуд [Good 2005: 37].¹⁷ Ове покрајине чиниле су развијенији део земље. У мање развијене улазиле су Србија (са Црном Гором, Македонијом и Косовом) и Босна и Херцеговина. За Далмацију постоје веома различите процене. Централна Србија се вероватно налазила око просека, али је укључење врло неразвијених крајева

¹⁶ Хоцевар [Toussaint Hočevar, *The Structure of the Slovenian Economy*, 1965, стр. 114] оцењује да је Словенија 1910. имала три пута већи БДП од просека тадашње Југославије, наведено према [Lazarević 2005: 37].

¹⁷ Храбак је врло храбро, а без аргумената, референци и ближег разматрања, тврдио да је Војводина „у доба уједињења била најбогатија јужнословенска област“ [Храбак 1984: 73], док Јанков тврди, такође без аргумената, референци и ближег разматрања, да су Војводина и Словенија биле изједначене [Јанков 2005: 54].

Црне Горе, Косова и Македоније свакако спуштало целу тадашњу Србију знатно испод југословенског просека.

Уколико узмемо, оријентације ради, да је индекс развијености Војводине био само 1,5 просечног југословенског (мање развијени Срем водио се под Хрватска и Славонија) и уколико претпоставимо да је тадашња, увећана Србија (с врло неразвијеним крајевима) имала индекс од 0,7 југословенског, добијамо следећи резултат: Војводина је више него двоструко развијенија од Србије (индекс 2,14), тј. има нешто више него два пута већи доходак по становнику. Уколико је тако, а лако би могло да буде тако или слично, онда ни однос наплате непосредног пореза по становнику Војводина–Србија у периоду 1919–1928. године од 2,55:1 није много већи од 2,14:1 код дохотка. Ова скромна разлика код малих пореза не би се никако могла назвати великом пљачком или експлоатацијом, већ скромном и праведном пореском прогресијом код непосредних пореза у Краљевини СХС – да онај који је знатно богатији плати натпропорционално више пореза. Додатно, пореска прогресија код непосредних пореза обично се сматра компензацијом за уобичајену регресивност пореза на потрошњу (монопола, трошарина итд.). Јер, ови други обично теже погађају сиромашне грађане у односу на богатије, а због већег учешћа наплаћеног пореза у дохотку сиромашних.¹⁸

Погледајмо и глобалне бројеве. За ових девет година наплаћено је, према претходној табели, 11,16 милијарди динара. Уколико узмемо да је друштвени производ земље свих ових година износио 80,1 милијарду динара, колики је био у 1925/26. години (видети напред), то добијамо за исти период укупан износ друштвеног производа од 721 милијарде динара. Значи, наплата целог непосредног пореза у овом периоду износила је само 1,5% друштвеног производа. Уколико од тога одузмемо уједначене порезе и део неуједначених који није неправедан, добијамо утемељен закључак да је неправда могла износити до 0,5% друштвеног производа. Стога је врло тешко сложити се с Кршевим када каже да су ове неправде изазвале „осиромашење“ Словеније, Хрватске и Војводине. Нема сумње да је за осиромашење потребно нешто много јаче.

Да закључимо: пошто разлика у наплати по становнику још ништа не говори, то ни тврдња о (не)правди нема смисла без ближег разматрања разлика у развијености; да би се смело тврдити да однос наплате непосредног пореза у Војводини и Србији указује на „пљачку“ која води „заостајању“, морало би се показати да је разлика у развијености покрајина била знатно мања од разлике у наплати не само ових малих пореза већ неких много већих или, најбоље, укупних државних прихода. Рачун који не узима

¹⁸ Видети, на пример [Joumard et al 2012: 3 и даље].

разлике у развијености и који се заснива на малом порезу погрешан је и неозбиљан. Наравно, пошто се и овде бавимо непосредним порезима, то и овде важи наша ранија оцена да су у питању скромни износи који, чак уколико постоји извесна неправда, никако не омогућују велику пљачку и осиромашење покрајина. С обзиром на веома мале износе наплаћене од неуједначених пореза, евентуална неправда била је од минималног значаја за положај Војводине у систему државних прихода Краљевине СХС.

ЗАКЉУЧЦИ

Прво, извесна неједнакост код опорезивања већином непосредних пореза на штету Војвођана је, по свему судећи, постојала пре уједначавања непосредних пореза законом из 1928. године.

Друго, неједнакост код неких предратних непосредних пореза тичала се врло малих сума пореза, тако да никако не може бити ваљан аргумент у прилог тезе о пореској пљачки, експлоатацији, девастацији, осиромашењу, закашњењу у развоју и слично.

Треће, та неједнакост последица је наслеђеног пореског система из времена пре Првог светског рата, а не политике југословенских власти и нових, за све једнаких пореских закона донетих после Првог светског рата.

Четврто, закашњење у доношењу новог, јединственог закона о непосредним порезима резултат је изразите политичке нестабилности током овог периода и политичке и социјалне осетљивости пореске реформе (уз различита лобирања), а не лоших намера владе и парламента.

Пето, заговорници тезе о неправди на рачун Војводине и сличним неделима чине логичку грешку *pars pro toto*, јер представљају: 1. односе код једног дела непосредних пореза као да важе за цео порески систем, и 2. релације из једног краћег периода као да важе за цео дужи (међуратни) период. Тако говоре о „пореској пљачки“ или експлоатацији као да је реч о свим порезима, односно државним приходима, а не само о једном, за глобалну слику мало важном делу непосредних пореза, а о стању из 1925. говоре као да је готово исто било до 1941. године. Таква пропагандна тактика не очекује се у текстовима који претендују на озбиљност.

И шесто, квалитет ових текстова је разочаравајући, од непознавања ствари које води озбиљним грешкама, преко лошег резонувања до свесне пристрасности.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Аврамовић, Теодор: *Привреда Војводине од 1918. до 1929/30. године с обзиром на стање пре Првој светској рата*, Матица српска Нови Сад 1965.

- Боаров, Димитрије: *Политичка историја Војводине*, Нови Сад 2001.
- Ђуричић, В., Милорад Тошић, Александар Вегнер, Петар Рудченко и М. Ђорђевић: *Наша народна привреда и национални приход*, Сарајево 1927.
- Јанков, Драгомир: *Војводина – пројекат једног региона*, Нови Сад 2005.
- Кончар, Ранко: *Опозиционе партије и аутономија Војводине 1929–1941*, Нови Сад 1995.
- Косић, Мирко: *Зашто је Војводина незадовољна?*, *Политика*, 9. децембар 1925.
- Костић, Л. и А. Максимовић: *Зборник финансиских закона од 1918 до 1939/40 године*, Нови Сад 1940.
- Кршев, Борис: *Финансијска политика Југославије 1918–1941*, Нови Сад 2007.
- Летица, Душан: *Уочи наше пореске реформе*, Београд 1922.
- Мијатовић, Бошко: *Економске идеје Мирка Косића*, *Социолошки преглед*, 2/2012.
- Мијатовић, Бошко: *Економске идеје и дела Милана Стојадиновића у првом периоду рада*, у зборнику: М. Ђурковић (прир.): *Милан Стојадиновић: политика у време глобалних ломова*, Београд 2013 (у штампи).
- Министарство финансија: *Грађа за реформу непосредних пореза*, Београд 1925.
- Министарство финансија: *Завршни рачун државних прихода и расхода Краљевине Срба, Хрватша и Словенаца за буџетску 1924/25. годину, са извештајем Главне контроле*, Београд 1929.
- Министарство финансија: *Министарство финансија Краљевине Југославије 1918–1938*, Београд 1938.
- Милојевић, Драг: *Непосредни порези Србије и Краљевине СХС*, Београд 1925.
- Стошовић, Добривоје: *Студија о државним финансијама и привредним приликама у Краљевини Срба, Хрватша и Словенаца*, АЈ, 81, 1/6, бр. 83.
- Храбак, Богумил: *Аутономизам у Војводини 1919–1928. као реакција на финансијско исцрпљивање и политичко запостављање покрајине*, *Годишњак Друштва историјара Војводине* 1982, 1984.
- Шећеров, Славко: *Државне финансије 1925–26 и Војводина*, Нови Сад 1926.
- Bićanić, Rudolf: *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja*, Zagreb 1938.
- Broadberry, S. and M. Harrison (eds.): *The Economics of World War I*, Cambridge University Press, 2005.
- Gagnon, Alain, Michael, Keating (Editor): *Political Autonomy and Divided Societies: Imagining Democratic Alternatives in Complex Settings*, Palgrave Macmillan, 2012.
- Goldstein, Ivo: *Hrvatska 1918–2008*, Zagreb 2008.
- Good, David: *The Economic Lag of Central and Eastern Europe: Evidence from the Late Nineteenth–Century Habsburg Empire*, University of Minnesota, Working Paper 93–7, January 1992.
- Hrabak, Bogumil: *Borba demokrata za samosvojnost Vojvodine (1919–1928)*, *Zbornik – Historijski institut Slavonije i Baranje*, br. 19/1, 1982.
- Jelčić, B. i P. Bejaković: *Razvoj i perspektive oporezivanja u Hrvatskoj*, Zagreb 2012.
- Journard, I., M. Pisu and D. Bloch: *Tackling income inequality, The role of taxes and transfers*. OECD, 2012.
- Stjepanovic, Dejan: *Regions and Territorial Autonomy in Southeastern Europe*, у: A. Gagnon, M. Strachan, H.: *Financing The First World War*, Oxford University Press 2004.
- Vrkatić, Lazar: *O konzervativnim političkim idejama*, Novi Sad 2009.

VOJVODINA AND DIRECT TAXES AROUND 1925:
HAD ANY ROBBERY TAKEN PLACE?

by

BOŠKO MIJATOVIĆ

Center for Liberal-Democratic Studies, Belgrade, Serbia
e-mail: bosko.mijatovic@clds.rs

SUMMARY: The article discusses the claim made by the authors of the so called autonomous option in Vojvodina that Vojvodina was excessively burdened with high taxes or even robbed by Yugoslav and Serbian authorities in 1920's, and consequentially degraded and impeded in its development. Closer economic and historical analysis shows that these claims are not true, and that they are based on ignorance of the tax system, inaccurate data and poor reasoning.

KEYWORDS: Vojvodina, Serbia, Yugoslavia, direct taxes, robbery, budget

НЕУЈЕДНАЧЕН СЕМАНТИЧКИ САДРЖАЈ ТЕРМИНА СОЛВЕНТНОСТ – ИЗВОРИШТЕ И ПОСЛЕДИЦЕ¹

ВЛАДАН ПАВЛОВИЋ

vladan.pavlovic@pr.ac.rs

СРЕЋКО МИЛАЧИЋ

srecko.milacic@pr.ac.rs

Економски факултет Универзитета у Приштини
Косовска Митровица, Србија
Колашинска 156

САЖЕТАК: Солвентност је појам који се готово свакодневно користи и на први поглед чини се сасвим јасним и разумљивим. Питањем солвентности компанија бави се економска и правна наука. Економисти изучавају начин оцењивања солвентности у оквиру финансијско-рачуноводствених дисциплина, док се правници баве овим питањем пре свега у оквиру стечајног права. Међутим, већ летимични поглед на семантички садржај овог термина у уџбеницима рачуноводствено-финансијске струке открива значајне разлике. Увидом у литературу из области права и законске текстове ствари не бивају јасније већ се открива потпуно нов семантички садржај. Према томе, у домаћој литератури присутна су три семантичка садржаја термина солвентност. У раду се промовише став да постоји само један тачан семантички садржај овог термина, а да се он може одредити искључиво етимолошком анализом.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: солвентност, презадуженост, финансијска анализа, стечај

Малобројни су радови у којима се разматрају терминолошки проблеми у економско-финансијској сфери. Терминолошки проблеми у радовима наших аутора најчешће се јављају, пре свега, као последица невештог, па и потпуно неадекватног „превођења“ иностраних термина. Ово није случај само приликом употребе нових појмова и термина, већ је учестала појава и када су у питању категорије које су у употреби и по неколико деценија, попут појединих врста прихода, резултата, капитала или правних форми

¹ Рад представља део резултата истраживања на пројекту бр. 179001 који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

друштва. Уз неминовно кварење језика, наведена појава врло често доводи до неспоразумевања између аутора и читалаца. Друга врста термилолошких проблема у радовима наших аутора, везаним за употребу финансијских термина, јесте придавање некадашњег значења појединим терминима употребљаваних у прошлости, упркос томе што је дошло до ревидирања њиховог значења. У литератури наведени проблем је познат као „проблем старе и нове науке“. Узрок настанку наведених појава јесте незнање, односно недовољно познавање и изостанак континуираног праћења промена у рачуноводствено-финансијској материји. Будући да су овакве грешке лако уочљиве, последице су релативно безначајне, осим по стручни и научни ауторитет и интегритет аутора таквих текстова. Последице су теже када се наведени „пропусти“ јављају у универзитетским уџбеницима јер се тада читаве генерације „обогаљују“. Дакле, у наведеним случајевима семантички садржај термина дефинисан је и сасвим јасан, с тим што их поједини аутори, као последицу недовољног познавања материје, погрешно употребљавају.

Међутим, предмет овог рада проблем је сасвим друге природе. Реч је, наиме, о прикривеном придавању различитог семантичког значења појединим економско-финансијским терминима, конкретно термину „солвентност“. Термин „солвентност“ различито је дефинисан у универзитетским уџбеницима, тако да деценијама читаве генерације усвајају нејединствен семантички садржај овог појма. При томе, већина студената, касније пословних људи, није ни свесна овог проблема. Наиме, у домаћим универзитетским уџбеницима појму „солвентност“ придаје се неједнак семантички садржај. При томе, заговорници једног тумачења најчешће наводе да се у литератури јавља и другачије становиште које је, како они истичу, погрешно, док заговорници другог тумачења по правилу игноришу чињеницу да се овом термину, у бројним универзитетским уџбеницима, придаје другачије значење. Заговорници трећег тумачења нису економисти већ правници. Запажа се да економисти у највећем броју и не знају да правници овом термину придају другачије значење, али и да правници у највећој мери нису свесни да економисти овом термину придају различит семантички садржај.

Питање солвентности компанија посебно је актуелно у условима економских и финансијских криза. Стога и не изненађује да је последњих година оцењивање „солвентности“ компанија предмет бројних истраживања. При томе, сам термин „солвентност“ у радовима по правилу и није дефинисан, вероватно као последица уверења да је у питању термин чије је значење опште познато. Наведено има за последицу не само неразумевање између аутора, већ и одсуство свести о неразумевању, односно одсуство

свести да аутор текста овом појму придаје потенцијално другачији семантички садржај него читалац.

Једнозначност је можда и најзначајнија особина научних и стручних термина, с обзиром на то да и наука и струка природно теже тачности [Према: Костић 2008]. Међутим, проблем неуједначеног семантичког садржаја термина „солвентан“ има још далекосежније последице, узимајући у обзир да се овај термин учестало користи не само у стручним и научним текстовима већ и у законској и подзаконској регулативи. Овде је присутна тројака ситуација.

1. Појам „солвентност“ помиње се у законским текстовима, при чему сам термин није дефинисан. Наведено је присутно у: ЗОО [Сл. *ил. РС* бр. 55/2004, 70/2004 – испр., 61/2005, 61/2005 – др. Закон, 85/2005 – др. Закон, 101/2007, 63/2009 – Одлука УС, 107/2009, 99/2011 и 119/2012], ЗОП [Сл. *ил. РС* бр. 43/2004, 62/2006 и 31/2011], ЗТХВ [Сл. *лист СРЈ* број 65/2002. и Сл. *ил. РС* број 57/2003, 55/04 45/05], ЗПД [Сл. *ил. РС* бр. 125/04], Одлуци о начину процењивања билансних и ванбилансних позиција друштва за осигурање [Сл. *ил. РС* бр. 3/2005] и др.

2. Појам „солвентност“ помиње се у законским текстовима, уз његово дефинисање, при чему дефиниција оставља простора за различиту интерпретацију. Наведено је случај у: ЗТК [Сл. *ил. РС* бр. 31/2011], ЗОБ [РС бр. 31/2011, бр. 107/2005, бр. 91/2010], Закону о Фонду за развој РС [Сл. *ил. РС* бр. 36/2009, 88/2010 и 119/2012] и Закону о Развојном фонду АПВ [Сл. *ил. РС* бр. 124/2012].

3. Појам „солвентност“ не помиње се у законским текстовима у којима је његова употреба очекивана с обзиром на то да регулишу предметну материју. Наведено је случај са ЗОС [Сл. *ил. РС* бр. 104/2009] у коме се овај термин помиње тек у делу у којем се налазе одредбе о међународном стечају, при чему сам појам није дефинисан, ЗОРР [Сл. *ил. РС* бр. 46/2006, 111/2009 и 99/2011] и ЗПР [Сл. *ил. РС* бр. 36/2011 и 99/2011].

Последица прикривеног неуједначеног семантичког садржаја овог појма има више. Не само да правници и економисти придају овом термину различито значење, него то чине и сами економисти, односно пословни људи међу собом, уколико су похађали факултете на којима се семантичка садржина овог појма различито изучава, а да при томе тога нису ни свесни. Имајући у виду да истраживачи најчешће у радовима у којима оцењују солвентност привреде, односно појединих грана, не наводе шта под солвентношћу подразумевају, резултати су читалачкој публици нејасни или су, што је још горе, погрешно интерпретирани. Најтежа последица вероватно је та што за законодавца термин „солвентност“ има другачије значење него за пословне људе, и то не само у претходно наведеним законима у којима солвентност није дефинисана, већ и у онима у

којима је дата дефиниција, будући да иста оставља простора за различите интерпретације.

СЕМАНТИЧКИ САДРЖАЈ ТЕРМИНА „СОЛВЕНТНОСТ“

Како је приказано, термин солвентност није искључиво финансијско-рачуноводствени термин, већ је у питању и правни термин. Дакле, неопходно је извршити анализу семантичког садржаја овог термина с аспекта економско-финансијске и правне науке.

Рачуноводствено-финансијско поимање солвентности

У уџбеницима домаћих аутора појам „солвентност“ представља не само незаобилазан већ и један од кључних рачуноводствено-финансијских термина. Наиме, финансијска анализа има за циљ да испита услове финансијског еквилибријума предузећа и да измери рентабилитет уложених средстава [Ранковић 1993:173], при чему финансијска равнотежа постоји уколико су испуњене претпоставке ликвидности и солвентности. Будући да је у питању један од кључних термина рачуноводства и пословних финансија, у уџбеницима домаћих аутора овај термин увек је јасно дефинисан. Међутим, већ летимичан поглед на семантички садржај овог термина у уџбеницима рачуноводствено-финансијске струке открива значајне разлике. Док је према једној групи аутора солвентност способност предузећа да благовремено измирује дугорочне обавезе, друга група аутора сматра да солвентност означава постојање сопственог капитала.

Мора се указати на то да проблем различитог поимања солвентности није код нас прошао незапажено међу ауторима економско-финансијске струке. Ипак, темељније бављење овим питањем изостало је.² Цела полемика, у малобројним радовима у којима се о тој теми „расправљало“,

² Вредно је пажње напоменути да је проф. Тепшић марта 1988. године одржао предавање на Трибини Савеза РФР Београда о проблематици ликвидности и солвентности, које је исте године објављено као чланак у часопису *Књиговодствено*. Тепшић наводи да су „солвентност и ликвидност теоретски и стручно недовољно разјашњена питања“ и истиче да је намера предметног реферата да допринесе „бољем разумевању комплексне проблематике ликвидности и солвентности“ [Тепшић 1988: 300]. Нажалост, мора се приметити да је, упркос декларисаној намери, истраживање наведене проблематике изостало, а проф. Тепшић не само да није допринео „бољем разумевању комплексне проблематике ликвидности и солвентности“ него је, насупрот томе, допринео стварању додатне конфузије. Наравно, Тепшић није једини који је запазио да су солвентност и ликвидност теоретски недовољно разјашњени појмови. Примера ради, Родић, Вукелић и Андрић наводе да у стручној литератури и привредном законодавству влада читава збрка око схватања појма солвентности, наводећи проблем поистовећивања солвентности и ликвидности [Родић, Вукелић и Андрић 2011: 226]. Исти проблем наводи и Малешевић [Малешевић 2010: 444]. Кулић наводи да код нас доминирају два различита става о поимању солвентности, и др. [Кулић 2010: 174–175].

свела се најчешће на навођење ставова других аутора и на заклањање иза њиховог ауторитета, а повремено чак ни то.

Правно поимање солвентности

Правна наука, односно стечајно право, дефинише инсолвентност као стање у којем дужник генерално посматрано није у могућности да благовремено измири обавезе или као стање у којем обавезе превазилазе вредност имовине. Управо је на поменути начин инсолвентност дефинисана у „Упутству за право о инсолвентности“ Комисије УН за међународно привредно право [Guide législatif sur le droit de l'insolvabilité, 2005: 6].³ Неизмиривање обавеза о року доспећа и презадуженост наводе се као основни разлози за инсолвентност у законодавствима свих развијених држава иако се дефиниција солвентности експлицитно не даје увек у релевантним законским текстовима. У појединим земљама дефиниције термина дате су у засебним документима. Примера ради, Напомене (Explanatory note) уз актуелни британски Закон о предузећима [Enterprises Act, 2003], упућују на документ [Productivity and Enterprise: Insolvency – A Second Chance, 2003: 5] у којем је инсолвентност дефинисана на претходно поменути начин. У самим законским текстовима понекад се употребљавају и термини Cash Flow инсолвентност (Cash Flow Insolvency; Cash Flow Insolvenz) и билансна инсолвентност (Bilanz Insolvenz, balance sheet insolvency), тј. инсолвентност проузрокована презадуженошћу (Überschuldung; Overindebtedness).

Неспорно је, дакле, да се предузеће проглашава инсолвентним, односно да се стечајни поступак покреће, услед два основна разлога: а) услед неспособности плаћања, и б) услед презадужености. Под неспособношћу плаћања подразумевају се како доспеле обавезе тако и обавезе које доспевају касније. Према томе, дужник се сматра инсолвентним и услед претеће платежне неспособности (Zahlungsunfähigkeit; Imminent illiquidity). Дакле, неизмиривање доспелих обавеза у законски одређеном року означава инсолвентност друштва. При томе, у међународном стечајном праву не постоји једнообразност у погледу дужине неизвршења обавезе плаћања.

ЗОС [Сл. ил. РС бр. 104/2009] усаглашен је с међународним правом када су у питању стечајни разлози. Предвиђени стечајни разлози су: 1) трајнија неспособност плаћања, 2) претећа неспособност плаћања, 3) презадуженост, и 4) непоступање по усвојеном плану реорганизације и ако је план реорганизације издејствован на преваран или незаконит начин. Трајнија неспособност плаћања постоји ако стечајни дужник: 1) не може да одговори

³ Британски Закон о инсолвентности дефинисао је инсолвентност на исти начин (чл. 123) [Insolvency Act, 1986].

својим новчаним обавезама у року од 45 дана од дана доспелости обавезе и 2) потпуно обустави сва плаћања у непрекидном трајању од 30 дана.

ЕТИМОЛОШКА АНАЛИЗА ТЕРМИНА „СОЛВЕНТНОСТ“

У случају термина „солвентност“, неуједначен семантички садржај појма није последица неадекватног превода или тумачења домаћих аутора. Наиме, у домаћој литератури неуједначен семантички садржај овог термина последица је његовог нејединственог тумачења од стране респектабилних иностраних аутора економске и правне струке. Дакле, у овом случају конфузија није последица простог незнања, односно недовољног познавања предметне материје једне групе домаћих аутора.

Етимологија и семантика традиционално се сматрају делом лингвистике. Иако оспораван, закређује пажњу став чувеног француског лингвисте Мартинеа (André Martinet 1908–1999), према коме је подручје семантике изван језика, чиме јој заправо даје статус „нелингвистичке“ дисциплине [према: Raffaelli 2004: 86]. Наиме, сасвим је логично да семантички садржај појмова појединих дисциплина најтемељније могу испитати управо познаваоци тих дисциплина. Чини се сасвим смисленим у овом контексту навести *пословицу* *Катоно Спарције* „*Rem tene, verba sequuntur*“⁴.

Изузимајући лингвисте и филозофе, чини се да је семантичка и етимолошка анализа појмова посебно присутна у радовима богослова. У радовима домаћих економиста није неуобичајено освртање на етимологију економских термина, мада озбиљнији приступ по правилу изостаје.⁵ С друге стране, озбиљнији приступ изучавању неуједначеног семантичког садржаја појединих спорних економских термина у потпуности је изостао.

Одговор о исправном семантичком садржају термина „солвентност“ није могуће дати без етимолошке⁶ анализе овог појма. Другим речима, да би исправно одредили семантички садржај термина солвентности нужно је утврдити када је и како овај термин ушао у употребу и да ли се, и на који начин, мењало његово значење.

Термин солвентност ушао је у економске науке из правних наука, конкретније – из стечајног права. Упркос томе што су зачеци института стечаја тековина римског права [Велимировић 2003: 19], термин

⁴ „Спознај ствар (о којој говориш), речи ће долазити саме од себе“. Марко Порције Катон (239. п. н. е. – 149. п. н. е.), лат. Marcus Porcius Cato Maior Censor.

⁵ Ипак, поједини аутори економске струке придају адекватну пажњу етимолошкој анализи економских термина. Као позитиван пример може се истаћи рад Исидоре Љумовић „Прелазак ризика у неизвесност у условима глобалне кризе“ [Љумовић 2009].

⁶ Сама реч „етимологија“ потиче од старогрчких речи *ἐτύμος* (*étymos* – истинит, тачан) и *λόγος* (*lógos* – реч). Треба имати у виду да је грчка реч *λόγος* многозначна. Поред тога што означава реч, она означава и разум, ум, мудрост, мисао, смисао, словесност, појам.

„солвентност“ у правним списима појављује се релативно касно. Према Ларусовом (Larousse) етимолошком и историјском речнику [Dubois, et al 2001: 717], термин солвентност први пут се у Француској појављује у документу града Ремса (Reims) из 1328. године [Doc. des Archives administratives de la ville de Reims, 1328: 560a]. Реј и Робер [Rey, Robert 2005: 2393] у свом речнику наводе исто. Међутим, према речнику француског Националног центра за текстуалне и лексичке ресурсе (Centre National de Ressources Textuelles et Lexicales – CNTRL), термин „солвентност“ појављује се и раније, у спису датираном између 1312. и 1325. године [Спис је објављен у: Planiol, 1986]. У поменутом спису, међутим, не даје се дефиниција солвентности, нити се пак објашњава значење овог термина, из чега се може закључити да је овај термин био у употреби и знатно раније. Наведено запажање јасно потврђује и то што се у истом документу други термини објашњавају управо помоћу термина „солвентност“ (термин „estable“⁷ управо је дефинисан термином „solvable“⁸). Упркос томе, термин „солвентност“ био је ретко у употреби пре 16. века.⁹

Са становишта правне науке, инсолвентност предузећа разлог је за покретање (пред)стечајног поступка. Свако дефинисање (ин) солвентности које није усаглашено с одредбама стечајног права има за последицу нелогичност да се предузеће, које је надлежни суд прогласио инсолвентним и над којим је сагласно томе отворио стечајни поступак, и даље сматра солвентним. Према томе, одговор на питање исправног семантичког садржаја термина „солвентност“ не може се тражити у оквиру економске већ искључиво правне науке. Стечајно право недвосмислено је морало да дефинише када се предузеће сматра инсолвентним, будући да инсолвентност предузећа повлачи отварање стечајног поступка. Будући да се стечајни поступак спроводи над инсолвентним дужником, стечајни закон се у бројним земљама управо и назива „Закон о инсолвентности“ (Insolvency law).¹⁰ Ово је случај и у појединим земљама бивше Југославије.¹¹

⁷ Овим многозначним појмом означава се идеја о постојаности, валидности, односно трајању кроз време.

⁸ Солвентан.

⁹ У Роберовом речнику наводи се да се термин „инсолвентност“ појављује почетком 15. века [2005: 2393]. CNTRL-ов речник наводи да је термин био ретко у употреби до 17. века.

¹⁰ Посебно је чувен британски Закон о стечају (Insolvency Act) из 1986. године који је важио до 2003. кад је ступио на снагу Закон о предузећима (Enterprises Act) у коме је Одељак 10 посвећен питању инсолвентности. У Немачкој је стечајна материја регулисана Уредбом о инсолвентности (Insolvenzordnung). У Канади је стечајна материја дефинисана Законом о банкрутству и инсолвентности (Loi sur la faillite et l'insolvabilité).

¹¹ На пример, у Црној Гори предметна материја је уређена Законом о инсолвентности привредних друштава.

Сагласно наведеном, у тим земљама се, по правилу, стечајни суд назива „суд за инсолвентност“ (Insolvenzgericht; Insolvency Court).¹²

Најопштије посматрано, стечајни поступак представља средство за заштиту поверилаца и отвара се над ентитетом који не измирује обавезе о року доспећа или за кога се основано верује да неће бити у могућности да благовремено измирује обавезе. Етимолошка анализа јасно указује на то да се инсолвентним сматра ентитет који не измирује обавезе јер термин солвентност потиче од латинске речи *legibus solvi* – измирити обавезе; *pecuniam solvere* – платити [Gaffiot 2000: 1476].

Управо је на сличан начин „инсолвентност“ дефинисана у свим нашим законима који дефиницију инсолвентности садрже. Наиме, у домицилним законима солвентност се дефинише као „способност трајног испуњавања свих својих обавеза“.¹³

Међутим, етимолошко порекло, као и поменута законска дефиниција, и даље остављају низ недоумица при одређивању тачног значења овог појма. Најважнија међу њима јесте недоумица да ли је благовременост у измиривању обавеза подразумевана или није.

Да би се правилно разумела етимологија овог термина, према којој се солвентност доводи у везу са могућношћу измиривања (плаћања) обавеза, треба знати да се правни институт стечаја појавио у облику персоналне егзекуције, а то значи да је дужник одговарао својом личношћу за извршење обавеза, тј. за исплату дуга. Према одредбама Закона дванаест таблица (V век пре Христа), претор је могао дужника да осуди повериоцу, који га је могао не само узети као роба да ради за њега под најтежим условима док својим радом не одужи дуг, већ га је могао и држати окованог и везаног и сурово кажњавати [Према: Велимировић, 2004: 19]. Под таквим условима, незамисливо је да дужник не распрода имовину коју поседује и обавезе благовремено не измири. Благовременост у измиривању обавеза тада је била неупитна јер је свако одуговлачење дужника у распродаји имовине и измиривању обавеза претило да га доведе у тежак положај. Треба имати у виду да је при тадашњим условима имовину било лако продати. Благовременост у измиривању обавеза као атрибут истиче се и у свим речницима. Доунс и Гудман (Downs и Goodman) у *Речнику финансијских и инвестиционих термина* [1987: 385] дефинишу солвентност као „способност измирења обавеза о року доспећа“. Наведена дефиниција сусреће се у већини речника. Примера ради, солвентност се на поменути начин дефинише у оксфордском *Речнику бизниса и менаџмента* [Dictionary of

¹² Ово је случај и у Немачкој и Енглеској.

¹³ Овде се мора указати на нелогичност формулације „својих обавеза“. Сасвим је логично да су у питању обавезе предузећа чија је солвентност предмет оцењивања, а не обавезе неког другог ентитета.

Business and Management, 2009: 518], у Дуваловом економском речнику [Duval 2006], Гафиовом речнику [Gaffiot 2000: 1476], Роберовом речнику [Robert 2005: 2393], Кјуфајнанс речнику [Qfinance Dictionary] и др. На исти начин солвентност је дефинисана и код Вујаклије [Вујаклија 1980: 857].

Чини се да је у то доба, било сасвим исправно сматрати солвентним лице које поседује имовину чија је вредност већа од обавеза, као и претпостављати да ће дужник благовремено распродати имовину и измити обавезе. Према томе, схватање да солвентност означава постојање капитала (капитал је разлика између вредности имовине и обавеза) дуго времена било је сасвим исправно, па чак и сагласно с етимологијом овог термина. Опстајање непромењеног става о семантичком садржају термина „солвентност“ и при промењеним друштвено-економским околностима вероватно је последица дугогодишње немогућности оцењивања солвентности на други начин сем кроз призму постојања, односно непостојања сопственог капитала. Наиме, тек с исказивањем упоредивог обрачунског резултата, што дугујемо динамичкој билансној теорији, омогућено је оцењивање способности благовременог измиривања обавеза. Према томе, све до готово половине 20. века није ни постојала могућност оцењивања способности предузећа да благовремено измирује обавезе.

Поједина предузећа су у могућности да благовремено измирују обавезе упркос томе што послују с губитком. Овде је, међутим, присутна стрепња да ли ће губитак у једном тренутку „појести“ сопствени капитал, што ће сигурно довести предузеће у ситуацију да једног дана не буде у могућности да одређене обавезе измири. У том случају није вероватно да ће предузеће почети да послује с добитком који би му омогућио да ипак измирује обавезе о року доспећа, вршећи супституцију обавеза сопственим капиталом. Будући да је начело заштите поверилаца у самој основи стечајног права, не чека се да дужник заиста и дође у ситуацију да не одговара на доспеле обавезе, већ се у случају да вредност обавеза надмаши вредност имовине (тј. формира се губитак изнад висине сопственог капитала), одмах отвара стечајни поступак. Он се одмах отвара како би повериоци претрпели што мању штету, с обзиром на то да постоји опасност од тога да предузеће и даље послује с губитком, али и да би повериоци равномерно поднели штету, а не само они чија потраживања касније доспевају. Поменуто стање у којем је вредност имовине нижа од вредности обавеза назива се стањем презадужености. Јасност и недвосмисленост појма презадужености не значи истовремено и једноставност њеног утврђивања. Наиме, за утврђивање евентуалног стања презадужености није меродаван годишњи закључак или међубиланс, састављен на основу важећих начела уредног књиговодства и прописа трговачког права, већ стечајни (статус)

биланс састављен на основу продајних вредности имовине, без узимања у обзир делова активе који немају прометну вредност. Проблем вредновања имовине за потребе утврђивања имовинског положаја у статус биланси-ма можда најбоље осликава Шмаленбахова (Schmalenbach) опаска да се ликвидациони управник, састављајући ликвидациони биланс, „у потаји смеје“ [Према: Ранковић 1996: 266].

Како етимолошка анализа јасно указује, основни разлог за отварање стечајног поступка није презадуженост већ немогућност благовременог измиривања обавеза, на шта презадуженост само указује. На садашњем стадијуму привредног развоја већина предузећа не може да прода део фиксне имовине у кратком року (и при томе да настави да послује) да би се из формиране ликвидационе масе благовремено намирили повериоци. Постојање сопственог капитала у билансу при томе повериоцима не пружа нужно сигурност да ће потраживања и наплатити будући да се билансне вредности значајно могу разликовати од ликвидационих вредности. При тим условима, и даље инсистирање на дефинисању солвентности као стању у коме вредност имовине превазилази вредност обавеза има за последицу да се солвентним сматра и оно предузеће над којим је отворен стечајни поступак, односно да се сматра солвентним предузеће које је суд прогласио инсолвентним, будући да неизмиривање обавеза у прописаном року јесте један од разлога за покретање стечајног поступка.

Да неблаговременост у измиривању обавеза означава инсолвентност јасно се види и из дефиниције солвентности Одбора за Међународне стандарде финансијског извештавања (IASB), која гласи: „Солвентност се односи на доступност готовине током дужег периода и измиривање финансијских обавеза на време“ [Оквир МСФИ, параграф 16: 73].

Очито, многи економисти погрешно су поистоветили термине „презадуженост“ и „инсолвентност“. Презадуженост нужно означава инсолвентност, али инсолвентност настаје и уколико предузеће није презадужено, уколико благовремено не измирује обавезе.

Широко распрострањен став према којем солвентност означава способност предузећа да благовремено измирује обавезе навео је поједине ауторе на закључак да „солвентност представља другу реч за ликвидност“ [Епуј 2008]. Ипак, ликвидност се ограничава на текуће обавезе, док солвентност обухвата дужи временски хоризонт. У литератури је присутан став да постоји „општа солвентност“ која се другачије назива „солвентност на дуг рок“ (La solvabilité générale ou à long terme) и „краткорочна (текућа) солвентност“, која се, како *Гринфинч* (Peter Greenfinch) наводи, чешће назива „ликвидност“ (La solvabilité à court terme – liquidité). Ипак, став према којем солвентност означава способност благовременог измиривања текућих, средњорочних и дугорочних обавеза, па сходно томе, разликовање

текуће солвентности, средњорочне солвентности и дугорочне солвентности у поједним земљама далеко је распрострањенији.¹⁴

Закључак појединих иностраних аутора према којима је „текућа солвентност“ синоним за „ликвидност“ ипак није утемељен. Текућа солвентност не може постојати уколико истовремено не постоји и дугорочна солвентност будући да се за инсолвентно друштво не може рећи да је текуће солвентно. Друштво је ликвидно уколико измирује текуће обавезе о року доспећа, без обзира на начин на који је прибавило готовину. За разлику од ликвидности, друштво се оцењује солвентним искључиво уколико генерише, односно уколико се верује да ће генерисати довољно готовине из пословног процеса, односно уколико остварује позитиван cash flow. Наиме, друштво које има негативан cash flow може позајмицама или новим улагањима власника прибавити ликвидна средства и тиме обезбедити текућу ликвидност, али ће се уколико не почне да генерише позитиван новчани ток из пословања, кад-тад наћи у ситуацији да више не може благовремено да измирује доспеле обавезе. Према томе, предузеће које ће се у будућности суочити с неликвидношћу, а то је свако предузеће које из пословног процеса не генерише довољно готовине да може да покрије обавезе које ће доспевати у будућности, оцењује се инсолвентним.

Начелно посматрано, солвентност подразумева ликвидност, док ликвидност не подразумева солвентност. Како Ењи исправно констатује, солвентност је стање, али и способност предузећа да буде ликвидно, односно да благовремено измирује све обавезе, и то без потребе за додатним задуживањем [Енуј 2011: 20]. Дакле, да би се предузеће сматрало солвентним, није довољно да буде ликвидно, већ и да има капацитет да буде ликвидно и у будућности. Према томе, инсолвентност предузећа (corporate insolvency) настаје као последица неликвидности (Liquidity insolvency)¹⁵, али и као последица процењене будуће неликвидности, тј. недовољног капацитета да се измире обавезе које доспевају у будућности, а на шта указује стање у коме обавезе надилазе вредност имовине (стање презадужености), које се у литератури помиње под називом „билансна инсолвентност“ (Balance sheet insolvency)¹⁶.

¹⁴ Ово схватање је, на пример, веома присутно у бројним школама у Француској. Заступа га, између осталих, и Добрински (Vincent Dobrinski), предавач са Школе Андре Булош (Le lycée André Bouulloche), а доминирајуће је на интернет порталима. Видети: <http://fr.wikipedia.org/wiki/Solvabilité>; <http://fr.mimi.hu/economie/solvabilite.html>; <http://www.monfinancier.com/finances/actualites-patrimoniales-c2>; <http://www.rachatducredit.com>; и др.

¹⁵ „Liquidity insolvency“ се сусреће и под називом „Cash flow insolvency“ и „Commercial insolvency“.

¹⁶ Појмови „Liquidity insolvency“ и „Balance sheet insolvency“ су опште присутни на енглеском говорном подручју. Видети у: <http://definitions.uslegal.com>; www.legalandcommercial.com; www.mayerbrown.com; www.mondaq.com; www.qfinance.com; www.legalandcommercial.com и др.

Ипак, могућа је и ситуација да предузеће буде неликвидно, али не и инсолвентно. Уколико је у питању само привремени застој у измиривању новчаних обавеза који се брзо превлада, тада је у питању неликвидност, али не и инсолвентност. Неликвидност може бити преброђена остваривањем прихода, односно наплатом потраживања, али и задуживањем. „Дужник није инсолвентан докле год ужива поверење својих комитената, који толеришу његове пролазне финансијске тешкоће и одгоде плаћање дугова“ [Велимировић 2003: 34]. Ипак, најчешће солвентно предузеће неће ни бити неликвидно, будући да му управо солвентност омогућава да узме кредит за ликвидност. Прецизну границу између неликвидности и инсолвентности немогуће је наћи изван одредби стечајног права. Наиме, стечајно законодавство дефинише рокове у којима предузеће има да измири доспеле обавезе пре него што се прогласи инсолвентним. Треба имати у виду да ови рокови нису у свим земљама исти.

Након објашњења вероватног порекла става да солвентност означава постојање сопственог капитала, треба одговорити и откуда преовлађујући став међу домаћим ауторима економске струке да солвентност означава способност измиривања дугорочних обавеза, односно да под солвентношћу подразумевају искључиво средњорочну и дугорочну солвентност, а не и текућу солвентност, односно да не сматрају да непреброђена неликвидност означава истовремено и инсолвентност. Англосаксонски аутори економске струке по правилу не подразумевају под солвентношћу способност измиривања дугорочних обавеза, већ способност измиривања свих обавеза, дакле и текућих и дугорочних. Овде је важно напоменути да највећи број англосаксонских аутора економске струке термин „солвентност“ најчешће и не употребљава.

Одговор се може тражити у два правца. Први је тај што способност измиривања дугорочних обавеза сама по себи означава да ће предузеће постојати у „дугорочној“ будућности, дакле да ће благовремено измиривати и текуће обавезе, што представља *conditio sine qua non* постојања. Други разлог вероватно лежи у томе што се од финансијских аналитичара не захтева да оцењују солвентност у случају да је неизвршавање финансијских обавеза разлог инсолвентности. У том случају, сама чињеница да предузеће у законски дефинисаном року није измирило обавезе недвосмислено означава инсолвентност. Финансијски аналитичари се ангажују да оцене инсолвентност услед претеће неспособности плаћања и услед презадужености. Очито су финансијски аналитичари, а тиме и цела економска струка, дефинисали појам солвентности из угла њиховог ангажовања, односно из угла оцене солвентности. С обзиром на то да финансијски аналитичари не бивају ангажовани уколико је инсолвентност проузрокована обуставом

плаћања (неликвидношћу), обустава плаћања је у економској литератури углавном занемарена приликом дефинисања солвентности.

ЗАКЉУЧАК

Термин „солвентност“ један је од кључних рачуноводствено-финансијских термина. У иностраној и домаћој рачуноводствено-финансијској литератури овом термину се придају различита значења. При томе, већина пословних људи наведеног није ни свесна, што има за последицу не само неразумевање у комуникацији, научних и стручних текстова већ и нејасност законских одредби у којима се овај термин помиње.

За разлику од домаћих аутора, инострани аутори финансијско-рачуноводствене струке избегавају употребу овог термина. Међу онима који га ипак користе доминирају ставови према којима солвентност означава: а) способност благовременог измиривања дугорочних обавеза; б) способност благовременог измиривања свих обавеза; и в) стање у коме је вредност имовине већа од обавеза.

У раду се промовише став да постоји само једно исправно значење термина „солвентност“, а да се оно може установити искључиво семантичком и етимолошком анализом и да се значење термина солвентност не може тражити изван правне науке. Будући да инсолвентност доводи до покретања стечајног поступка, свако дефинисање солвентности које није засновано на одредбама стечајног права води у нелогичност да се предузеће које је стечајни суд прогласио инсолвентним и над њим отворио стечајни поступак и даље сматра солвентним. Чини се да су економисти одређивали семантички садржај термина „солвентност“ на основу њихове улоге и расположивих инструмената за оцењивање солвентности, чиме су неоправдано сузили значење овог термина на презадуженост и/или на немогућност благовременог измиривања дугорочних обавеза, искључивши неликвидност као један од узрока инсолвентности.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Велимировић, Михајло (2004). *Стечајно право*, Нови Сад: Сумбол.
 Вујаклија, Милан (1980). *Лексикон стираних речи и израза*. Београд: Просвета.
 Јовановић–Zattila, Милена; Владимир, Чоловић (2007). *Стечајно право*. Београд: Досије.
 Клајн, Иван; Милан, Шипка (2008). *Велики речник стираних речи и израза*. Нови Сад: Прометеј.
 Костић, Вукашин (2008). *Савремена економска терминологија у руском и српском језику*. Ниш: МБ Графика.
 Кулић, Мирко (2010). *Финансијски менаџмент*. Београд: Мегатренд универзитет.

- Љумовић, Исидора (2009). Прелазак ризика у неизвесност у условима глобалне кризе, *Зборник Машице српске за друшћивене науке*, 129, 2009: 61–72
- Малешевић, Ђоко, Витомир Старчевић (2010). *Пословна анализа*, Бјелјина: Факултет пословне економије.
- Ранковић, Јован (1996). *Специјални биланси*. Београд: Проинком.
- Ранковић, Јован (1999). *Управљање финансијама предузећа*, (девето пон. издање), Београд: Економски факултет у Београду.
- Ранковић, Јован (2007). *Регисторијум о финансијском положају и кредитној способности предузећа*. Београд: Проинком.
- Ранковић, Јован (2010). *Теорија биланса, дванаесто издање*. Београд: Економски факултет у Београду.
- Родић, Јован; Гордана Вукелић; Мирко, Андрић (2011). *Анализа финансијских извештаја*. Бечеј: Пролетер.
- Срдић, Милутин (гл. уредник) (1975). *Економски лексикон*. Београд: Савремена администрација.
- Стевановић, Никола (2000). *Управљачко рачуноводство*, пето издање, Београд: Економски факултет у Београду.
- Тепшић, Радивој (1988). О проблематици ликвидности и солвентности у привредним организацијама, *Књиговодство*, 5, 1988: 298–306.
- A Dictionary of Business and Management* (2009), Oxford University Press, Fifth Edition.
- CNRTL: *Le Dictionnaire Électronique du Centre National de Ressources Textuelles et Lexicales – CNRTL*. Доспуно на : www.cnrtl.fr
- Dobrinski, Vincent (2012). *L'analyse financière du bilan*, 19 février 2012. <http://s182403251.onlinehome.fr/IMG/pdf/11-bil_fin-e.pdf> 3. 6. 2012.
- Downes, John; Jordan Elliot Goodman (1987). *Dictionary of Finance and Investment Terms*, Second Edition. New York etc.: Barron's Educational series, Inc.
- Dubois, Jean; Henri, Mitterand, Albert, Daurat (2001). *Dictionnaire Etymologique et Historique Français*. Paris: Larousse.
- Duval, Alain (2006). *Le Robert & Collins Business – le vocabulaire du monde des affaires*, Dictionnaire Francais–Anglais Anglais–Français. Paris: Le Robert.
- Enyi, Patrick (2011). Corporate Solvency Management: How Effective are Contemporary Tools?, *International Journal of Research in Commerce, Economics & Management*, Vol. I, No.3, 2011: 20–26
- Enyi, Patrick, A Comparative Analysis Of The Effectiveness Of Three Solvency Management Models, Working Paper Series, Covenant University, May 28, 2008. <<http://ssrn.com/abstract=1138357>> 1. 6. 2012.
- Gaffiot, Félix (2000). *Dictionnaire latin–français: Le grand Gaffiot*. Paris: Hachette livre
- Greenfinch, Peter; Les bases de l'analyse financière. <<http://pgreenfinch.pagesperso-orange.fr/zbanafin.htm>> 23. 5. 2012.
- Planiol, M. (1986). *La très ancienne coutume de Bretagne*, Rennes: Ed. Critique.
- Raffaelli, Ida (2004). Odnos strukturalne semantike prema kognitivnoj, *Suvremena lingvistika*, 57–58 (1–2), 2004: 67–72
- Rey, Alain, Robert, Paul (2005). *Dictionnaire alphabetique et analogique de la langue française*. Paris: Nouvelle edition du petit Robert
- Vernimmen, Pierre, Quiry, Pascal, Le Fur, Yann (2010). *Finance d'entreprise*, 8e édition par Pascal Quiry & Yann Le Fur. Paris: Dalloz

ЗАКОНСКА АКТА И ДРУГИ ДОКУМЕНТИ

- Закон о инсолвентости привредних друштава. *Службени лист Р. Црне Горе*, 2/2002.
- Закон о банкама (ЗОБ). *Службени гласник РС*, 107/2005; 91/2010.
- Закон о привредним друштвима (ЗПД). *Службени гласник РС*, 36/2011; 99/2011.
- Закон о привредним друштвима (ЗПД). *Службени гласник РС*, 125/04.
- Закон о развојном фонду аутономне покрајине Војводине (Закон о развојном фонду АПВ). *Сл. гласник РС*, 124/2012.
- Закон о рачуноводству и ревизији (ЗОРР). *Службени гласник РС*, 46/2006; 111/2009; 99/2011.
- Закон о стечају (ЗОС). *Службени гласник РС*, 104/2009.
- Закон о тржишту капитала (ЗТК). *Службени гласник РС* бр 31/2011
- Закон о фонду за развој републике Србије (Закон о фонду за развој РС). *Сл. гласник РС*, 36/2009; 88/2010; 119/2012.
- Закон о осигурању (ЗОО). *Сл. гласник РС*, 55/2004; 70/2004 – испр.; 61/2005; 61/2005 – др. Закон; 85/2005 – др. Закон; 101/2007; 63/2009 – Одлука УС; 107/2009; 99/2011; 119/2012.
- Закон о платном промету (ЗПП). *Службени Гласник РС*, 43/2004; 62/2006; 31/2011.
- Закон о тржишту хартија од вредности и других финансијских инструмената (ЗТХВ). *Службени лист СРЈ*, 65/2002; и *Службени гласник РС*, 57/2003; 55/2004; 45/2005.
- Одлука о начину процењивања билансних и ванбилансних позиција друштва за осигурање. *Службени гласник РС*, 3/2005. и др.
- Одбор за међународне рачуноводствене стандарде: Међународни стандарди финансијског извештавања, превод на српски језик, 2009, CPPC, Београд.
- Commission des Nations Unies pour le droit commercial international (CNUDCI): Guide législatif sur le droit de l'insolvabilité, Nations Unies, New York, 2005.
- Department of Enterprise, Trade and Investment, *Productivity and Enterprise: Insolvency – A Second Chance*, A Consultative Document, Proposals For The Reform of Insolvency Law, April 2003.
- Doc. des Archives administratives de la ville de Reims, éd. P. Varin, t. 2, 1328.
- Enterprises Act, 2002. <<http://www.legislation.gov.uk/ukpga/2002/40/contents>> 28. 9. 2011.
- Insolvency Act, 1986. <<http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1986/45/section/444>> 22. 9. 2011.
- Insolvenzordnung (InsO), vom 5. oktober 1994 (BGBl. I S. 2866).
- Loi sur la Faillite au Canada [L.R.C. (1985), ch. B–3].
- Loi sur la faillite et l'insolvabilité, L.R.C. (1985), ch. B–3, art. 1; 1992, ch. 27, art. 2.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ

http://definitions.uslegal.com	www.monfinancier.com
http://fr.mimi.hu	www.qfinance.com
http://fr.wikipedia.org	www.rachatducredit.com
www.financialmodelingguide.com	www.trader-finance.fr
www.lafinancepour tous.com	www.valuebasedmanagement.net
www.legalandcommercial.com	www.admin.ch
www.mayerbrown.com	http://www2.gouv.qc.ca
www.mondaq.com	

CONTENU SÉMANTIQUE INÉGAL DU TERME SOLVABILITÉ – ORIGINE ET CONSÉQUENCES

par

VLADAN PAVLOVIĆ
vladan.pavlovic@pr.ac.rs

SREĆKO MILAČIĆ
srecko.milacic@pr.ac.rs

Faculté d'économie de l'Université de Pristina
Kosovska Mitrovica, Serbie

RÉSUMÉ: La solvabilité est un terme qui est utilisé quotidiennement, et qui à première vue semble clair et compréhensible. La question de la solvabilité des entreprises est traitée par les sciences économiques et juridiques. Les économistes étudient la solvabilité dans les disciplines comptables et financières, tandis que les juristes traitent cette question principalement dans la loi sur les faillites. L'analyse du contenu sémantique de ce terme dans les manuels scolaires de la comptabilité et des finances révèle une différence significative. Ayant passé en revue la littérature et les textes législatifs, les choses ne deviennent pas plus claires. Cependant il se révèle un tout nouveau contenu sémantique de ce terme. Par conséquence, dans notre littérature, il y a trois contenus sémantiques de la solvabilité. L'article défend l'idée qu'il n'y a qu'un seul contenu sémantique correct de ce terme, et qu'il peut être déterminé exclusivement par l'analyse étymologique.

MOTS CLÉS: la solvabilité, le surendettement, l'analyse financière, la faillite

ГЕНЕРИСАЊЕ ВРЕДНОСТИ ЗА ЗАИНТЕРЕСОВАНЕ СУБЈЕКТЕ КАО ЦИЉ САВРЕМЕНОГ КОРПОРАТИВНОГ ПРЕДУЗЕЋА

ВЛАДИМИР ЗАКИЋ

Пољопривредни факултет Универзитета у Београду
Катедра теорије трошкова, рачуноводства и финансија
Агроекономија
Немањина 6, Београд – Земун, Србија
Е-адреса: zakicv@ikomline.net

САЖЕТАК: Предмет рада је упоредна анализа два концепта генерисања вредности која се примењују у најразвијенијим државама: англоамерички концепт генерисања вредности за акционаре и континентални модел генерисања вредности за заинтересоване субјекте (интересенте или стејкхолдере /stakeholders/). Генерисање вредности за акционаре, које се означава као англоамерички модел, подразумева доминантан утицај акционара. Генерисање вредности за кључне заинтересоване субјекте, означено као континентални модел, подразумева расподелу утицаја између већинских акционара, потрошача и запослених. Циљ рада је анализа утицаја глобалних промена и економске кризе на циљеве корпоративних предузећа, које у значајној мери доводе до приближавања некада супротстављених концепата генерисања вредности.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: генерисање вредности, заинтересовани субјекти – стејкхолдери, корпоративна предузећа

У пословању савременог корпоративног предузећа учествују бројне групе *заинтересованих субјеката* (интересената, који се у англоамеричкој терминологији означавају заједничким именом стејкхолдери – stakeholders.¹ Поред власника, ту спадају и кредитори, запослени, потрошачи, добављачи, државни органи итд. Посматрајући историјски развој корпоративних

¹ Термин стејкхолдер (*stakeholder*) настао је од две енглеске речи: (1) *stake*, која се може превести као удео или лични интерес; (2) *holder*, која се може превести као држалац. Не постоји јединствен став о одговарајућем преводу англицизма стејкхолдери на српски језик, а неке од могућности су: заинтересовани субјекти, интересенти, заинтересоване стране или утицајне групе. Полазећи од изражених разлика у могућностима утицаја на пословање предузећа, у овом раду биће коришћен првенствено термин заинтересовани субјекти.

предузећа, може се закључити да су у 19. и већем делу 20. века власници били кључни и доминантни заинтересовани субјекти. Као основни и најважнији циљ пословања истицало се генерисање или стварање вредности за акционаре кроз константан раст цена акција и исплате дивиденди.

Међутим, током 1980-их година, долази до значајних промена на глобалном нивоу попут *дерегулације тржишта капиталла, развоја информационих технологија, повећања ликвидности тржишта хартија од вредности, експанзије институционалних и индивидуалних инвестиција* итд. Такође, вредност корпорација у све већој мери почињала је да се заснива на *нематеријалној имовини* – бренду, патентима, квалитету, искуству запослених и др. То је довело до стварања више различитих утицајних група, што значајно отежава одређивање најважнијих и приоритетних циљева пословања.

У том смислу, предмет истраживања у овом раду биће упоредна анализа два концепта генерисања вредности која се примењују у најразвијенијим државама: *агломерички концепт генерисања вредности за акционаре и континентални модел генерисања вредности за заинтересоване субјекте*. У раду ће бити разматрана и проблематика дефинисања самог појма „вредности“, коју предузећа треба да генеришу.

КАРАКТЕРИСТИКЕ И ЦИЉЕВИ ПОСЛОВАЊА САВРЕМЕНИХ КОРПОРАТИВНИХ ПРЕДУЗЕЋА

Прва корпоративна предузећа, *с одредбом о ограниченој одговорности*, појавила су се у 19. веку у Великој Британији. У САД у току првих декада 20. века дошло је до драстичних повећања броја акционара (од 500.000 у 1900. години до преко 10 милиона у 1930. години). Од 1920. године дошло је до великог раста цена акција. Економисти су тада упозоравали јавност на прецењеност акција и нереалност очекивања. Посебан раст цена акција остваривала су предузећа из области нових технологија за то време, као што су авио-индустрија и филмска индустрија. Март 1928. године означава почетак „спекулативне маније“, када су неискусни инвеститори улагали своје целокупне уштеђевине. У септембру 1929. године 240 најважнијих предузећа на Њујоршкој берзи изгубило је 2,8 милијарди долара у тржишној вредности [Frankfurter et al. 2003: 31–34].

Циклична кретања у берзанском пословању, уз повремене драстичне поремећаје, била су присутна и у последњим деценијама 20. века и на почетку 21. века. Након великог „финансијског слома“ на Њујоршкој берзи из октобра 1987. године – тзв. Црни понедељак, у наредним годинама наступио је период великог привредног раста. Међутим, већ крајем 20. и почетком 21. века дошло је до рецесије на глобалном нивоу и значајног пада цена акција предузећа из области високе технологије. Овај краћи при-

каз историјских цикличних кретања указује на чињеницу да се економске кризе релативно нижег интензитета јављају скоро у свакој деценији, уз повремене појаве изузетно изражених глобалних криза, што је постало очигледно 2008. године и током наредних година.

Коришћење термина *корпорација*, у пракси развијених земаља, најчешће указује на *савремена корпоративна предузећа* која настају, односно формирају свој капитал, емитовањем и продајом акција. У појединим европским земљама под термином савремених корпоративних предузећа могу се подразумевати и друштва с ограниченом одговорношћу, попут Немачке (*Gesellschaft mit beschränkter Haftung – GmbH*) и Италије (*Società a Responsabilità Limitata – S.r.l.*). У Великој Британији термин корпорација често се везује за малобројна преостала јавна предузећа, попут националне медијске куће BBC (*The British Broadcasting Corporation*). Пракса развијених земаља, међутим, и поред различите терминологије, познаје две основне форме корпоративних предузећа. Према броју акционара и према томе да ли се акције котирају на берзи, односно продају на тржишту хартија од вредности, разликују се *приватна* и *јавна корпоративна предузећа* или затворена и отворена акционарска предузећа.

Приватна корпоративна предузећа имају релативно мањи број акционара. Власници најчешће имају потпуну контролу и директно управљају предузећем. Ова предузећа се називају и затвореним пошто се њихове акције не котирају на берзи. Уобичајено је да се продаја или куповина акција ових предузећа обавља искључиво уз сагласност и дозволу акционара. Ова предузећа су најчешће мале или средње величине.

Јавна корпоративна предузећа имају велик број акционара, који често може да буде више десетина или стотина хиљада. Њихова основна снага налази се управо у броју власника јер на тај начин могу да прикупе велики капитал. У структури власништва јавних корпоративних предузећа могу се јавити различите категорије: крупни акционари, институционални инвеститори, држава, мали акционари („обични“ људи).

Због великог броја власника, односно широке дисперзије власништва, у јавним корпоративним предузећима извршено је *раздвајање функција власништва и управљања*. И поред тога што акционари немају право непосредног располагања уложеним средствима, као ни право њиховог повлачења из пословања сем у случају ликвидације предузећа, они се формално-правно могу означити као сувласници предузећа. У модерним корпоративним предузећима, међутим, већина акционара би се суштински могла назвати *инвеститорима* (у неким случајевима чак и коцкарима), који улажу новац искључиво ради остварења добити, али не и због остваривања других власничких права, попут управљања. Велики број малих акционара не користи своје право гласа на скупштини акционара.

Циљеви предузећа се у највећој мери одређују у складу с интересима и снагом најзначајнијих заинтересованих субјеката. Традиционално посматрано, као основни дугорочни циљ корпоративних предузећа истиче се *повећање бољих ствари његових власника*, односно *максимирање профита*. Ова схватања датирају још из 19. века у периоду настанка првих корпорација, када су власници најчешће директно управљали или учествовали у управљању предузећем. Овај основни циљ може се остварити на више начина, као на пример минимизирањем трошкова, профитабилним инвестицијама, освајањем нових тржишта итд.

Дугорочна оријентација према генерисању вредности за акционаре уобичајено и даље остаје један од примарних циљева који не може бити остварен без задовољења интереса других кључних заинтересованих субјеката. Савремени услови пословања све више намећу потребу да корпорације воде рачуна о интересима потрошача. Такође, долази до значајних промена у односима власника и запослених чија су знања и вештине посебно цењени. Као специфични примери могу се навести менаџери, професионални спортисти (у Великој Британији, на пример, велики фудбалски клубови послују у форми акционарских предузећа), филмски глумци, банкар, инжењери и др., који остварују изузетно висока примања у односу на укупне корпоративне приходе.

Приликом анализе процеса генерисања вредности за заинтересоване субјекте поставља се веома значајно питање: *Коју вредност предузеће треба да генерише?* Посматрано с финансијског аспекта, може се максимизирати рачуноводствена добит или новчани токови. У основи концепта генерисања вредности за акционаре је инкорпорирана теза да се вредност за власнике ствара инвестицијама које остварују вишу стопу приноса од трошкова капитала, односно инвестицијама које остварују позитивне дисконтоване новчане токове. Према повезаном схватању, богатство акционара се повећава само уколико они остварују више приносе (капиталне добитке и дивиденде) у поређењу с *алтернативним инвестицијама идентичног ризика*, чија процена у пракси може бити веома субјективна [Закић 2012: 32]. Проблематика мерења повећања богатства акционара могла би се најбоље објаснити хипотетичком анкетом која би се спровела међу акционарима једног предузећа – на питање „које приносе очекујете или желите“ велика већина би сигурно одговорила „највише могуће“.

За разлику од акционара, који су првенствено окренути повећању свог богатства, мерење генерисања вредности за друге заинтересоване субјекте може бити праћено још већим тешкоћама. На пример, *генерисање вредности за запослене* не подразумева само питање зарада. Основна карактеристика савремених система награђивања, како за менаџере тако и за остале запослене, може се исказати филозофским схватањем да „није све у

новцу“. У условима релативног сиромаштва (које је доминантно присутно у земљама у развоју, али у значајној мери и у развијеним земљама) новац представља апсолутни мотиватор, када се људи боре за сопствени опстанак или опстанак своје породице. Постизањем одређеног нивоа животног стандарда, који пружа више од „пуког преживљавања“, запослени почињу да искључују новац као основни и једини мотиватор. Тада све више добијају на значају квалитативне компоненте система награђивања. Велики број успешних корпоративних предузећа у развијеним земљама у оквиру своје основне мисије пословања истиче пружање „интересантног (забавног) места за рад запосленима“. Процена *генерисане вредности за потрошаче* је још у израженијој мери субјективног карактера и може подразумевати: однос цене и квалитета (или искључиво квалитет у неким случајевима), перцепцију потрошача о производу или услузи итд.

Досадашња разматрања указују на изражену комплексност циљева савременог корпоративног предузећа, посматрано с аспекта потребе генерисања вредности. Ипак, полазећи од праксе најразвијенијих држава, могу се издвојити два концепта генерисања вредности, за акционаре и за кључне заинтересоване субјекте.

АНГЛОАМЕРИЧКИ КОНЦЕПТ ГЕНЕРИСАЊА ВРЕДНОСТИ ЗА АКЦИОНАРЕ

У већини англоамеричких земаља, попут САД и Велике Британије, постоји широка дисперзија власништва у јавним корпоративним предузећима. Традиционални систем генерисања вредности за акционаре (Схема 1) карактерише концентрација моћи у рукама акционара и менаџера, док друге групе заинтересованих субјеката имају занемарљив утицај. У структури акционара доминира велик број институционалних инвеститора (инвестициони и пензиони фондови, осигуравајуће компаније итд.) и индивидуалних инвеститора, који појединачно у свом портфељу држе мали проценат акција. Институционални инвеститори у портфељу најчешће не држе више од неколико процената акција појединачних предузећа. Као последица тога, најзначајнији конфликти, односно агенцијски проблеми, могу се јавити на релацијама „моћни менаџери – мали акционари“.

Према англоамеричком моделу оцењивања успешности пословања предузећа, најважнији критеријум је *стварање вредности за акционаре*, што подразумева *максимирање тржишне цене акција и исплате дивиденди*. Постоји више начина помоћу којих менаџери могу утицати на тржишну цену акција. Дугорочан раст цена акција остварује се профитабилним инвестицијама, реструктурирањем предузећа итд. У пракси, међутим, менаџери често нису заинтересовани за дугорочну профитабилност пословања. Традиционално, систем награђивања и вредновања рада

Схема 1
**Кључни заинтересовани субјекти у традиционалном англоамеричком
 систему генерисања вредности за акционаре**

менаџера се у великој мери заснива на краткорочним резултатима. Уколико се узме у обзир чињеница да топ менаџери веома често не опстају на својој позицији дуже од неколико година, тада постаје јасна њихова недовољна заинтересованост за дугорочне резултате.

Краткорочно, цена акција може се „надувати“ повећањем периодичне добити или новчаних токова, путем одлагања или смањења инвестиција и расхода. Такође, као краткорочне могућности повећања цена акција истичу се куповина, продаја или спајања пословних делова или целих предузећа. Већина ових „пословних трансакција“, попут преузимања или спајања, показала се мање или више неуспешним. Цена акција може се краткорочно „надувати“ и објављивањем непоузданих или чак лажних информација. Почетком 21. века стручна јавност широм света била је шокирана скандалима у мултинационалним корпорацијама, као што су Енрон (Enron) и Шел (Shell). У циљу преваре акционара и пружања лажних информација ове познате корпорације су годинама фалсификовале рачуноводствене и друге значајне пословне извештаје.

Очигледно је да искључива оријентација на краткорочне резултате може донети корист појединим власницима или топ менаџерима, али на штету осталих заинтересованих субјеката. Дугорочне последице овакве пословне политике, међутим, најчешће су губитак пословног угледа, отпуштања или флукуације запослених, пад продаје и профита, као и

смањење тржишне вредности предузећа. У САД се често цитира изјава бившег председника Абрахама Линколна: „можете варати неке људе све време; можете чак све људе варати неко време, али немогуће је варати све људе све време“. Може се закључити да *предузеће које жели да обезбеди континуираност пословања, као и раст и развој, мора бити окренуто ка дугорочном генерисању вредности за све кључне заинтересоване субјекте*.

Ово схватање се све више прихвата у САД, где се *основни циљ генерисања вредности за акционаре повезује с минимизирањем социјалних трошкова* (на пример девастација животне средине, значајна отпуштања запослених, изражено коришћење необновљивих извора енергије итд). Америчке корпорације настоје да остваре имиџ „доброг грађанина“ који брине о својим запосленима и очувању животне средине, што свакако није био њихов приоритет у прошлом веку. Многе корпорације шаљу поруке својим потрошачима да куповином производа помажу очувању животне средине (еколошка паковања или производне технологије), промовишу права животиња (производи нису тестирани на животињама), побољшавају живот људи у земљама у развоју (не постоји експлоатација радне снаге, а посебно деце). Другим речима, све више се прихвата схватање да је процес дугорочног генерисања вредности за акционаре неостварив без социјалне и еколошке одговорности, уважавања интереса запослених и свих других кључних заинтересованих субјеката.

КОНТИНЕНТАЛНИ МОДЕЛ ГЕНЕРИСАЊА ВРЕДНОСТИ ЗА ЗАИНТЕРЕСОВАНЕ СУБЈЕКТЕ

Основна карактеристика континенталног модела генерисања вредности је *кооперација и стварање дугорочних веза међу заинтересованим субјектима*. У оквиру термина „континентални модел“ обједињују се широко прихваћена теоријска схватања и пракса генерисања вредности ван англоамеричких држава. Термин је изведен на основу *правне систематизације* која познаје две најзначајније групе правних система: англосаксонски и европски континентални систем.²

Поред изузетно изражене снаге власника, корпоративна предузећа која примењују овај модел традиционално више воде рачуна о интересима других кључних заинтересованих субјеката. И поред тога што генерисање вредности за акционаре и у овом моделу представља суштински најважнији циљ, већ деценијама власници прихватају схватања да њихови интереси дугорочно не могу бити задовољени уколико се не води рачуна и о интересима других значајних групација заинтересованих субјеката. Поред најразвијенијих држава континенталне Европе (Немачке,

² Не узимајући у обзир традиционално шеријатско право.

Француске, Италије и др.) и у Јапану су доминантно прихваћена схватања континенталног модела генерисања вредности.

Као што је већ разматрано, постоје значајне недоумице око општег појма вредности, који се може тумачити и процењивати на различите начине. Кључна разлика у схватањима англоамеричкој и континенталној модела односи се на тумачење приноса које очекују власници. У англоамеричким државама, као последица широке дисперзије власништва, већина акционара првенствено је заинтересована за раст цене акција и исплату дивиденди. С друге стране, у осталим развијеним државама израженија је концентрација власништва. Већински власници имају пуну контролу над предузећем и могу ефикасније да контролишу менаџере, чиме се у великој мери избегавају агенцијски проблеми у њиховим односима. У континенталном моделу генерисања вредности за власнике основни критеријум успешности пословања представљају добити и новчани токови предузећа. Другим речима, вредност за власнике генерише се уколико предузеће остварује добит која је виша у односу на добит упоредивих предузећа. Као илустрација разлика у схватањима може се навести питање једног јапанског менаџера упућеног америчком стручњаку запосленом у инвестиционој банци: „Зашто бих ја бринуо о цени мојих акција“ [Foudy 2003: 10].

Приликом анализе континенталног модела генерисања вредности потребно је да се објасне услови настанка веома значајне разлике која се односи на структуру власништва корпоративних предузећа и развој финансијских тржишта. Наиме, за разлику од САД који карактерише широка дисперзија власништва, у развијеним државама континенталне Европе и Јапану израженија је концентрација власништва. Ова разлика у дисперзији власништва у значајној мери настала је као последица другачијих правних система – англосаксонски и европско-континентални.

У поређењу са САД и Великом Британијом, континенталну Европу углавном карактерише концентрисана власничка структура у корпоративним предузећима (Табела 1). Постоје схватања да се разлике у дисперзији власништва јављају као последица другачијих законских система. Сједињене Америчке Државе и Велика Британија припадају обичајном правном систему (*common law*), за који постоје мишљење да пружа најбољу правну заштиту инвеститора, услед чега ове земље имају најразвијенија финансијска тржишта. Француска и Италија припадају подгрупи француске традиције цивилног права, која пружа релативно низак ниво правне заштите акционара. Немачка и Јапан могу се сврстати у подгрупу германске традиције цивилног права које даје ниво заштите инвеститорима између обичајног права и подгрупе с француском цивилном традицијом [Јовановић 2002: 39].

Држава	Најкрупнија гласачка група, медијана (%)
Немачка	57,0
Белгија	56,0
Италија	54,5
Аустрија	52,0
Холандија	43,5
Шведска	34,9
Шпанија	34,5
Француска (ЦАЦ 40) ³	20,0
Велика Британија	9,9
САД – (Њујорика берза)	5,4
– (НАСДАК) ⁴	8,6

Табела 1

Најкрупнији акционари у групи развијених земаља Европе и САД средином 1990-их – просек [Sigurt 2003: 4]

Слабости у правној заштити инвеститора у земљама европско-континенталног права делимично се могу компензовати смањењем информационе асиметрије услед постојања концентрације власништва, односно већинских акционара. Такође, контрола породица, или одређених група, може дати успешније резултате у традиционалним и специјализованим секторима.

Као последица другачије структуре власништва, анализа система стварања вредности значајно се разликује у континенталном моделу у односу на англосаксонски модел. Доминантан циљ пословања корпорација у традиционалном англоамеричком систему представља максимирање вредности предузећа, односно тржишне цене акција, у складу са схватањем да су акционари примарни заинтересовани субјекти. Супротно, континентални модел карактерише *већи број стипендистичких циљева*, попут раста продаје или сигурности запослених. Најважније карактеристике континенталног модела могу се објаснити преко два најразвијенија представника: Јапана и Немачке.

Јапан, као и већину источноазијских земаља, карактерише изражена концентрација власништва. Пословне групе *кеирецу* с пирамидалним и повезаним (*cross-over*) структурама чине уобичајену управљачку структуру.

³ CAC 40 (Cotation Assistée en Continu) представља индекс француске берзе.

⁴ NYSE (New York Stock Exchange) и NASDAQ (National Association of Securities Dealers Automated Quotations) су две најзначајније берзе у САД.

Термин *кеирецу* означава велике пословне групације предузећа у Јапану које карактерише како хоризонтална тако и вертикална интеграција. Најважније *кеирецу* групе уобичајено обухватају и велику банку која представља поуздан извор финансирања. Као пример може се издвојити Мицубиши (Mitsubishi) кеирецу, који обухвата или је у одређеном периоду обухватао више различитих делатности: ауто-индустрију, банку, хемијску индустрију итд. Блиске везе менаџера и инвеститора у јапанским предузећима значајно смањују информациону асиметрију и агенцијске конфликте у односу на предузећа из САД.

Немачку карактерише изузетно изражена концентрација власништва. За разлику од САД, немачке и јапанске банке имају могућност да држе велики проценат акција индустријских корпорација у свом власништву. Такође, за разлику од САД и Велике Британије, мали акционари уобичајено купују акције преко банака и њима делегирају своје право гласа по основу власништва. Као последицу, банке имају могућност контроле и до 90 процената гласова на скупштинама акционара. Поред банака, значајан проценат власништва и управљачких права неких од најпознатијих немачких корпорација налази се у рукама оснивачких породица (BMW, Siemens, Ktupp) и државе (BMW, Preussag) [Sigurt 2003: 5].

Зајошлени су друга кључна група заинтересованих субјеката у Немачкој. Поседују значајна права која реализују кроз радне савете на нивоу предузећа. У великим предузећима представници запослених могу имати чак до половине места у чланству надзорних одбора. Такође, и у Јапану запослени традиционално представљају битне заинтересоване субјекте који често проводе цео свој радни век у истом предузећу.

Поред Немачке, и друге развијене европске државе показују већи степен социјалне бриге и заштите својих грађана у односу на САД: дужи годишњи одмори, повољнији системи боловања запослених, државни пензиони фондови итд. Демографске и економске процене, међутим, указују на то да би многи системи социјалне заштите у континенталној Европи и Јапану у будућности могли постати несолвентни. Ово се нарочито односи на државне пензионе фондове из разлога што се у наредним деценијама очекује знатно већи број пензионера у односу на радно активно становништво, што је утицало на популаризацију улагања у приватне пензионе фондове, инвестиционе фондове или у хартије од вредности предузећа.

За разлику од традиционалних већинских акционара, нове групације мањинских акционара првенствено су заинтересоване за раст цена акција и исплате дивиденди, што намеће потребу значајнијег уважавања англоамеричког модела генерисања вредности за акционаре. У том смислу, највеће немачке банке и осигуравајућа друштва су почеле да смањују своје присуство у одборима корпорација уз најаве да ће управљати својим портфолиом

више у складу с принципима „генерисања вредности за акционаре“ [Sigurt 2003: 6–7]. Такође, све већи број корпорација, чије је седиште пословања ван англоамеричких држава, означава генерисање вредности за акционаре као значајан циљ пословања. Поменути ефекти процеса глобализације ипак не означавају трансформацију модела генерисања вредности за заинтересоване субјекте у традиционални модел генерисања вредности за акционаре. Институционални инвеститори укључују се у „мрежу кључних заинтересованих субјеката“ (Схема 2), а суштинске промене настају само у структури власништва. Коначно, може се закључити да процеси глобализације у великој мери доводе до *усаглашавања англоамеричких и континенталних схваћања*, односно до прихватања општег модела дугорочног генерисања вредности за кључне заинтересоване субјекте.

Схема 2
Кључни заинтересовани субјекти у континенталном
систему генерисања вредности

УТИЦАЈ ЕКОНОМСКЕ КРИЗЕ НА ЗНАЧАЈ КЉУЧНИХ ЗАИНТЕРЕСОВАНИХ СУБЈЕКТА

У претходним разматрањима у највећој мери анализирана су искуства развијених држава у годинама пре настанка глобалне економске кризе. Криза је, међутим, створила потпуно нове услове привређивања и конкурентског окружења. У тренутним условима као основни циљ пословања предузећа намеће се преживљавање и „чекање бољих времена“.

Глобална економска криза је у значајној мери утицала на *однос снага кључних заинтересованих субјеката* у савременим корпоративним предузећима. Неспорно је да *најтеже последице економске кризе носе запослени*, због до сада незапамћеног таласа отпуштања. У условима ограничених прихода отпуштање дела запослених и умањење зарада запосленима који остају у предузећу представља први корак у смањењу укупних расхода. Велика понуда и смањење тражње радне снаге на тржишту у изузетно великој мери слабе преговарачку снагу запослених. С друге стране, пад куповне моћи и тражње производа и услуга, а последично и пад цена, доводе до тога да *куйци* постају изузетно значајни заинтересовани субјекти. Власници су, у циљу опстанка предузећа, често спремни да краткорочно препусте већи „део колача“ купцима, односно да послују на граници рентабилитета.

У досадашњим разматрањима може се приметити да су као кључни заинтересовани субјекти, којима савремено корпоративно предузеће настоји да генерише вредност, означени првенствено *власници, проширачи и запослени*. Овде би могло да се постави оправдано питање изостанка неких других изузетно утицајних заинтересованих субјеката, попут *државе или кредитора*. Посматрано с аспекта опортунитетних приноса, *вредности за одређену групу заинтересованих субјеката генерише се када та група остварује већу корист од оне коју би могла остварити у конкурентским предузећима*. У том смислу, очигледно је да предузеће не може поставити као циљ пословања генерисање вредности за државу, што би подразумевало на пример плаћање већих пореза од прописаних. Корпоративна предузећа, међутим, често постављају као значајан циљ пословања подршку локалној заједници у којој делују (донације школама, здравственим установама, хуманитарним организацијама итд.). На овај начин врши се промоција и увећава пословни углед предузећа. Банке могу значајно утицати на пословне активности предузећа, пре свега у циљу обезбеђења отплате кредита (захтеви за одржавањем одређеног нивоа ликвидности, солвентности итд.). У односима с кредиторима, међутим, не може се говорити о потреби директног генерисања вредности за ову групу заинтересованих субјеката. Предузећа неће настојати да пружи кредиторима више од онога што је уговорено или очекивано.

Промена значаја *кредитора* у условима кризе може се посматрати из две потпуно другачије перспективе. С једне стране, у тренутним условима лимитираних извора финансирања и опште неликвидности опстанак великог броја предузећа директно је условљен одобравањем нових кредита и/или репрограмирањем постојећих обавеза. Другим речима, утицај кредитора изузетно се појачава. Са друге стране, може се приметити да значајан број успешних корпоративних предузећа у свету већ дужи период настоји да се у што већој мери финансира из сопствених извора. Разлог за овакву политику финансирања налази се управо у условима периодичних криза у пословању, које имају изражено негативне последице на опстанак значајно задужених предузећа. Последично, може се очекивати да ће у годинама након опоравка корпоративна предузећа бити знатно опрезнија приликом узимања већих кредита, али и да ће банкарски сектор поставити строже услове кредитирања.

Услови глобалне економске кризе у значајној мери мењају улогу *државе*. Према основним схватањима неолиберализма, развијене државе одређују опште услове пословања и најчешће се не мешају директно у рад појединачних корпоративних предузећа, осим у посебним случајевима када постоје изражени национални интереси или је неопходно обезбеђење несметаног функционисања слободног тржишта, попут спречавања формирања картела. Глобална економска криза, међутим, наметнула је јачање утицаја државе. За разлику од 1980-их када су поједине развијене европске државе вршиле приватизацију непрофитабилних државних предузећа (на пример продаја компаније Бритиш Телеком /British Telecom/ 1984. године), тренутно се одвијају обрнути процеси. Наиме, најразвијеније државе су током 2008. и 2009. године уложиле огромна новчана средства како би се спасили национални индустријски и банкарски „гиганти“, чиме је држава постала значајан акционар у овим предузећима. Може се очекивати да ће по окончању кризе доћи до одређеног смањења државног удела у власништву, али је сигурно да ће држава у будућности представљати једног од кључних заинтересованих субјеката у корпоративним предузећима.

* * *

Некадашња схватања о могућности постављања једног кључног циља предузећа, попут максимирања богатства власника, губе на значају у модерном свету. Данас се све више говори о плурализму циљева, који су условљени интересима више кључних заинтересованих субјеката. Савремено корпоративно предузећа треба да формулише скуп циљева, који ће бити у функцији дугорочног генерисања вредности за кључне заинтересоване субјекте.

Ова констатација се, међутим, односи пре свега на развијене земље, док се у земљама у развоју и неразвијеним земљама и даље доминантно примењује традиционални модел генерисања вредности за власнике. Такође, у Србији тренутно доминира атмосфера генерисања вредности за већинске власнике, уз значајно запостављање интереса других заинтересованих субјеката. Већински власници у условима релативно затвореног тржишта најчешће не желе да дају део „колача“ потрошачима, запосленима, добављачима, али често ни мањинским власницима. Као и у развијеним земљама, услед економске кризе и у Србији је дошло до сличних промена у преговарачкој снази појединих група заинтересованих субјеката. Најтеже последице економске кризе осетили су запослени, док је пад куповне моћи и тражње за производима и услугама довео само до делимичног јачања улоге купаца. Значајне промене у улогама кључних заинтересованих субјеката могу се очекивати у наредним годинама, пре свега као последица либерализације тржишта. Већински власници су до сада настојали да у што већој мери искористе релативну затвореност тржишта, јефтину радну снагу, недовољно развијене законске одредбе о заштити животне средине итд. Након даљих укидања трговинских баријера створиће се изражена конкуренција најпре на комерцијалним тржиштима, што ће у изузетној мери ојачати улогу купаца. Јачање присуства страних предузећа имаће и одређени утицај на повећање значаја запослених, што се првенствено односи на високо квалификоване стручњаке. Искуства земаља лидера у транзицији (попут Чешке, Пољске и Мађарске) указују на то да могућност релативно слободног кретања радне снаге унутар држава ЕУ доводи до значајне миграције висококвалификоване и стручне радне снаге према најразвијенијим земљама. У оваквим условима, дугорочан опстанак домаћих предузећа, без обзира на то да ли се налазе у власништву страних или домаћих инвеститора, намеће потребу прихватања концепта генерисања вредности за кључне заинтересоване субјекте. Да би се привукли и задржавали квалитетни стручњаци, потребно је да у својој земљи остварују бар приближне услове у односу на оне које им нуде послодавци у иностранству. Другим речима, потпуна либерализација тржишта, поред негативних последица које има на недовољно развијену привреду земаља у транзицији, дугорочно онемогућава примену традиционалног модела генерисања вредности за већинске акционаре. Овакав модел је у савременим условима пословања могућ искључиво у оквиру економски изолованих држава. Државни протекционизам краткорочно штити привреду, али у великој мери доводи до експлоатације запослених и потрошача од стране власника. На основу искустава развијених земаља, као и земаља лидера у транзицији, може се закључити да ће усвајање и примена концепта генерисања вредности за заинтересоване субјекте представљати значајну компоненту будућег развоја домаћих корпоративних предузећа.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Закић, Владимир. Методологија обрачуна и рачуноводствене модификације у оквиру ЕВА концепта, *Рачуноводство*, 1–2, 2012: 31–45.
- Јовановић, Александра. Повезаност правних правила, модела корпоративног управљања (управљачких структура) и финансијских система у заштити акционара, Регионална конференција о развоју финансијског тржишта, 9 и 10. децембар, Савезно министарство финансија, Министарство за финансије и економију Републике Србије, Савезна комисија за хартије од вредности и финансијско тржиште, Београд 2002, 33–47.
- Foudy, Joseph Jr. *Shareholder Value and the German and Japanese Models: A Case study of the Automobile Sector*, Yale University, New Haven, 2003.
- Frankfurter, George, Bob Wood and James Wansley. *Dividend Policy: Theory and Practice*, Academic Press, San Diego, 2003.
- Sigurt, Vitols. *Verhandelter Shareholder Value: Die deutsche Variante einer angloamerikanischen Praxis*, Discussion Paper SP II 2003 – 25, Wissenschaftszentrum, Berlin 2003.

Original scientific paper

CREATING VALUES FOR STAKEHOLDERS AS A GOAL
OF A MODERN CORPORATE ENTERPRISE

by

VLADIMIR ZAKIĆ

University of Belgrade, Faculty of Agriculture
 Department of Agroeconomics
 Chair for Theory of Costs, Accounting and Finance
 6 Nemanja Street, Belgrade – Zemun, Serbia
 E-adresa: zakicv@ikomline.net

SUMMARY: The goal of this paper is to present a comparative analysis of two value creation concepts applied in most developed countries: Anglo-American concept of shareholder value creation and the Continental model of stakeholder value creation. In shareholder systems, also known as Anglo-American model, shareholders exert dominant influence. In major stakeholder systems, marked as Continental model, influence is shared between large shareholders, employees, customers and suppliers. The aim of this paper is to analyze the impact of globalization and economic crisis on the goals of corporate enterprises, which have largely led to convergence of two opposing value creation concepts.

KEYWORDS: value creation, stakeholders, corporations

ПОТРЕБА РЕДЕФИНИСАЊА ПОЈМА ЉУДСКИХ ПРАВА

РОДОЉУБ ЕТИНСКИ

Универзитет у Новом Саду

Правни факултет

Трг Доситеја Обрадовића 1

Е-адреса: etinski@pf.uns.ac.rs

САЖЕТАК: Људска права чине сложену друштвену појаву која има политичку, правну, културолошку и економску страну, те зато измиче једноставном дефинисању. Концизна ретроспектива историјских докумената о људским правима, као и природноправно учење узети су као оквир за одређивање политичког значаја и функције људских права. Природноправно дефинисање људских права допуњено је позитивистичком критиком. Развој међународне заједнице у другој половини прошлог века довео је у питање стандардно поимање људских права.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: људска права, природно право, међународно право

ИСТОРИЈСКИ КОНТЕКСТ РАЗУМЕВАЊА ПОЛИТИЧКОГ ЗНАЧАЈА И ФУНКЦИЈЕ ЉУДСКИХ ПРАВА

Концизно помињање најважнијих историјских докумената у вези с људским правима и историјског контекста тих докумената може да буде добра полазна основа за разматрање политичког значаја људских права. Појава људских права везује се често за *Magna Carta Libertatum*, коју је даровао енглески краљ Џон, познат код нас као Јован без Земље, 1215. године. Он није даровао ту повељу добровољно, већ под притиском побуњене енглеске властеле. Следећа два документа која представљају историјске међаше у развоју људских права су америчка Декларација о независности из 1776. године и француска Декларација о правима човека и грађанина из 1789. године. Први документ проистекао је из рата америчких колонија за независност, а други из француске грађанске револуције. Први модеран кодекс људских права у Србији садржан је у Сретењском уставу из 1835. године. Устав је проистекао из Милетине буне против апсолутистичке владавине кнеза Милоша. Следећи велики помак на пољу људских права

учињен је 1919. године оснивањем Међународне организације рада. То се десило после Првог светског рата и Октобарске социјалистичке револуције. Камен темељац савремених људских права јесте Универзална декларација о људским правима коју је усвојила Генерална скупштина УН 1948. године, дакле после Другог светског рата.

Ово најкраће помињање докумената показује да је признавање људских права везано за побуне, револуције и ратове. То указује на политичку димензију људских права, која је експлицитно поменута у неким од докумената. У преамбули француске Декларације о правима човека и грађанина стоји да је незнање, занемаривање или презирање права човека једини узрок националних несрећа. У Версајском уговору из 1919. године, којим је основана Међународна организација рада, стоји да се универзални мир може очувати једино ако је заснован на социјалној правди. У преамбули Универзалне декларације о људским правима Генерална скупштина УН истиче да је признавање урођеног достојанства и једнаких и неотуђивих права свих чланова људске породице основа слободе, правде и мира у свету.

Доктрина природног права значајно је допринела политичкој афирмацији тих права. Иако се учења Хобса (Hobbes) и Лока (Locke) значајно разликују, обојица заступају тезу да је одбрана људских права разлог политичког организовања људи у државу. Хобс пише да су људи (који природно воле слободу и власт над другима) спремни да прихвате ограничења која доноси живот у заједници ради своје заштите и угоднијег живота, односно да би се избавили из мизерије рата, који је нужна последица људске природе [Хобс 1651: 147]. Лок је сматрао да несигурност у погледу уживања људских права чини људе вољним да се удруже ради „узајамне заштите свог живота, слободе и имања“ [Janis et al. 2000: 9]. Сагласно овој доктрини, људска права су део људске природе и као таква постоје пре и мимо државе.

ПРИРОДНОПРАВНА ДЕФИНИЦИЈА ЉУДСКИХ ПРАВА

Природноправно учење о људским правима је важно, подстицајно и инспиративно и данас, а биће такво и у будућности. Навешћу врло концизно мишљења Јована Стерије Поповића, који је био, вероватно, први професор природног права у Србији, мишљење јапанског судије у Међународном суду правде Танаке, као и мишљење судије Међународног суда правде и истакнуте енглеске правнице Розалин Хигинс (Rosalyn Higgins).

Јован Стерија Поповић, један од највећих српских комедиографа, предавао је, међу првима у Србији, природно право на Лицеју у Крагујевцу 1840/41. и у Београду 1841/42. године. Он разликује првобитна и стечена права. Првобитна су она права која припадају по основу природе, без икаквог рада. То су урођена права, она су вечна и непромењива и не могу

се стећи или отуђити. Сечена права произлазе из људског делања, нису једнака за све и могу се стећи или отуђити [Поповић 1995: 66].

Следбеник оваквог учења, судија Танака у једној пресуди Међународног суда правде каже: „Начело заштите људских права изведено је из концепта човека као личности и његовог односа с друштвом, који се не може одвојити од универзалне људске природе“ [*South West Africa* 1966: 297]. Судија Розалин Хигинс је ову тезу развила на следећи начин:

„Људска права су права која се поседују једноставно на основу тога што је неко људско биће. Она су неодвојиви део интегритета и достојанства људског бића. Она су тако права која не могу бити дата или повучена вољом било ког домаћег правног система. И, иако се она могу већином најделотворније имплементирати преко домаћег правног система, овај систем није извор права. Међународно право људских права је извор обавеза, упркос томе што се обавеза рефлектује у садржају домаћег права. Следи даље да ће право бити једнако у свим различитим јурисдикцијама; остала законска права, иако су присутна у већини правних система, ће зависити у погледу своје суштине и формулације од домаћег система“ [Higgins, 2003: 96].

Она каже даље:

„Ја дубоко верујем у универзалност људског духа. Свуда појединци желе исте ствари: да имају довољно хране и склониште; да им је омогућено да говоре слободно; да исповедају своју религију или да могу да не прихвате религиозно веровање; да осећају да њихову личност не угрожава држава; да знају да неће бити мучени или затворени без оптужбе, и да ће, ако су оптужени, имати поштено суђење. Верујем да нема ничега у овим аспирацијама што зависи од културе, или религије, или ступња развоја“ [Higgins, 2003: 97].

ПОЗИТИВИСТИЧКА КРИТИКА ПРИРОДНОПРАВНОГ ДЕФИНИСАЊА ЉУДСКИХ ПРАВА

Људска права нису непромењива

Људска права су елемент друштвености, односно људског живота у заједници, и мењају се с променама заједнице. Ако људска права посматрамо као елемент друштвености, елемент људске заједнице, можемо да кажемо да су она постојала увек у свакој људској заједници. Зар право није штитило увек, почев од античког света, живот, телесни интегритет или својину? Јесте, штитило је. Међутим, ропство је укинато у 19. веку. Иако су робови уживали извесну заштиту по, на пример, Хамурабијевом закону, та заштита била је битно другачија и мања од заштите слободних људи. Идеја људске неједнакости доминирала је светском историјом све до

америчке Декларације о независности и француске Декларације о правима човека и грађанина. Идеја једнакости радикално је променила људско друштво и несумњиво је утицала на људска права. Социјалистичка учења и покрети у 19. веку утицали су на признавање економских и социјалних права.

Процес признавања људских права није узрокован само побунама, револуцијама или ратовима. Тај процес догађа се и у периодима мира. Европска конвенција о људским правима из 1950. године не познаје, на пример, право на добру управу. То право биће признато тек Повељом Европске уније о основним правима из 2000. године. Државна управа је добијала све већи значај и утицала све више на живот људи после Другог светског рата, те је постепено признато ново људско право на добру управу.

Али, друштвене промене не доносе само признање нових права, већ постојећим правима доносе нова значења. Европски суд за људска права нагласио је више пута важност динамичког и еволутивног тумачења људских права, признатих Европском конвенцијом о људским правима. Он каже:

„... пошто је Конвенција прво и пре свега систем за заштиту људских права, Суд мора да има у виду околности које се мењају у туженој држави и у државама уговорницама уопште и да одговори... на сваку настајућу конвергенцију у погледу стандарда које треба постићи... Пропуштање Суда да се држи динамичког и еволутивног приступа учинило би га препреком реформе или побољшања“ [Goodwin, 2002].

Признавање нових и ширење постојећих људских права може да се сматра мером социјалног напретка сваког друштва и међународне заједнице.

Међународно право није примарни извор људских права

Примарни извор људских права је национално право. Модеран почетак људских права везује се за *Magna Carta Libertatum*. Идеје Велике повеље слобода шириле су се Европом. У Угарској је 1222. године усвојена Златна була, којом је мађарски краљ потврдио властели право на суђење пред судом. Начело владавине права прокламовано је и у српском средњовековном праву. У члану 172 Душановог законика из 1349. године стоји: „Всаке судије да суде по законикѹ, право, како пише у законикѹ а да не суде по страху од царства ми“ [Кркљуш 2003: 46].

Пошто је идеја људске једнакости почела да се шири светом после Америчке и Француске револуције из друге половине 18. века, ропство постаје неодрживо и, почев од Бечког конгреса, међународна (у то време европска)

заједница почиње да се бави укидањем ропства. Аустрија, Велика Британија, Португалија, Пруска, Русија, Шпанија и Шведска 8. фебруара 1815. године усвојиле су Декларацију о универзалном укидању трговине робовима, која је у анексу XV придодата Бечком мировном уговору. То је био један од првих искорака међународног права према људским правима.

Други искорак међународног права према људским правима била је међународна заштита мањина, која се развија у 18. и 19. веку. Париски уговор из 1856. године, закључен после Кримског рата, изричито каже да група грађана не треба да се сматра инфериорном у односу на другу групу грађана због расних или религиозних разлога.

Од спорадичних случајева заштите мањина у 18. и 19. веку, заштита мањина после Првог светског рата прераста у део система Друштва народа. Овај систем успостављен је међународним уговорима или једностраним изјавама држава. Услов за пријем неких држава у Друштво народа био је да прихвате међународне обавезе у погледу мањина на својим територијама [*Minority Schools in Albania* 1935].

Упркос развоју извесне непотпуне заштите мањина и извесне заштите економских и социјалних права преко Међународне организације рада, универзална, општа међународна заштита људских права није успостављена до Другог светског рата. На Мировној конференцији у Паризу 1919. године изнети су неки предлози да се у будући Пакт Друштва народа унесу прописи о слободи религије и забрани дискриминације на основу религије, расе и националности, али пошто велике силе нису постигле сагласност у вези с њима, ти прописи нису унети у Пакт [Burgess 1992: 449].

Између два светска рата било је извесних покушаја да се успостави универзална заштита људских права. Полазећи од Уговора о мањинама, закљученим 1919. и 1920. године, Хаити је предложио генерализацију људских права на 14. Скупштини Друштва народа 1933. године. Генерализација би ишла у том правцу да сви уживају заштиту права на живот и слободу и да сви грађани буду једнаки пред законом и уживају једнака грађанска и политичка права, без обзира на расу, језик или религију [McKean 1983: 39]. Овај захтев тада није прихваћен.

Под утицајем ужаса који су учињени током Другог светског рата, догодио се преокрет у гледању на интернационализацију људских права и преовладало је мишљење да међународну заштиту треба обезбедити свим појединцима у погледу свих људских права. До промене долази већ током рата. Амерички институт за право (American Law Institute) образовао је 1942. године експертску групу коју су чинили познаваоци различитих правних култура, а која је имала задатак да установи да ли су и која су људска права призната у различитим правним културама [Rensmann 2011: 981].

Радна група усвојила је Извештај о есенцијалним људским правима који је значајно утицао на израду Универзалне декларације о људским правима.

Један од циљева оснивања Организације уједињених нација, изложен у преамбули Повеље УН, јесте поновна потврда вере у основна људска права, у достојанство и вредност људске личности, у једнака права мушкарца и жена итд., као и постизање међународне сарадње у унапређивању и охрабривању поштовања људских права и основних слобода за све, без обзира на расу, пол, језик или религију.

Повељом УН учињен је преокрет у погледу међународног третирања људских права. До Повеље, људска права су сматрана првенствено унутрашњом ствари држава и она су само изузетно, парцијално и спорадично била предмет међународног интересовања и уређења. Повељом се људска права и заштита људских права универзализују.

Међународним правом обезбеђују се данас минимални универзални и регионални стандарди људских права и изванредан међународни надзор над поштовањем тих минималних стандарда. Ти стандарди плод су међународног консензуса који се постиже формално, путем међународних уговора, или неформално униформном праксом држава у погледу поштовања неких права. Реч је о минималним стандардима, што значи да свака држава може да пружи вишу заштиту од оне захтеване тим стандардима.

Људска права нису једнака у свим државама

Хигинс [Higgins, 2003: 97] полази од универзалности људског духа и истовестности људских потреба, те од тога да култура, религија или степен развоја не утичу на те потребе и, тако, стиже до закључка да су људска права једнака у свим државама. Постоје, међутим, и они који сматрају да култура, религија или степен развоја утичу на људске потребе, те да људска права не само да нису једнака у различитим културама, већ да су плод хришћанско-европске културе и да нису својствена другим културама.

Учествујући у расправи поводом припреме Универзалне декларације о људским правима, Америчко удружење антрополога поставило је питање како предложена Декларација може да буде примењива на сва људска бића када су права формулисана у њој у складу с вредностима земаља Западне Европе и Америке [Steiner et. al 2008: 528; Engle 2001: 536]. Заговорници културног релативизма указују на велике разлике које постоје између социјалних система који се заснивају на либералном индивидуализму или хришћанству, с једне, и социјалних система који се заснивају на традицији конфучијанства, будизма, хиндуизма или ислама, с друге стране. Концепт права, правне државе, демократије или слободе који постоји у првој групи социјалних система не постоји у другој групи. Прва група социјалних

система придаје највећу вредност појединцу и слободи појединца, док друга група социјалних система придаје највећу вредност друштвеној групи и благостању те групе.

Неки заговорници доктрине културног релативизма тврде да се азијске културе заснивају на вредностима које укључују поштовање ауторитета, интензивно осећање припадности, односно лојалности групи, потчињавање индивидуалног идентитета колективном идентитету. Због тога су, сагласно овом учењу, демократија и поштовање људских права, бар како се то схвата на Западу, стране азијским културама и неподесне за те културе [Engelhart 2000: 549]. Неки афрички аутори баве се испитивањем културног легитимитета људских права, односно колико су људска права која штите афричке државе у складу с локалним културама и колику потпору могу да нађу у тим локалним културама [Ibhawoh 2000: 838].

Критика доктрине културног релативизма истиче да се ово учење користи, између осталог, за политичке или идеолошке сврхе, као оправдање за опресивне режиме или ауторитарне владе [Engelhart 2000: 549; Harris-Short 2003: 132]. Отуда се, понекад, културне специфичности злоупотребљавају и од њих се ствара идеологија [Marfording 1997: 431; Samuels 1999: 733]. Једна од слабости доктрине културног релативизма јесте погрешно уопштавање, односно занемаривање релевантних разлика. Говори се о култури „Истока“ и култури „Запада“ као монолитним и хомогеним творевинама. Говори се о култури Азије или култури Африке [Ibhawoh 2000: 841]. Или се говори о религијама као монолитним и хомогеним учењима. Религије и традиције су увек сложене и укључују различите правце и учења. Конфучијанизам укључује различите правце од којих неки обухватају филозофски индивидуализам, дух слободног истраживања и критику злоупотребе власти од стране деспотских владара [Engelhart 2000: 560]. Будизам није непријатељ људских права. Ослања се на индивидуализам – свака особа треба да нађе свој пут до нирване. Одбацује догму и тиранију већине. Нека савремена људска права могла би да буду изведена из будизма [Peek 1995: 539]. Слабост доктрине културног релативизма јесте и у томе што гледа на културу као на статичну и непромењиву категорију [Engelhart 2000: 564; Ibhawoh 2000: 841]. Ово је веома важно јер много тога што данас постоји у културама неких афричких или азијских народа, као што је, на пример, инфериорна друштвена позиција жене или живот у великим патријархалним породицама, постојало је не тако давно и у култури европских народа.

Питање утицаја локалне културе на међународну заштиту људских права има одређену важност. Када се разматра овај утицај, треба поћи од чињенице да универзални уговори о људским правима спадају међу међународне уговоре с највећим бројем држава уговорница. Међу уго-

ворницама ових уговора налазе се државе са свим различитим културама, религијама, политичким системима и слично. Нема ниједног уговора из области људских права који нису прихватиле све или већина држава, које припадају неком региону, култури или религији. Међутим, културне разлике, које несумњиво постоје међу државама и које утичу на формулисање људских права, манифестују се кроз резерве које поједине државе стављају на поједине прописе уговора о људским правима и кроз приговоре које друге државе стављају против ових резерви. Овде треба приметити, такође, да резерве и приговори на резерве обично долазе од држава које припадају различитим културама, али да то није увек случај [Етински 2009: 37]. Исто тако, општост правних дефиниција појединих људских права у међународним уговорима оставља извесан простор државама уговорницама за извесну адаптацију ових општих одредби према националним моралним, верским или културним очекивањима. Постоје и широко су прихваћени бројни универзални или регионални стандарди људских права. Међутим, сви међународни уговори о људским правима остављају државама уговорницама извесну маргину за адаптацију међународних стандарда на националне околности. Та маргина може да обухвати и веома важна питања, као што је, на пример, од ког момента се штити живот, да ли од момента зачећа или од момента рођења [Vo 2004].

ПОКУШАЈ ДЕФИНИСАЊА ЉУДСКИХ ПРАВА

Социјални супстрат људских права чине потребе и очекивања појединца или групе, с једне стране, и спремност и могућност државе да удовољи тим потребама и очекивањима, односно да створи правне и друге социјалне услове за остваривање тих потреба и очекивања, с друге стране. Решавајући питање да ли појединац ужива право на приватност у јавном простору, Европски суд за људска права упућује на постојање очекивања појединца као релевантно за одговор. Суд разликује ситуацију када полицајац претресе појединца на улици од ситуације када полицајац претресе путника на аеродрому јер у првој ситуацији појединац није очекивао да ће неко претурати по његовим стварима, а у другој јесте [Gillan and Quinton 2010].

Овде су коришћени термини „спремност“ и „могућност“ да би се описао однос заједнице према индивидуалним потребама и очекивањима. Заиста, задовољавање неких потреба и очекивања зависи само од политичке спремности државе, од њене политичке воље, док задовољавање других потреба и очекивања зависи и од могућности државе. Дуго времена на Западу је провлађивао став да држава може да удовољи свим грађанским и политичким правима, али да то није случај с економским и социјалним правима. Отуда је после Другог светског рата на Западу

преовладавао став да економска и социјална права нису стварна права, већ да су то политичке аспирације. Ова разлика рефлектована је у различитом формулисању обавеза држава уговорница међународних уговора у погледу поштовања грађанских и политичких права, с једне стране, и економских и социјалних права, с друге стране. Тако је у члану 2(1) Међународног пакта о грађанским и политичким правима из 1966. године општа обавеза државе у погледу права и слобода зајемчених Пактом формулисана на следећи начин: „Свака држава уговорница овог Пакта обавезује се да поштује и обезбеди свим појединцима под њеном јурисдикцијом права призната у овом Пакту...” У члану 2(1) Међународног пакта о економским, социјалним и културним правима из 1966. године, међутим, стоји: „Свака држава уговорница овог Пакта обавезује се да предузме кораке, појединачно или кроз међународну помоћ и сарадњу, нарочито економску и техничку, до максимума расположивих ресурса, ради постепеног постизања потпуног остваривања права признатих у овом Пакту, помоћу свих одговарајућих средстава, укључујући нарочито усвајање легислативних мера.“ Разлика је очигледна и велика. Када су у питању грађанска и политичка права, држава је дужна да их обезбеди одмах и свима под њеном јурисдикцијом. Када су у питању економска и социјална права, држава је дужна да предузме мере појединачно и кроз међународну сарадњу како би постепено створила услове за остваривање тих права. Основу ове разлике чини уверење да свака држава може сама, без стране помоћи, да на својој територији створи услове за пуно уживање свих грађанских и политичких права, а да неке државе то не могу у погледу економских и социјалних права.

Социјални супстрат људских права, који чине индивидуалне и групне потребе и очекивања, као и спремност и могућност државе да им удовољи, односно да створи услове у којима оне могу да буду задовољене, изражава се путем права кроз субјективна права, односно слободе појединца или групе, и кроз обавезе државе, које одговарају тим правима и слободама. Та права, слободе и обавезе формулишу се на општи начин путем општих правних правила. На пример, право на живот формулисано је у члану 2(1) Европске конвенције о људским правима на следећи начин: „Право на живот сваког лица заштићено је законом. Нико не сме бити намерно лишен живота...” Том праву одговара обавеза државе уговорнице из члана 1 Конвенције, која гласи: „Високе стране уговорнице јемче свакоме у својој надлежности права и слободе одређене у Делу 1 ове Конвенције“. Овим се, међутим, не завршава правна артикулација права на живот. Члан 1 у садејству са чланом 2(1) Европске конвенције чине основ низа имплицираних обавеза државе, које долазе на светло дана кроз судску праксу. Европски суд за људска права нашао је, тако, да се у садејству два наведена прописа налази основ за обавезу државе да предузме све што разумно

може да предузме да би спречила да неко буде незаконито лишен живота [L.C.B.1998].

Правни прописи о људским правима чине „више“ право, односно право јаче правне снаге. Ти прописи садржани су у националним уставима и међународним уговорима, дакле правним актима која имају највећу правну снагу у хијерархији правних аката. То значи да зграда националног или међународног права треба да буде комфорна за људска права.

ПОТРЕБА ПРЕИСПИТИВАЊА ПРАВНЕ СТРУКТУРЕ ЉУДСКИХ ПРАВА

Људска права се у свету права појављују као правни однос појединца и државе под чијом јурисдикцијом се он налази, а чији садржај чине субјективна права појединца и одговарајуће обавезе државе. Тај однос је видљив у члану 1 Европске конвенције о људским правима, као и у члану 2(1) Међународног пакта о грађанским и политичким правима, у којима стоји да државе уговорнице имају обавезе у погледу људских права, зајемчених тим уговорима, према појединцима који се налазе под њиховом јурисдикцијом. Европски суд за људска права разуме под јурисдикцијом територијалну јурисдикцију [Bankovic 2001]. То значи да држава има обавезе у погледу људских права појединаца и група који се налазе на њеној територији. Да ли то значи, даље, да држава нема обавезе у погледу људских права појединаца који се налазе ван њене територије, на територијама других држава? Ово питање добија на значају у свету растуће међузависности. Дејства појединих аката или политика које државе предузимају могу да се шире преко националних граница и да погоде права појединаца на територијама других држава.

Међународно право почело је да се бави дејствима државних аката на људска права појединаца који се налазе изван територије државе. Прва грана међународног права која се бави тим питањима јесте међународно хуманитарно право, којим се штите људска права у околностима оружанних сукоба [Tomuschat 2010: 15]. Тим правом успоставља се однос између зараћене стране и бораца или цивила друге зараћене стране, дакле извесне обавезе зараћене стране да поштује одређена права бораца и цивила који се налазе на територији друге зараћене стране.

Друга грана међународног права која садржи правила о обавезама државе према појединцима на територији друге државе јесте међународно право животне средине. Стране уговорнице Конвенције о процени утицаја на животну средину у прекограничним условима из 1991. године, на пример, треба да установе процедуру процене утицаја планираних објеката или активности на средину, у којој треба да учествује и јавност с територије друге државе, дакле људи који живе у другој држави, у области која може бити погођена.

Комитет УН за економска, социјална и културна права заузео је став према којем би Међународни пакт о економским, социјалним и културним правима могао да производи дејства и ван националних граница држава уговорница, односно према којем би државе уговорнице биле дужне да извршавају своје обавезе на основу Пакта и када делују ван својих територија [Coomans 2011: 1].

Појава међународних организација и развој нове праксе тих организација, која обухвата задирање у људска права, доводи у питање разумевање људских права као правних односа између државе и појединаца и намеће питање односа међународних организација и појединаца чији садржај би чинила права и слободе појединаца и одговарајуће обавезе међународних организација. Међународне организације нису уговорнице међународних уговора о људским правима. Међутим, данас је углавном неспорно да су нека основна људска права заштићена међународним обичајним правом, које обавезује све међународноправне субјекте, дакле и међународне организације. Проблем је у томе што не постоји међународноправни механизам који би пружио заштиту појединцима у случајевима када њихова основна права крше међународне организације. Зато се, између осталог, предлаже оснивање светског суда за људска права [Nowak 2007: 256].

Деловање држава изван националне територије, као и активности међународних организација, којима се погађају људска права, захтевају редеофинисање разумевања људских права као правних односа државе и појединаца под чијом јурисдикцијом се налазе. Сва људска права, или бар она најважнија, треба да стекну статус правила *erga omnes* у смислу да су све државе и све међународне организације дужне да поштују људска права свих чланова људске породице, без обзира на то где се они налазе. Неким људским правима признат је статус *jus cogens-a*, дакле прихваћено је да она делују *erga omnes*. Међутим, то признање није праћено успостављањем процесних механизма који би пружили појединцима ефикасну заштиту од аката државе на чијој територији се не налазе или од аката међународне организације. Када су државе у питању, јасно је да би се садржај и обим обавеза поштовања људских права разликовао у погледу појединаца који се налазе на њиховим територијама и појединаца који се налазе ван њихових територија. У првом случају држава би била обавезна не само да се уздржи од непоштовања људских права, већ би била дужна да створи правне и друге предуслове за пуно уживање људских права. У другом случају држава би била обавезна само да поштује људска права.

Људска права јесу елемент сваке друштвености јер је тешко замислити неку људску заједницу која не укључује неку узајамну помоћ чланова те заједнице у погледу задовољавања њихових индивидуалних потреба. У политичком смислу поштовање људских права чини елемент стабилности и просперитета заједнице. Природноправно учење у 17. веку и касније значајно је допринело политичкој афирмацији људских права, која се испољава, између осталог, у конститутивном правном значају људских права. Људске потребе и очекивања, као и спремност и могућност државе да их задовољи, одређене су људском природом, али и културом, економским развојем итд. Иако људска права нису једнака у свим државама, минимални универзални стандарди људских права широко су прихваћени у погледу највећег броја права и слобода. Развој међузависности у међународној заједници, вантериторијалне активности држава, као и вантериторијална дејства појединих активности држава и појава међународних организација, које задиру својим актима у људска права, доводе у питање разумевање људских права искључиво као правног односа државе и појединаца који се налазе под њеном јурисдикцијом. Међународно хуманитарно право наметнуло је обавезу држави да поштује људска права појединаца ван своје територијалне надлежности у околностима оружаног сукоба. Међународно право заштите животне средине обавезује државу да узме у обзир права појединаца ван своје територије који могу да буду погођени активностима предузетим на њеној територији. Комитет УН за економска, социјална и културна права почео је да се бави утицајима држава на та права изван националних територија. Дошло је време за универзално прихватање обавеза држава да поштују права појединаца који се налазе ван националних територија тих држава, али који су погођени активностима тих држава. Општа обавеза међународних организација да поштују људска права појединаца, погођена њиховим актима, није спорна.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Етински, Родољуб. Културни релативизам и универзалност људских права: покушај правне анализе, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду* (Нови Сад). Vol. XLIII (2009), № 1.
- Кркљуш, Љубомирка. *Одабрани извори из правне историје српског народа*. Нови Сад: Правни факултет Универзитета у Новом Саду, Центар за издавачку делатност, 2003.
- Поповић, Јован Стерија. *Природно право, Рейторика*. Београд: Службени лист СРЈ, 1995.
- Хобс, Томас. *Левијатан или материја, облик и власи државе црквене и грађанске*. (превод издања из 1651. године преузет из Thomas Hobbes, *Leviathan or the Matter, Form and Power of a Commonwealth Ecclesiastical and Civil*, Edited by Michael Oakshott, Oxford, Basil Blackwell, 1955.) Београд: Правни факултет Универзитета у Београду, Центар за издаваштво и информисање, 2011.

- Burges, Herman Jan. The Road to San Francisco: The Revival of the Human Rights Idea in the Twentieth Century, *Human Rights Quarterly* (Baltimore). Vol. 14 (1992).
- Coomans, Fons. The Extraterritorial Scope of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights in the Work of the United Nations Committee on Economic, Social and Cultural Rights, *Human Rights Law Review*, (Oxford). Vol. 11 (2011), N° 1.
- Engelhart, A. Neil. Rights and Culture in the Asian Values Argument: The Rise and Fall of Confucian Ethics in Singapore, *Human Rights Quarterly* (Baltimore). Vol. 22 (2000).
- Engle, Karen. From Skeptizism to Embrace: Human Rights and the American Anthropological Association from 1947 to 1999, *Human Rights Quarterly* (Baltimore). Vol. 23 (2001).
- Harris-Short, Sonia. International Human Rights Law: Imperialist, Inept and Ineffective? Cultural Relativism and the UN Convention on the Rights of the Child, *Human Rights Quarterly* (Baltimore). Vol. 25 (2003).
- Higgins, Rosalyn. *Problems and Process, International Law and How We Use It*. Oxford: Clarendon Press, 2003.
- Ibhawoh, Bonny. Between Culture and Constitution: Evaluating the Cultural Legitimacy of Human Rights in the African State, *Human Rights Quarterly* (Baltimore). Vol. 22 (2000).
- Janis, W. Mark, Kay, S. Richard and Bradley, W. Anthony. *European Human Rights Law*. Oxford: University Press, 2000.
- Marfording, Annette. Cultural Relativism and the Construction of Culture: An Examination of Japan, *Human Rights Quarterly* (Baltimore). Vol. 19 (1997).
- McKean, Warwick. *Equality and Discrimination under International Law*. Oxford: Clarendon Press, 1983.
- Nowak, Manfred. The Need for a World Court of Human Rights, *Human Rights Law Review* (Oxford). Vol. 7 (2007), N° 1.
- Peek, M. John. Buddhism, Human Rights and the Japanese State, *Human Rights Quarterly* (Baltimore). Vol. 17 (1995).
- Rensmann, Thilo. Munich Alumni and the Evolution of International Human Rights Law, *European Journal of International Law* (Oxford) Vol 22. (2011), N° 4.
- Samuels, Harriet. Hong Kong on Women, Asian Values, and the Law, *Human Rights Quarterly* (Baltimore). Vol. 21 (1999).
- Steiner, J. Henry, Alston, Philip and Goodman, Ryan (eds.), *International Human Rights in Context*. Oxford: University Press, 2008.
- Tomuschat, Christian. Human Rights and International Humanitarian Law, *European Journal of International Law* (Oxford). Vol. 21 (2010), N° 1.

ПРЕСУДЕ И МИШЉЕЊА МЕЂУНАРОДНОГ СУДА ПРАВДЕ:

- Minority Schools in Albania*, Саветодавно мишљење Сталног суда међународне правде од 6. априла 1935, серија A/B бр. 64.
- South West Africa*, Second Phase, Пресуда, I.C.J. Reports 1966.

ПРЕСУДЕ И ОДЛУКЕ ЕВРОПСКОГ СУДА ЗА ЉУДСКА ПРАВА:

- Bankovic v. Belgium* (пред. бр. 52207/99), Одлука од 12. децембра 2001.
- Christine Goodwin v. The United Kingdom* (пред. бр. 28957/95), Пресуда од 11. јула 2002.
- Gillan and Quinton v. The United Kingdom* (пред. бр. 4158/05), Пресуда од 12. јануара 2010.
- L.C.B. v. the United Kingdom* (пред. бр.23413/94), Пресуда од 9. јуна 1998.
- Vo v. France* (пред. бр.53924/00), Пресуда од 8. јула 2004.

REDEFINING THE IDEA OF HUMAN RIGHTS

by

RODOLJUB ETINSKI
University of Novi Sad, Faculty of Law
1 Dositelj Obradović Square
E-mail: etinski@pf.uns.ac.rs

SUMMARY: Human Rights are complex social phenomenon that includes political, legal, cultural and economic dimensions and escapes a simple definition. Concise retrospective of human rights documents of historic value as well as natural law doctrine was used as a frame for determination of political importance and function of human rights. Natural law definition of human rights was completed by positivist critique. Human rights are seen as a legal expression of interactions of individual needs and expectations on the one hand, and readiness and capabilities of a state to satisfy these needs and expectations and to create social framework for their satisfaction on the other. The relationship between human rights and culture was discussed. A thesis on equality of human rights in all different jurisdictions was qualified by recognition of certain space – a margin of appreciation – left to states for adaptation of international standards of human rights to local culture in a process of implementation of abstract and general provisions of human right treaties in domestic law. An appearance of international organizations that interfere in human rights as well as an increase of extraterritorial effects of state activities is a challenge to classic legal understanding of a human right as the legal relationship between a state and individuals under its territorial jurisdiction. International humanitarian law protects certain human rights of individual outside territorial jurisdiction of states in war. The UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights has started to consider extraterritorial effects of state activities in respect of economic, social and cultural rights. International environmental law obliges states to take care of extraterritorial effects of activities undertaken under their jurisdictions. The time has come for recognition of an obligation of a state to respect human rights of individuals outside its territorial jurisdiction who are affected by its extraterritorial activities or by extraterritorial effects of activities undertaken on its territory. It seems that an obligation of international organization to respect human rights of individual affected by its acts is not disputable.

KEYWORDS: human rights, natural law, international law

ЈУСНАТУРАЛИЗАМ И ПРАВНИ ПОЗИТИВИЗАМ У САВРЕМЕНОЈ АМЕРИЧКОЈ ЈУРИСПРУДЕНЦИЈИ

САЊА ЂУРЂИЋ

Универзитет УНИОН – Београд
Факултет за правне и пословне студије „Др Лазар Вркатић“
Булевар ослобођења 76, Нови Сад, Србија
Е-адреса: sdjurdjic@useens.net

САЖЕТАК: Овим радом ауторка настоји да, међу мноштвом различитих правно-теоријских праваца, оријентација и школа заступљених у савременој америчкој јуриспруденцији, посебно проблематизује јуснатурализам и правни позитивизам. Разлог опредељења за ове две правне теорије аутор налази у чињеници што оне заправо представљају савремене облике теорија с веома богатом филозофском традицијом. У раду се истиче да је јуснатурализам најстарија филозофска традиција дуга око два и по миленијума. Правни позитивизам се развио у опозицији с јуснатурализмом половином 19. века. Аутор указује на то да савремену америчку јуриспруденцију маркантно обележава позитивистичко-јуснатуралистички спор. Главни предмет спора јесте питање односа права и морала. Посебно се анализирају разлике између савремених варијанти јуснатурализма и правног позитивизма и њихових класичних теорија. Уочава се да савремене варијанте представљају пречишћене и знатно ублажене верзије класичних теорија. Аутор закључује да је већ започело извесно ублажавање позитивистичко-јуснатуралистичког спора. На крају износи и оцену да се у даљем развоју савремене америчке јуриспруденције може оправдано очекивати даље значајније приближавање правног позитивизма јуснатурализму.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: јуснатурализам, правни позитивизам, право, морал, правна валидност

У савременој америчкој јуриспруденцији, која обухвата период друге половине 20. и почетак 21. века, посебно су доминантни следећи покрети: јуснатурализам, правни позитивизам, критика правних студија (*Critical legal studies*), право и економија, школа правних процеса, феминистичка јуриспруденција, амерички правни реализам. Последње четири деценије 20. и почетак 21. века у америчкој јуриспруденцији обележени су доминацијом две супротстављене теорије које заправо представљају

ренесансу и савремене облике филозофских традиција јуснатурализма и правног позитивизма.

Питање које стоји „иза готово сваке контраверзе у савременој америчкој правној теорији јесте проблем одређења права према моралним вредностима“ [Tebbit 2005: 3]. Јуснатурализам и правни позитивизам различито су се одредили према овом централном питању односа права и морала. Као могући одговори на ово питање јављају се тзв. теза о преклапању (*the overlap thesis*), карактеристична за природноправну теорију која потврђује постојање појмовне везе између права и морала, односно заступа тезу о њиховом преклапању, и тзв. теза о раздвајању (*the separability thesis*), својствена правном позитивизму који негира постојање такве везе и прави јасну дистинкцију између права, на једној, и морала и политике, на другој страни. Док јуснатуралистичка теза о преклапању истиче да је право инхерентно морално и да „етички принципи кореспондирају природном праву“ [Posner 1993: 405], позитивистичка теза о раздвајању инстистира на томе да између права и морала не постоји нужна веза, као и да је морална оцена права сасвим друго питање које не утиче на његово важење [Tebbit 2005].

Јуснатурализам представља најстарију филозофску традицију која више од два и по миленијума има истакнуту улогу у филозофској, политичкој и правној мисли и која сматра да „право нужно има моралну основу“ [Abadinsky 1997: 5]. Бројност јуснатуралистичких становишта „у историји филозофије је велика“, с обзиром на то да се „историјски простиру од Платоновог доба до савремености“ [Вркатић 1997: 11]. Зачете у антици, код грчких софиста у 5. веку пре наше ере, природноправне теорије допиру до данашњих дана. Уочава се постојаност с којом се јуснатурализам и терминологија природног права темељила у етици и политици. Идеја природног права дуго је била водећа правна идеја. Наиме, „откако је започела, па до почетка 19. века свеколика правна филозофија била је учење о природном праву“ [Радбрух 1980: 26].

Природноправна теорија има двомиленијумску постојаност и утемељење не само у европској већ и у америчкој филозофији права [Букадиновић 2006а]. Иако се јуснатурализам различито схвата и интерпретира, под њим се подразумева свако поимање права као једног сложеног и хијерархијског поретка који је састављен од објективних и праведних начела уређења међуљудских односа (природно право) и од правила понашања постављених од државе или других субјеката (позитивно право). Према томе, основна обележја класичних природноправних теорија била би следећа: дуалан састав правне појаве који се огледа у дуализму природног и позитивног права; објективност важења природног права или његова независност од воље и деловања људи; етички савршен садржај природног права, изражен најчешће као правда или опште добро; и надређеност при-

родноправних начела у односу на правила позитивног права [Висковић 1981]. Класичне природноправне теорије права и дужности изводе из Божје воље или урођених друштвених склоности, а позитивно право интерпретирају у светлу природног права. Уколико је позитивно право нејасно или постоји правна празнина, решење се тражи у складу с природним правом. По овим теоријама „помоћу природног права могуће је дати одговор на било који правни проблем“ [Матуловић 1986: 18]. На тај начин, природно право схваћено је као основа примене позитивног права. Класична природноправна доктрина заступала је вредносни критеријум правности, по коме позитивно право задовољава критеријум правности и има правни карактер само уколико је усклађено са садржином природног права, који се може резимирати на следећи начин: да је природно право супериорна обавеза у односу на било коју другу, да оно постоји широм света, у свим државама и временима, тако да нема људског права које би имало било какву важност уколико би било у супротности с природним правом, с обзиром на то да свој правни карактер и ауторитет изводе управо из природног права [Blackstone 1979]. Природно право је, дакле, према класичним природноправним теоријама, вредносни критеријум и извор правности позитивног права, с обзиром на то да позитивна права своју снагу и ауторитет деривирају искључиво из природног права.

Модерне природноправне теорије које се јављају у америчкој јуриспруденцији разликују се од класичних јуснатуралистичких теорија. Оне у великој мери представљају знатно пречишћени јуснатурализам, првенствено због тога што је класична верзија суочена с очигледним приговором који се односи на саму суштину њиховог схватања вредносног критеријума правности, по коме неморално право уопште није право, што је последица становишта да је природно право једини извор правности позитивног права. Објашњење и извођење права и дужности из Божје воље или извесних урођених друштвених склоности јесу идеје од којих се савремени јуснатурализам дистанцира. Стога, он сугерише другачије и суптилније интерпретације главних принципа природног права. Тако се, за разлику од класичне доктрине, права и дужности објашњавају ослањајући се на врховне вредности. Позитивно право ће, по њима, имати обавезујућу снагу само „уколико је утемељено на основним вредностима које наводе на послушност рационалног, цивилизованог човека“ [Матуловић 1986: 21]. Заједничко обележје савремених природноправних теорија јесте напуштање традиционалног дуализма природног и позитивног права, карактеристичног за класични јуснатурализам. На место идеје о природном праву долази идеја о праведном праву, праву које остварује правду, тј. правне вредности. Вредности постају критеријум за просуђивање позитивног права и основа за одбацивање одредби које крше фундаменталне

принципе утемељене на тим вредностима. Савремени јуснатурализам се од класичног разликује и у погледу схватања просторно-временског важења природног права. Наиме, док класични заступа и брани универзалност и непроменљивост природног права, за савремени јуснатурализам карактеристично је заступање повесности и искуствености природноправних принципа, с обзиром на то да су фундаментални принципи утемељени на вредностима зависни од времена и простора. Задржавање природног права у савременој јуриспруденцији претпоставља његово прихватање као неуниверзалног и променљивог.

Сви облици савремене природноправне теорије у америчкој јуриспруденцији задржавају интересовање за питање односа права и морала. Несумњиво је да многе од њих „и даље инсистирају на вези између права и морала“ [Harris 2007: 36]. Међутим, уместо заступања становишта о моралу као критеријуму правности, што је било обележје класичног, савремени јуснатурализам морал сматра критеријумом и условом валидности, односно важења права. За њега, неморална позитивна правила не губе правни карактер као што је на томе инсистирао класични јуснатурализам. Дакле, морал не сматра критеријумом правности, тако да и неморална и неправедна правила задржавају правни карактер, већ критеријумом валидности (важења) правних норми одређујући минимум моралности као услов важења норме. Карактерише га заступање тзв. тезе о преклапању, према којој постоји нужна веза између појмова права и морала. Појам права се не може у потпуности артикулисати без извесног упућивања на моралне појмове. Стоји на становишту да ауторитет бар неких правних стандарда нужно произилази, макар делимично, из њихових моралних квалитета. Насупрот правном позитивизму, савремене јуснатуралистичке теорије заступају став да норме не могу важити уколико не пређу одређени праг моралности. Ово стога што моралну садржину норми, а не само њихово друштвено порекло, сматрају делом услова правне валидности, односно, важења права. Међутим, у зависности од начина на који се интерпретира теза о преклапању права и морала и од схватања значаја морала у одређењу ауторитета правних норми, разликујемо неколико савремених природноправних теорија у америчкој јуриспруденцији. То су концепције Лона Фулера (Lon L. Fuller), Џона Финиса (John Finnis) и Роналда Дворкина (Ronald Dworkin).

Правни позитивизам представља филозофску традицију проистеклу из европске мисли која се развијала у опозицији према класичној природноправној теорији и која је супротна свим облицима јуснатурализма. Сам назив „позитивизам“ указује на становиште да је право позитивно, успостављено, као супротност становишту о „природном“ праву према коме је право деривирано из природног права или моралности. Стога

бисмо „правни позитивизам могли дефинисати и као уверење да је право састављено искључиво од норми које припадају неком конкретном државном поретку“ [Врбан 2003: 539]. Јавио се почетком друге половине 19. века као изазов јуснатурализму који је дуго доминирао западном правном и политичком мисли. Његовим оснивачима сматрају се Цереми Бентам (Jeremy Bentham) и Џон Остин (John Austin), мада се његови филозофски корени могу пронаћи много раније, још у политичкој филозофији Томаса Хобса (Thomas Hobbes). „У суштини позитивизам је представљао антифилозофски и антиметафизички правац“ [Букадиновић, Степанов 2003: 47], због тога што је правом спознајом сматрао научну спознају која никада не може потврдити истинитост вредносних судова, јер су интересубјективно непроверљиви. Од самог настанка, позитивизам се „легитимисао првенствено својим антиспекулативним и искуственим карактером“ [Букадиновић, Степанов 2003: 47]. Иако слојан у одбацивању традиционалних интерпретација природног права и у искључивању вредности из појма права, правни позитивизам се није развијао као јединствен филозофски правац. „У зависности од стварних чињеничних стања којима је правни позитивизам окренут (социјално-економским, социјално-психолошким, појмовно-реалним или нормативним), у оквиру правног позитивизма може се разликовати неколико концепција: социолошки правни позитивизам, социјално-психолошка варијанта правног позитивизма, правно-научни позитивизам, нормативни правни позитивизам и законски позитивизам“ [Букадиновић 2006б: 56]. Различите варијанте правног позитивизма ипак су концепцијски веома блиске, с обзиром на то да имају неколико заједничких карактеристика: прво, позитивирање представља најмеродавнији критеријум за прављење разлике између права и неправа; друго, процеси утврђивања права схватају се као повратно везивање за стварна чињенична стања; треће, право се сматра позитивним у случајевима када и ако се оно уз искључивање метафизичких представа изводи из спознаје „позитивно“ задатих чињеница. У савременој јуриспруденцији правном позитивизму се приписује неколико основних значења: „1. тврдња да су закони наредбе људских бића; 2. тврдња да не постоји нужна веза између права и морала, или права које јесте и права какво би требало да буде; 3. тврдња да анализа (или испитивање значења) правних појмова а) треба да се спроводи и б) треба да се разликује од историјских истраживања узрока или порекла закона, од социолошких истраживања о односу права и других друштвених појава, као и од критике или оцене права путем морала, друштвених циљева, 'функција', или на неки други начин; 4. тврдња да је правни систем један «затворен логички систем» у којем се исправне правне одлуке могу логичким средствима дедуковати из претходно одређених правних правила, без обзира на друшт-

вене циљеве, политике, моралне стандарде; и 5. тврдња да се морални судови не могу утемељити или бранити као ставови о чињеницама путем рационалних аргумената, евиденције или доказа“ [Харт 1983: 57–60; Харт 2003: 64].

У америчкој јуриспруденцији уочава се присуство и деловање две варијанте правног позитивизма: социолошког и нормативног. Социолошки правни позитивизам, који искључиво конкретну правну праксу сматра творцем правних норми којих се адресати придржавају, манифестује се у специфичном виду у правном реализму Оливера Вендела Холмса (Oliver Wendell Holmes), социолошкој јуриспруденцији Роска Паунда (Roscoe Pound), прагматизму Чарлса Перса (Charles Sanders Peirce) и инструментализму Роберта Самерса (Robert Samers) [Кауфман 1998: 283]. Нормативни правни позитивизам, који представља „релативно нов правац који се изражава у чистој теорији права Ханса Келзена, у аналитичкој правној теорији Херберта Харта и Алфа Роса“ [Букадиновић 2006б: 56] и који правну норму сматра јединим основом права, веома је утицајан у америчкој јуриспруденцији од 1960-их година. Стога је актуелна фаза развоја америчке правне мисли обележена деловањем нормативног правног позитивизма који, полазећи од тога да је право утемељено у себи самом, при чему је његова усклађеност са захтевима правде и морала ирелевантна, одбацује сваку помисао на било какво натпозитивно, тј. природно право. У савременој америчкој јуриспруденцији нормативни правни позитивизам првенствено је изражен у аналитичкој правној теорији Херберта Харта (Herbert Lionel Adolphus Hart) који се сматра најутицајнијим представником америчког правног позитивизма друге половине 20. века. За разлику од савременог америчког јуснатурализма, правни позитивизам одваја право од морала и политике. То се одражава и на његово становиште о критеријуму валидности права који је лишен етичких компоненти, услед чега важење (правна валидност) правних норми није условљено њиховим етичким садржајем. Савремени амерички правни позитивизам утемељен је на три основне тезе: на тези социјалних чињеница (*the social fact thesis*), конвенционалној тези (*the conventionality thesis*), и тези о раздвајању (*the separability thesis*). Заступајући конвенционалну тезу, правни позитивизам објашњава конвенционалну природу права, тврдећи да је услов важења права ауторитет одређених друштвених конвенција. Главни заступник ове тезе је Харт који је уверен да је критеријум валидности права – правило признања. „Рећи да је дата норма валидна значи признати да је задовољила све тестове које предвиђа правило признања, дакле норма датог система“ [Харт 1994: 135]. Ауторитет правила признања је извор правне валидности, која укључује важење и ваљаност норме. Правни позитивизам заступа и тезу социјалних чињеница према којој је

важење права условљено функцијом одређених социјалних чињеница. Савремени правни позитивизам одбацује Остинову [Austin?] императивну теорију права, тј. одређење права као заповести суверена која је обезбеђена санкцијом. Наиме, према Остиновом становишту релевантна социјална чињеница која додељује и потврђује правну валидност, тј. важење права јесте промулгација од стране суверена спремног и способног да наметне санкцију за непослушност. Свођење права на заповест, суверена и санкцију савремени правни позитивизам сматра погрешним и непримереним, с обзиром на то да објашњење права у терминима заповести чини нејасним појам правне обавезе. Харт критикује Остинову императивну теорију права која почива искључиво на једној врсти правила и то на примарним правилима која захтевају или забрањују одређене врсте понашања, при чему превиђа постојање друге врсте правила која „пружају мање или веће могућности појединцима да створе структуру појединачних права и дужности за вођење свог живота унутар принудног правног оквира“ [Харт 2003: 66]. За разлику од Остина, Харт има другачије схватање тезе социјалних чињеница. По његовом мишљењу, поред примарних правила која налажу или забрањују одређене радње људским бићима независно од њихове воље, постоје и секундарна правила која им омогућавају да стварају, модификују или укидају примарна правила. Секундарна правила спецификују начине на које се примарна правила могу установљавати, уводити, елиминисати, модификовати [Харт 1994]. Дакле, примарна правила намећу дужности, док секундарна додељују јавна или приватна овлашћења. Харт разликује три врсте секундарних правила: правило признања (*rule of recognition*) које одређује неко обележје или обележја чије се присуство у наметнутом правилу узима као конклузивна афирмативна индикација да је реч о правилу групе које треба подржати друштвеном силом; правила промене (*rules of change*) која дају овлашћење одређеној особи или групи особа да уведе, модификују и укидају стара примарна правила; и правила пресуђивања (*rules of adjudication*) која овлашћују одређене особе да ауторитативно одлучују да ли је валидно примарно правило прекршено у конкретном случају [Харт 1994]. Свако друштво с развијеним правним системом има, по Харту, правило признања које одређује критеријум правне валидности и које укључује мерила за стварање, промену и пресуђивање права. Правни систем схвата као јединство примарних и секундарних правила. Према његовој верзији тезе социјалних чињеница, правило је правно валидно само уколико задовољава критеријум валидности садржан у правилу признања које постоји у том друштву. Уверен је да правило признања спецификује критеријум правне валидности, тако да ће норма бити валидна уколико је задовољила све тестове које предвиђа правило признања, као норма датог система, при чему правила промене и пресуђивања морају

бити ефективно акцептирана као заједнички јавни стандарди службеног понашања званичника.

Дакле, главно становиште правног позитивизма јесте схватање да су услови правне валидности, односно важења одређени социјалним чињеницама. Такво гледиште укључује две тезе: тезу социјалних чињеница и тезу о раздвајању. Под тезом социјалних чињеница, као што смо видели, подразумева се схватање да је право друштвени феномен и да је важење права условљено одређеним социјалним чињеницама. Оно је заједничко обележје правног позитивизма. Међутим, различито се схватају и одређују социјалне чињенице које условљавају важење права. Рани позитивисти, следећи Хобса, основним извором и критеријумом важења права сматрали су чињеницу политичког суверенитета. Касније је заступан став да социјалне конвенције, а не чињенице суверенитета, конституишу основе права. Савремени правни позитивисти афирмишу становиште по коме правила признања, односно друштвене конвенције које детерминишу одређене чињенице или догађаје, обезбеђују начине стварања, модификације и укидања правних стандарда.

Важна негативна импликација тезе социјалних чињеница јесте теза о раздвојености права и морала, односно права какво јесте и права какво би требало да буде. Теза о раздвојености права и морала представља антипод јуснатуралистичкој тези о преклапању, и стога је главни узрок јуснатуралистичко-позитивистичке дебате. Позитивисти раздвајају право и морал тврдећи да нема преклапања између ових појмова. Међутим, ову тезу они интерпретирају на различите начине. По неким позитивистима дефиниција права мора бити у потпуности ослобођена моралних појмова [Fuesser 1996]. Ово стога што је, по њиховом мишљењу, било какво укључивање моралних појмова у дефинисање права, правне валидности, тј. важења права и правног система неспојиво с тезом о раздвојености. Чешћа интерпретација ове тезе огледа се у негирању става да право нужно репродукује или задовољава извесне захтеве морала, иако оно то често чини, односно, да услови правне валидности, поред социјалних чињеница, нужно обухватају и захтеве морала. Дакле, негира се постојање нужне везе између права и морала, тј. права какво јесте и права какво би требало да буде. Тако се Харт залаже за разликовање валидности права од његове моралности, указујући на то да моралну вредност правних правила не треба сматрати нужним условом њихове правне валидности. Правна правила су правно валидна због тога што задовољавају извесне структурне и функционалне услове система коме припадају, а не због тога што садрже захтеве морала. За правни позитивизам критеријум валидности само гарантује да одређено правно правило важи, а не и да је праведно или морално оправдано.

Док се сви позитивисти слажу да је сасвим могућ правни систем без икаквих моралних утицаја на важење права, постоји спор око питања да ли је могућ правни систем с таквим утицајем. Позитивизам се, по овом питању, поделио на инклузивни и ексклузивни. Према инклузивном позитивизму, могуће је да се важење права условљава извесним моралним захтевима у погледу садржине права. Ово стога што утицаји друштвеног морала или моралних идеала улазе у право или отворено кроз законодавство или неприметно кроз судско одлучивање. По мишљењу Харта, у Сједињеним Америчким Државама правило признања као „основни критеријум правне валидности на експлицитан начин укључује начела правде или битне моралне вредности“ [Харт 1994: 246]. Насупрот томе, ексклузивни правни позитивизам негира становиште да се важење права може условљавати моралним захтевима. Њега карактерише став по коме се егзистенција и садржина права увек може одредити према његовим изворима, без позивања на моралну аргументацију, при чему извори права укључују околности промулгације и релевантног интерпретативног материјала какве су судске одлуке [Raz 1979]. За разлику од ексклузивног, инклузивни правни позитивизам, осим тога што сматра да се основни услови важења права изводе из социјалних чињеница, као што су друштвена правила или конвенције, признаје да је правна валидност (важење) понекад ствар и моралне садржине норми. У томе се огледа приближавање инклузивног правног позитивизма савременом америчком јуснатурализму. Савремени правни позитивизам све већу пажњу посвећује анализи правних вредности и њиховој улози у правном систему. То првенствено чини с позиција утилитаризма и у конфронтацији с његовим савременим критикама. Полазећи са позиција утилитаризма да је остварење општег благостања легитиман циљ сваке заједнице, савремени правни позитивизам прихвата критику властите традиције да постизање тог циља мора водити рачуна о основним правима појединца [Матуловић 1986].

Савремену америчку јуриспруденцију, упркос деловању бројних правних теорија, покрета, праваца и школа правне мисли, доминантно карактерише позитивистичко-јуснатуралистички спор који се води првенствено око питања односа права и морала. Међутим, у њеном даљем развоју можемо очекивати ублажавање наведеног спора, као и постепено приближавање јуснатурализма и правног позитивизма. Разлог томе је што савремени јуснатурализам и правни позитивизам представљају пречишћене варијанте својих класичних теорија, услед чега се највећим делом губе узроци њихове дубоке конфронтације. Чињеница је да се савремени правни позитивизам све више бави питањем правних вредности и основним индивидуалним правима. С обзиром на то да људска права заправо представљају савремени назив за оно што је крајем 18. века нази-

вано природним правима и да природноправне теорије право схватају као интегритет правних нормi и правних вредности, постаје јасно да се савремени правни позитивизам све више бави питањима која представљају најзначајније јуснатуристичке тековине. Стога, можемо закључити да ће даљи развој савремене америчке јуриспруденције бити обележен даљим и значајнијим приближавањем правног позитивизма јуснатуризму.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Кауфман, Артур. *Право и разумевање њрава*. Београд: Гутенбергова галаксија, 1998.
- Abadinsky, Howard. *Law and justice. An introduction to the American legal system*. Chicago: Nelson-Hall Publishers, 1997.
- Blackstone, William. *Commentaries on the law of England*. Chicago: The University of Chicago Press, 1979.
- Fuesser, Klaus. Farewell to legal positivism: The Separation Thesis Unravelling, in: *The Autonomy of Law: Essays on Legal Positivism*. Robert P. George (ed.). Oxford: Clarendon Press, 1996: 119–162.
- Harris, Phil. *An introduction to law*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
- Hart, Herbert. Positivism and the Separation of Law and Morals, in Hart, Herbert: *Essays in Jurisprudence and Philosophy*. Oxford: Oxford University Press, 1983: 57–60.
- Hart, Herbert. *Pojam prava*, Podgorica: CID, 1994.
- Hart, Herbert. Pozitivizam i razdvajanje morala i prava, u Hart, Herbert: *Ogledi iz filozofije prava*. Beograd: Plato, 2003: 54–98.
- Matulović, Miomir. *Jezik, pravo i moral*. Rijeka: Izdavački centar Rijeka, 1986.
- Posner, Richard. *The problems of jurisprudence*. Cambridge: Harvard University Press, 1993.
- Radbruh, Gustav. *Filozofija prava*, Beograd: Nolit, 1980.
- Raz, Joseph. *The Authority of Law: Essays on Law and Morality*, Oxford: Clarendon Press, 1979.
- Tebbit, Mark. *Philosophy of law. An Introduction*. New York: Routledge, 2005.
- Visković, Nikola. *Pojam prava*. Split: Logos, 1981.
- Vrban, Duško. *Država i pravo*. Zagreb: Golden marketing, 2003.
- Vrkatić, Lazar. *Ontologijski stav filozofije prava*. Novi Sad: Udruženje za filozofiju i Filozofski fakultet, 1997.
- Vukadinović, Gordana. Savremena američka јуриспруденција i наша теорија прava на почетку XXI века, u: *Američka јуриспруденција XX века*. ur. G. Vukadinović, A. Kartag Odri, Novi Sad: Novosadska асоцијација за теорију, етику i filozofiju prava, 2006a: 21–33.
- Vukadinović, Gordana. *Teorija države i prava*. Petrovaradin: Futura, 2006b.
- Vukadinović, Gordana, Stepanov, Radivoj. *Modernost prava*. Petrovaradin: Futura, 2003.

JUSNATURALISM AND LEGAL POSITIVISM IN CONTEMPORARY AMERICAN JURISPRUDENCE

by

SANJA ĐURDIĆ

The Union University – Belgrade

„Dr Lazar Vrkatić“ Faculty of Law and Business Studies, Novi Sad

76 Liberation Boulevard, Novi Sad, Serbia

E-mail: sdjurdjic@useens.net

SUMMARY: In contemporary American jurisprudence, there are many different legal-theoretical courses, orientations and legal schools. In this work, the author tries to analyze jusnaturalism and legal positivism. The reason for commitment for these two legal theories the author finds in the fact that they are actually modern forms of theories with a rich philosophical tradition. The paper argues that the jusnaturalism is the oldest philosophical tradition. Legal positivism was developed in opposition to jusnaturalism in the mid-19th century. The author points out that contemporary American jurisprudence marks the conflict between jusnaturalism and legal positivism. The main reason for their disagreement is the question of the relationship between law and morality. The paper analyzes the differences between the modern version of legal positivism and jusnaturalism and their classical theories. It is noticeable that the modern versions are purified and softened versions of the classic theories. The author concludes that a kind of mitigation of positivist-jusnaturalism dispute has already begun. Finally, the author allows that in the further development of contemporary American jurisprudence a significant convergence of legal positivism and jusnaturalism can reasonably be expected.

KEYWORDS: jusnaturalism, legal positivism, law, ethics, legal validity

УСТАВ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ ИЗ 1901. ГОДИНЕ

ЂОРЂЕ ПАВЛОВИЋ

Министарство одбране Републике Србије
Бирчанинова 5, Београд, Србија
Е-адреса: djolepfpn@yahoo.com

САЖЕТАК: Устав Краљевине Србије из 1901. године обично се у проучавањима уставне историје Србије не посматра са становишта његовог значаја, већ са становишта априорног осуђивања краља Александра Обреновића и свих дела и аката донетих у његово време, или са становишта дужине његовог важења. Међутим, овај уставни текст требало би тумачити према ситуацији у којој је донет (јер је настојао да јој, на неки начин, одговори) и према времену у ком се примењивао. Њега су, наиме, на веома систематски начин теоријски и практично подржали напредњаци, о чему сведоче бројни документи, од којих су два и конкретни уставни предлози који су му претходили. Овај Устав значајан је и због његовог утицаја на политички живот Краљевине и његових решења која су прихваћена и у Уставу из 1903. Разматрање домета овог уставног текста стога треба да обухвати и време његове примене, а нарочито законе којима су уређена најзначајнија питања, да би се, на крају, могао извести бар приближан закључак о његовом значају.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Устав из 1901, дводомни систем, сенат, уставна историја, државни удар

ПОЛИТИЧКА ОСНОВА УСТАВА ИЗ 1901. ГОДИНЕ

Основна разлика Устава Краљевине Србије из 1901. године и осталих устава донетих за време Кнежевине и Краљевине Србије јесте установа Сената. Мада је Устав из 1901. године једини предвиђао дводомни парламент, идеја бикамералности јавила се много раније и можемо је пратити од Сретењског устава. Ту идеју заступали су конзервативци (каснији напредњаци). „Испрва су они држали да тај Сенат може постојати сам за себе; доцније, кад се сељачка скупштина показала неопходно потребном, конзервативци су смерали да Сенат поставе уз њу. Чим би се Сенат удружио са Скупштином, добио би се дводомни систем – и у том систему Сенат би имао задатак да ограничава не само владооца, него и

Скупштину. Конзервативци су тако дошли на идеју о равнотежи власти, која их је подједнако одвајала и од владалаца династије Обреновића и од Радикалне странке, јер и Обреновићи и радикали желели су диктатуру: први диктатуру владалачку – други, диктатуру скупштинску“ [Јовановић 1990б: 233].

Срепшењски усџав предвиђао је постојање Народне скупштине и Државног савета, али није предвиђао њихову равноправност (Државни савет је био много јачи чинилац) нити функционално-институционалну повезаност (није постојало тело које обједињује ова два чиниоца, нити су они имали исте надлежности), па се не може говорити о дводомности, већ само о постојању два дома [Јовановић 1990б: 234].

Турски усџав уопште није помињао установу Народне скупштине, али је задржао Државни савет. Зато је, Слободан Јовановић износио оцену да је то „чисто једнодоман систем, али, могло би се рећи такав у коме не постоји само доњи, већ само горњи дом“ [Јовановић 1990б: 234]. Доношењем Закона о Народној скупштини 1858. године и његовим изменама 1859. и 1861. године уводи се поново Народна скупштина у политички живот Кнежевине, али опет с веома малим овлашћењима, тако да није било равноправности међу домовима.

После убиства кнеза Михаила Намесништво је одлучило да приступи уставним променама. Састављен је Уставотворни одбор који је готово једногласно усвојио дводомну структуру Парламента, а с том идејом се испрва слагало и Намесништво [Јовановић 1990б: 240–241]. И поред дугог и обимног рада на конструисању дводомног Парламента, Намесништво је одлучило да Скупштина буде једнодомна и такво решење је ушло у текст *Усџаве из 1869. године*.

Расправа о дводомности наставила се и касније изношењем већег броја различитих уставних предлога, а нарочито око састава и надлежности самог Сената. Најважнији и најразрађенији били су *Нацрт усџаве за Краљевину Србију* који је саставио Кабинет Милана С. Пироћанца 1883. године [Новаковић 1912: 301–331] и *Предлој усџаве израђен 1896. године* који је израдио Кабинет Стојана Новаковића 1896. године [Новаковић 1912: 250–297]. Они су се слагали око мере постављених и изборних сенатора (нешто мање од две трећине сенатора били би изборни) и око симетричности надлежности домова, а разликовали су се по дужини мандата сенатора које поставља краљ, по томе ко бира изборне сенаторе, по питању сенатора по праву, изборног цензуса, минималне старости сенатора, као и по питању рада Сабора (органа који заједно чине посланици и сенатори).

Краљ Александар је започео своју владавину државним ударом 1893. године под Уставом из 1888. године. Тај Устав предвиђао је релативно

пасивног монарха, што није одговарало амбицијама младог Краља. Стога је он 1894. године одлучио да државним ударом врати на снагу Устав из 1869. године. Од 1897. године Краљ уводи лични режим с неутралним кабинетима, тј. министарским саветима које су чинили министри из више странака, али су били лојални краљу. После краљеве женидбе 1900. године и смрти бившег краља Милана јануара 1901. године, краљ Александар је, под притиском Русије, наумио да измени начин владавине и да се врати уставној влади. Желео је, међутим, да нови Устав има подршку радикала, али да не буде толико либералан као Устав из 1888. године. Заузврат би радикали пристали на напредњачку идеју успоставе дводомног парламента. До договора напредњака и дела радикала дошло је и та коалиција је у народу била позната као „фузија“. Од тада је група споразумних радикала с Николом Пашићем и Стојаном Протићем на челу трајно прихватила установу дводомности као своју идеју, што их је умногоме одвојило од самосталског крила странке, а и њиховог ранијег концепта једнодомног парламента [Поповић Обрадовић 1998: 89]. Доношење Устава и „фузија“ довели су до *раскола међу радикалима*, који ће кулминирати 1904. године оснивањем Самосталне радикалне странке. Услишена је и краљева жеља да се уставна промена изврши октроисањем новог Устава, тј. путем државног удара, а не сазивањем Велике народне скупштине. До тада је већ била развијена идеја Милована Миловановића о подели државних удара на добре и лоше, чиме је правдао дотадашње краљеве ударе и дао повод будућима [Поповић Обрадовић 1998: 88]. Нацрт Устава направили су радикал Милован Миловановић и напредњак Павле Маринковић. Идеје првога ишле су у правцу Устава из 1888. године, идеје другога ка Предлозима из 1883. и 1896. године, а краљеве ка Уставу из 1869. године. Стога Слободан Јовановић износи следећу оцену овог уставног текста: „Најзад се добио један Устав који је по одредбама позајмљеним из Устава од 1888 изгледао демократски; по одредбама позајмљеним из Пироћанац–Маринковићевог нацрта изгледао конзервативан, а по одредбама задржаним из већ застарелог Устава од 1869 изгледао реакционаран. Устав од 1901 био је крпеж без много јединства“ [Јовановић 1990а: 214].

Идејну основу Устава, дакле, чинили су претходни уставни предлози (највише Новаковићев и Пироћанчев) и расправе које су се водиле приликом покретања уставног питања у Србији, али и страни узор, од којих се нарочито истиче француски Закон о организацији Сената из 1875. године [Кулаузов 2006: 115]. Краљ је октроисао нови Устав 6. априла 1901. године.

ОПШТЕ ОДЛИКЕ УСТАВА

Устав се састојао од 107 чланова груписаних у 14 одељака и није садржао преамбулу. Државни облик Србије је монархија, а Краљевина

је одређена као унитарна земља с једностепеним системом локалне самоуправе и општином као носиоцем самоуправних права.¹ Највише одредби Устава односи се на Народно представништво, а затим на краља, док су одељци о правима грађана и судовима веома кратки.

Интересантно је да се *принцип поделе власти не помиње* у овом уставном тексту. Наиме, Краљ има „сва права државне власти“, а законодавну дели с Народним представништвом, док се не предвиђа постојање судске власти као одвојене гране власти [Маринковић 2010: 148]. Такође, у прилог овоме може се навести и спојеност законодавних функција сенатора с извршним функцијама државних саветника [Péritch 1903: 91], као и закључак да је све судије именовао краљ, као обичне државне чиновнике [Маринковић 2010: 155].

О *судовима* у Уставу постоји само један члан – 87, који прописује: да су судови независни приликом изрицања пресуде; да ће посебан закон уредити устројство судова; да се гарантује непокретност судија; да се судови оснивају само законима и да се истраге и суђења за неполитичке деликте не могу прекидати.² Поред цивилних, Устав предвиђа и постојање војних судова, који су надлежни за кривичне деликте војника под заставом. Главна контрола је надзорни орган надлежан за преглед расхода државе, округа, среза и општине и, у исто време, рачунски суд.

Овај уставни текст унео је веома *уирошћену процедуру промене устава* – измене Устава спроводе се по обичном законодавном поступку, али са захтевима: да их изгласа двотрећинска већина у оба дома Народног представништва и да иницијативу за неке одељке Устава могу поднети само одређени органи. Велика народна скупштина није постојала у овом уставном тексту.

Уставом су била *чврсто зајаранђована лична права*, док је гарантовање политичких права препуштено законодавцу [Поповић Обрадовић 1998: 88], што је значило да му је остављена слобода и да их веома сузи и да их прошири. Најзначајнија новина у погледу права грађана је први пут дефинисано *право грађана на иницијату* и одређивање *најуужеј крући злочина кажњивих смртном казном* који је прописивао неки српски устав пре Првог светског рата [Јовичић 1999: 270].

¹ Ипак, редакцијским пропустима у уставном тексту остали су појмови претходног, тростепеног система локалне самоуправе: срезови и окрузи (чланови 65, 85 и 96).

² Посредно, из осталих одељака Устава, можемо се обавестити да постоје Касациони суд (чланови 23, 26, 46 и 68) и Апелациони суд (члан 68), што у извесном смислу представља ограничење за закон о устројству судова.

КРАЉ

Пошто је Србија монархија, поглавар јој је неприкосновен и носилац је „државне“, тј. извршне власти. Ван класичних овлашћења шефа државе (постављање и разрешавање министара, потврђивање и проглашавање закона, командовање војском, представљање Краљевине у иностранству, објављивање рата, закључивање мира, сазивање, одлагање и закључивање седница Народног представништва, распуштање Народне скупштине итд.), краљу су додељена и извесна овлашћења која га сврставају у „јакџ монархе: право законодавне иницијативе, право продужења старог буџета и до годину дана ако Народно представништво није у могућности да се састане или је његова седница одложена, а постоји сагласност Државног савета за такву одлуку, он поставља све државне чиновнике – надлештва врше власт у његово име, даје војне чинове, има право ковања новца, право да ратификује, а не само да закључује међународне уговоре за које се не тражи претходно одобрење од Народног представништва и право да саопштава ратификацију уговора Народног представништва „уколико и кад то земаљски интереси допуштају“.

Уставом су веома детаљно одређена начела наслеђивања престола у династији Обреновића, с уношењем битних новина на овом пољу. Наиме, првенство се даје начелу примогенитуре мушких потомака краља Александра или побочне линије Краљевског дома, али се, ако нема мушких потомака у Дому Обреновића, предвиђа *наслеђивање престола по женској линији* (члан 6), ограничено, међутим, само на краљеве кћери [Péritch 1903: 6]. Ово жртвовање Салијског закона³ јединствен је случај у уставној историји српске монархије. Такође, први и једини пут у српској уставној историји предвиђено је да *краљевски намесник може бити краљица* – удовица упокојеног краља, а до пунолетства престолонаследника (члан 21, став 1).

МИНИСТРИ

Овај Устав експлицитно не предвиђа Владу као колективни извршни орган.⁴ Министри су одређени као личности које у државној хијерархији долазе одмах након краља. Неспособности с функцијом министра су:

3 Салијски закон (лат. *leges salicae*), зборник обичајног права немачког племена Салијаца или Салфранака, приређен у 5. веку, најстарији је зборник немачких закона; члан 62 тог закона искључује кћери из наслеђа имања и престола.

4 Влада се као колективни орган помиње само у члановима 22, 47 и 94. Међутим, из ова три члана може се само закључити да је Влада орган који припрема нацрте закона и брине се о финансијским уговорима Краљевине, што нам не даје довољно информација да Владу сматрамо колективним телом састављеним од свих министара Краљевине; и да је Министарски савет орган који презима вршење краљевске власти у врло изузетном случају. Не помиње се ни да ли су ова два органа један те исти, ни какав је њихов састав. Уставотворац се у овом питању ослонио на

чланство у Краљевском дому, посланички и сенаторски мандат. Успоставља се начелно двострука министарска одговорност – према Краљу и према Народном представништву, али нема даљих одредби о политичкој министарској одговорности, тј. да ли министри треба да уживају само краљево поверење, само поверење Народног представништва или оба. Може се закључити да је постојала само посредна политичка одговорност министара пред парламентом због постојања установа посланичког питања и интерпелације. Устав предвиђа кривичну министарску одговорност, а право кривичне оптужбе министара имали су Краљ и Народно представништво. Предлог за оптужбу министра мора имати сагласности 20 посланика, потом за оптужбу мора гласати две трећине посланика и, ако се то изгласа, министру суди Сенат. Краљу се забрањује да се користи својим правом амнестије у случајевима кривичне министарске одговорности без сагласности Народне скупштине. У питању буџета, извршна власт је имала превагу над Народним представништвом јер Парламент није могао да одбаци предлог буџета у начелу, а када се то повеже с краљевим правом у вези са продужењем старог буџета, добија се права слика о подређености законодавне власти извршној по овом питању.

НАРОДНО ПРЕДСТАВНИШТВО

Народно представништво вршило је законодавну власт заједно с краљем, што је значило да му је, поред Краља и Владе, припадало право законодавне иницијативе, као и да ниједан предлог закона није могао постати закон или се поднети краљу на потписивање без одлуке Народног представништва, нити се закон могао без такве одлуке променити, обуставити или укинути. Народно представништво састојало се од два дома: Народне скупштине (Доњег дома, састављеног од 130 народних посланика) и Сената (Горњег дома, састављеног од 51 или 50 сенатора), с предвиђеном неспојивошћу међу чланствима у домовима. Овај Устав је једини српски устав пре Првог светског рата који *одређује њачан број народних њосланика* [Јовичић 1999: 188]. О контролно-истражној функцији Народног представништва говори члан 57, који предвиђа право оба дома да врше истраге у изборним и „чисто административним“ питањима. Мандат посланика Народне скупштине *ѡрви ѡуѡи је уѡѡавом одређен на чеѡири ѡогине*, а Сенат се није никада распуштао.

Активно бирачко право за Народну скупштину стицао је сваки српски грађанин са 21 годином и 15 динара непосредног пореза, док је за избор сенатора требало плаћати 45 динара непосредног пореза. Активно бирачко

законско решење устројства Владе, тј. на Закон о централној државној управи донет 1862. године, мада је то врло необично уставно решење.

право за народног посланика одузето је активним официрима и војницима. За народног посланика могао је бити изабран онај српски грађанин који има 30 година, писмен је, стално живи у Краљевини и плаћа 60 динара непосредног пореза, изузев свештеника, одређених чиновника и председника општина. Посланички мандат губили су они који добију плаћену државну службу и чиновници који добију унапређење.

Сенатори су се делили на оне које поставља Краљ „на цео живот“ (њих 30), оне које бирају грађани (једног бира Београд, а остали изборни окрузи бирају 17 сенатора) и на сенаторе по положају (пунолетног престолонаследника, београдског архиепископа и нишког епископа). Пасивно бирачко право за изборног сенатора имао је „српски грађанин који ужива сва грађанска и политичка права; који стално живи у Србији; који је навршио 40 година; који плаћа Држави годишње најмање 200 дин. непосредне порезе“, а изузетак од плаћања овог износа непосредног пореза имају одређени чиновници (члан 72). За сенаторе не могу бити бирани активни чиновници, изузимајући дипломатске и изванредне представнике и све друге чиновнике побројане чланом 68, ни официри, сем генерала (највише четири). Иако је краљ Александар желео да изборни сенатори буду нерадикалски представници интелигенције, одредбе Устава о избору сенатора давале су предност сеоском становништву над градским, а квалификације пасивног права за избор сенатора предвиђале су новац, а не диплому као критеријум.

Ванредне изборе за Народну скупштину расписивао је Краљ указом који потписују сви министри и којим се заказују избори у року од три месеца. Први пут се *јрвосѿейени судоѿи* овлашћују да *ѿоде бирачке сѿискове*. Гласање за посланике Народне скупштине и изборне сенаторе било је тајно и непосредно. Верификацију мандата чланова оба дома прегледала је општа седница Касационог суда, а оба дома се конституишу ако имају кворум од половине превиђеног броја чланова. По конституисању, Народно представништво се представља Краљу. Народна скупштина је сама бирала свог председника, два потпредседника и секретаре, док је председника и два потпредседника Сената постављао Краљ, а Сенат је бирао само своје секретаре.

Народно Представништво сазива Краљ указом сваке године у редован сазив у престоницу (само у случају рата седнице се могу држати и ван престонице) најдаље до 1. октобра. Члан 15. даје Краљу право да одложи седницу Народног представништва до два месеца и без сагласности тог тела, али само једном у току једног сазива – за остала одлагања била му је неопходна сагласност Народног представништва.

Законодавна процедура дефинише се члановима 55, 56 и 62. Оба дома могу одлучивати само ако имају кворум који чини више од половине

предвиђених чланова тих домова. Гласање може бити само лично. Сматра се да је један предлог усвојен у једном дому ако је за њега гласала већина присутних чланова тог дома, а уколико је гласање изједначено, предлог се сматра одбаченим. Законски предлози се прво подносе Народној скупштини на усвајање и тек ако их она усвоји, шаљу се Сенату. Други предлози могу се слати прво на усвајање Сенату. Ако један од домова одбаци предлог, он им се више не може подносити у току тог сазива. Када се у оба дома усвоји један предлог, сматра се да га је Народно представништво усвојило. Уколико је тај предлог законски предлог, шаље се на потврђивање и потпис Краљу. Ако би један дом учинио измене у предлогу који је усвојио други дом, тако измењен предлог враћа се дому који га је први разматрао на потврђивање. Тај дом га може или усвојити с тим изменама или не, када се поново враћа дому који је направио измене. Тада он може или одустати од измена или одбацити предлог. Буџет представља изузетак јер о њему коначно одлучује Народна скупштина ако га је Сенат у некој тачки изменио. Предлози који су одбачени у начелу од стране једног дома не могу се подносити другом дому за време тог сазива.

У односима са извршном влашћу, тј. с министрима, чланови оба дома могу постављати питања или подносити интерпелацију, а министри су дужни да на њих одговоре током истог сазива. Чланови оба дома Народног представништва уживали су имунитет, који им је дом коме припадају могао и одузети. Тај имунитет омогућавао им је неодговорност за гласања и изговорене речи на седницама, као и кривичну неодговорност.

ДРЖАВНИ САВЕТ

Улога и састав Државног савета значајно су измењени овим Уставом. Први пут је овом телу дата, поред надлежности у одређеним административним и финансијским питањима, и надлежност да разматра жалбе против краљевих указа, министарских решења у административним споровима и жалбе против решења које је донео министар за дела за која није надлежан. Ове надлежности Државног савета биће унете и у нови Устав из 1903. С друге стране, Државном савету више нису били упућивани законски предлози на претходно разматрање, што је била логична последица његовог састава. Поред тога, Државни савет је остао и даље Врховни управни суд.

Петнаест чланова Државног савета бира Краљ међу постављеним сенаторима и од тог тренутка им је гарантована непокретност. Саветник неће изгубити своје место у Државном савету ни ако постане министар (вратиће се на саветничко место чим више не буде био министар), сем екстремног случаја да због наименовања саветника на министарска места Државни савет остане без кворума, када ће се попунити онолико саветничких места колико недостаје за рад.

ПРИМЕНА УСТАВА

Устав је био примењиван од 6. априла 1901. до 4. јуна 1903. године, када је Народно представништво изгласало нови Устав. Период његове примене може се поделити на неколико делова: први – од октроисања Устава до увођења личног режима; други – од увођења личног режима до државног удара од 24. марта 1903. године; и трећи – од државног удара од 24. марта 1903. до изгласавања новог Устава.

Први интјервал (6. IV 1901–6. XI 1902) карактерисала је примена уставних одредби у потпуности. Тада су донети привремени изборни закон (на основу којег је изабрано прво Народно представништво) и закони неопходни за функционисање новог Устава.

Закон о изборима чланова Народног представништва задржао је пропорционални изборни систем с изборним количником за избор народних посланика за мандате који нису били додељени чланом 65 Устава (овим чланом је било предвиђено да Београд бира два посланика, окупне вароши и Таковска и Добрињска општина по једног, а окупзи преостали број посланика). Сенатори су се бирали у окупзима као изборним јединицама, с изузетком Београда, који је бирао једног сенатора [Јовановић 1990а: 229–230]. Из сваког окупза бирао се бар по један квалификовани посланик, а свака окупзна листа морала је да садржи бар једног квалификованог посланика. Као главни носиоци изборног процеса одређене су општине уместо полиције.

Закон о пословном реду у Сенату и Народној скупштини био је измењено издање пословника из 1888. године. Законодавна процедура је упрошћена укидањем трећег читања закона, а допуњене су уставне одредбе о избору председништва Народне скупштине, разрешењу сукоба два дома и интерпелацији [Јовановић 1990а: 230].

Закони о уређењу Државног савета усвојени су у Народној скупштини и Сенату у различитим редакцијама, али је на крају прихваћена сенатска редакција. Она је, противно Уставу, одредила да сам Државни савет не може поништити краљев указ исто као и министарско решење, него је за то овластила заједничку седницу Министарског савета и Државног савета, на којој су само они министри који су узети из реда саветника имали право гласа. За одлуку на таквој седници била је потребна двотрећинска већина. Ово одступање од слова Устава учињено је због тога што је краљ Александар мислио да начин поништавања његових указа и министарских решења треба да буде различит [Јовановић 1990а: 236–237].

Закон о општинама требало је детаљније да уреди општинску самоуправу јер је она у Уставу поменута само у једном члану. Народна скупштина је успела да Законом утврди мале општине, веома низак општински изборни цензус, да председници општина не морају да буду писмени и да Краљ не поставља председника Београдске и Нишке

општине, него да се њихов избор подноси Краљу на потврду. Контрола над општинским властима и њиховим актима дата је министру унутрашњих дела, који их је могао привремено ставити ван снаге, али је коначну одлуку доносио Државни савет, као тело које решава несугласице између „полицијске и општинске власти“ [Јовановић 1990а: 234–235].

Закон о штампи дозволио је забрањивање новинског издања због увреде краља и Краљевског дома и због позивања грађана на буну. Велики значај овог закона лежи у томе што је он укинуо казну „увреде величанства“ јер је клевету и увреду тако дефинисао да је важила и за увреду части грађана и за увреду краљеве части, а краљ је био заштићен само од увреда и клевета, а не и од критика [Јовановић 1990а: 232].

Народну скупштину су после првих избора спроведених под новим Уставом чинила 84 радикала фузионаша, 26 напредњака фузионаша, 14 самосталних радикала и шест либерала. На изборима за сенаторе изабрано је 17 радикала фузионаша и један самостални радикал. Овај резултат изненадио је напредњаке који су високим изборним цензусом желели да униште радикалску већину у народу, а изборни резултати су показали да они не могу да освоје ни један једини мандат. Краљ је поставио 1/3 радикалских сенатора и 2/3 напредњачких од 30 сенатора које је он по Уставу постављао на цео живот. Тако су радикали и у Сенату добили већину (од 50 сенатора 28 били су радикали), па су напредњачки министри поднели оставке, али су их повукли тек на инсистирање министра председника Вујића и краља Александра [Јовановић 1990а: 228–229].

Поред 14 закона које је Народно представништво усвојило, три законска предлога су пропала – или због противљења Краља (Предлог закона о државном буџету) или због сукобљености домова по том питању (Предлог закона о народним школама и Предлог закона о зборовима и удружењима) [Јовановић 1990а: 234, 239, 248]. Међутим, овај број је мањи у односу на број усвојених законских предлога, тако да се не може рећи да је дводомни систем кочио или онемогућавао доношење закона. Већи проблем представљала је одредба о политичкој неодговорности министара пред Народним представништвом у суштинском, тј. директном виду јер је Влада заузимала једно гледиште о предлогу закона у Народној скупштини, а друго у Сенату (на то ју је приморавао Краљ), док је за време претреса законског предлога морала да пази на страначке интересе (министар председник и још три министра били су радикали, а три министра напредњаци, што се није слагало с односом у Народном представништву). Однос радикала и напредњака, као и краљеве аутократске тежње, умногоме су онемогућавали правилно функционисање овог Устава.

Друга Влада овог периода, Влада радикала Пере Велимировића, састављена је на истим, фузионим основима као и претходна, која је

изгубила краљево поверење јер му није издејствовала пријем код руског цара. Народна скупштина изјаснила се о поверењу новој Влади са 53 против 44 посланика – Влада дакле није добила већину, али јој она није била ни потребна с обзиром на то да јој је било потребно само краљево поверење. Влада је ипак поднела оставку после месец дана постојања, не решавајући питање неопходног Закона о зборовима и удружењима. Оставком ове владе завршава се и први период примене Устава из 1901. године.

Дрући интервал (6. XI 1902–24. III 1903) карактерише враћање на лични режим краља Александра. Овом циљу требало је да послужи опробана формула неутралних кабинета, па је састављена Влада генерала Димитрија Цинцар Марковића. Њу су чинила три генерала и четири радикала фузионаша. У свом експозеу Влада је говорила о уставним променама које намерава да направи редовним путем, од којих је најзначајнија било укидање Сената [Јовановић 1990а: 293]. Један од првих владиних аката било је и одлагање седнице Народног представништва за два месеца, тако да је опозиција Владу могла нападати само у штампи. Јасно је да иза ових аката Владе стоје краљеве аутократске намере. У време овог Кабинета 23. III 1903. десиле су се и демонстрације у којима је интервенисала и војска. Да би предупредио даље изливе незадовољства режимом владања, Краљ се одлучио на још један државни удар. Други интервал служио је, дакле, као фини прелаз, увертира за потпуни краљев лични режим, који ће доћи до изражаја на почетку трећег интервала.

Трећи интервал (24. III–4. VI 1903) карактеришу два државна удара и изгласавање новог Устава, тако да овај период представља доба само формалног важења Устава из 1901. године.

Први државни удар овог интервала извео је краљ Александар 24. марта 1903. године. Наиме, он је у 23 часа и 15 минута издао Указ о суспендовању Устава због тога што Народна скупштина није поштовала његова уставна права, штампа је постала сувише слободна и што су се појавили захтеви за слободама које нису биле гарантоване Уставом. Због тога је он:

- укинуо Законе о избору Народног представништва, о пословном реду у Сенату, о пословном реду у Народној скупштини, о штампи и о општинама;
- распустио је Сенат и Народну скупштину;
- поништио указе о наименовању сенатора;
- Државни савет ставио на располагање;
- наредио избор свих судија и председника судова изузев председника Касационог суда;
- поставио нове сенаторе и саветнике;
- вратио на снагу старе законе о штампи и општинама [Јевтић и др. 2003: 156].

После 45 минута неуставног стања, Краљ је 25. марта у 00:00 часова вратио на снагу Устав из 1901. године. После овог државног удара од носилаца државних власти остали су само Краљ и Државни савет – Народно представништво и судови нису имали потпуни састав за свој рад, а стање ствари је враћено приближно на оно пред октроисање Устава из 1901. године. Нови избори за Народну скупштину заказани су за 19. мај, а за Сенат за 5. јун по привременом изборном закону које је саставио новопостављени Сенат. Овај закон био је мање либералан од претходног, јер иако *први пут у Србији уводи гласање гласачким листићима*, мотив законодавца био је тај што су неписмени бирачи морали да гласају преко писмених лица. Поред тога, овај закон увео је систем „победник односи све“ за расподелу мандата у изборним окрузима [Јовановић 1990а: 309]. Под овако строгим условима већина радикала није уопште учествовала на изборима, па нико од опозиционара није ушао у Народну скупштину.

Други државни удар извели су цивилни и војни завереници у ноћи 28/29. маја. Изводећи атентате на Краља, Краљицу, министра председника, министра унутрашњих дела и министра војног, они су преузели врховну државну власт. Састављен је нов Министарски савет, који је сазвао Народно представништво у саставу које је имало пре државног удара од 24. марта 1903. године, јер су тадашњем Народном представништву недостајали изборни сенатори. Министарски савет је преузео вршење краљевске власти на основу члана 22 Устава, али није поштовао одредбе Устава до краја јер су оне предвиђале формирање Намесништва на првом заседању Народног представништва.

Народно представништво састало се 2. јуна 1903. године и већ првог дана оба дома су изгласала повратак на снагу Устава из 1888. године, усагласила његове измене и изабрала кнеза Петра Карађорђевића за краља. Расправа о промени Устава није се одвијала у једном смеру јер су у почетку Устав из 1901. године бранили и напредњаци и старорадикали, који су имали већину у оба дома, али су се ипак предомислили јер су фактичку власт имали либерали и самостални радикали, који су били изричито противници Устава из 1901. године [Поповић Обрадовић 1998: 99]. Нови устав изгласан је 4. јуна 1903. године са 106 гласова „за“ и 3 „против“ у Народној скупштини и једногласно у Сенату. Уставна измена ипак није извршена у потпуности у складу са процедуром коју је прописивао важећи Устав, будући да у доношењу устава није учествовао један уставни чинилац – краљ.

ЗАКЉУЧАК

Испитујући одредбе Устава из 1901. године, његову предисторију и његову примену, можемо закључити да је овај уставни текст важан за изучавање уставне историје Србије. Њиме је покушана нешто другачија

организација власти од дотадашње, а пратила ју је и нешто другачија политичка сцена. Док Краљ није желео у потпуности да се одрекне својих аутократских навика, странке су биле сувише подељене да би му се одупрле, па је он од њихових група правио различите комбинације покушавајући да покрене уставне механизме према својим намерама. Пошто су ти механизми сада били мало компликованији, његове намере могле су се јасније уочити. По свему судећи, овај Устав није био у потпуности применљив на тадашњу политичку ситуацију, што је представљало велику ману овог уставног текста, поред релативно лоших решења која су предвиђена за локалну самоуправу, политичка права грађана, судство, политичку министарску одговорност и буџетско питање. Међутим, остаје његова важност у погледу утврђивања уставности, утицаја на страначки живот Краљевине, као и његова уникатност у погледу увођења дводомног система у политички систем Краљевине Србије, тј. у погледу материјализације идеје која је била развијана кроз скоро целу другу половину 19. века.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Јевтић, Драгош; Драгољуб Поповић. *Народна њравна историја*, Савремена администрација, Београд 2003.
- Јовановић, Слободан. *Влада Александра Обреновића II*, Београд: БИГЗ, 1990.
- Јовановић, Слободан. *Политичке и њравне расправе*, Београд: БИГЗ, 1990.
- Јовичић, Миодраг (ур.). *Устави Кнежевине и Краљевине Србије 1835–1903*, Београд: Српска академија наука и уметности и ИРО Научна књига, 1988.
- Јовичић, Миодраг. *Лексикон српске уставности 1804–1918*, Београд: Филип Вишњић 1999.
- Кулаузов, Маша. Сличности и разлике између сената према уставу Краљевине Србије од 1901. године и француском Закону о организацији сената од 1875. године, *Зборник радова*, Правни факултет у Новом Саду, XL, бр. 1 (2006): 115–124.
- Маринковић, Танасије. Јемства судијске независности у уставима Кнежевине и Краљевине Србије. *Анали Правног факултета у Београду*, бр. 2/2010: 134–162.
- Марковић, Ратко. *Уставно њраво и политичке институције*, Београд: ИПД Јустинијан 2006.
- Новаковић, Стојан. *Двадесет година уставне политике у Србији 1883–1903*, Београд: Књижарница С. Б. Цвијановића 1912.
- Поповић Обрадовић, Олга. *Парламентаризам у Србији 1903–1914*, Београд: Службени лист СРЈ 1998.
- Péritch, Jivoine. *La nouvelle constitution du Royaume de Serbia (proclamee le 6/19 avril 1901)*, Paris 1903.

CONSTITUTION OF THE KINGDOM OF SERBIA OF 1901.

by

ĐORĐE PAVLOVIĆ

Ministry of Defense, Republic of Serbia
5 Birčanin Street, Beograd, Srbija
E-mail: djolepfpn@yahoo.com

SUMMARY: The Constitution of the Kingdom of Serbia of 1901 is usually perceived from the standpoint of prejudices against the whole rule of King Aleksandar Obrenović or from the standpoint of his short implementation. This constitutional text should be, however, interpreted in accordance with the political situation in which it was implemented. This constitution was systematically supported by Progressive party, and it had relevant impact on the political life of the Kingdom. Therefore this paper presents the text, its implementation and main laws regarding important political questions.

KEYWORDS: Constitution of 1901, bicameral system, Senate, constitutional history, coup d'état

ЕТИЧКИ АСПЕКТИ ЛОВНОГ ТУРИЗМА СРБИЈЕ

РИСТО ПРЕНТОВИЋ

Универзитет у Новом Саду – Природно-математички факултет
Депарتمان за географију, туризам и хотелијерство
Трг Доситеја Обрадовића 3
Е-адреса: riprent@open.telekom.rs

САЖЕТАК: Циљ рада је сагледавање савремених моралних контроверзи ловног туризма у Србији у контексту дефинисаних вредносних оријентација, односно норми етике ловног туризма, као гране примењене етике. У раду се сажето третирају појмовна одређења и специфичности ловног туризма, као посебног облика туризма, круцијални вредносни постулати изведени из поставки концепта одрживог развоја и очувања биодиверзитета, с једне, и филозофских, теолошких и правних поставки о односу човека према животињама и њиховој добробити, с друге стране, као и норме кодекса ловачке етике и проблематика пословне етике у ловном туризму. У раду се наводе и поједини примери етички проблематичних појава у савременом ловном туризму у нас и нуде могућа решења за њихово превазилажење.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: ловни туризам, добробит животиња, етичке контроверзе, Србија

Ловни туризам као посебан облик туризма представља „кретање и активан боравак туриста-ловаца у специфичном амбијенту – ловишту, као делу здраве природне средине, ради лова (одстрела, хватања, посматрања и снимања) дивљачи, чиме ови задовољавају свој снажан мотив (примаран хоби који је неким чак пасија). Притом исти, поред накнаде за одстрелену дивљач (трофеји, месо, кожа и др.), смештај и исхрану, плаћају и друге пратеће услуге према у то време важећим ценовницима“ [Прентовић 2008: 15].

Специфичност ловнотуристичке делатности у односу на остале облике туризма јесте у чињеници да је за њену успешност неопходно постојање одређеног расположивог фонда једне или више врста дивљачи у адекватном природном амбијенту прилагођеном (опремљеном, односно опскрбљеном одговарајућим објектима, средствима, уређајима и сл.) за безбедан, односно успешан лов. Захваљујући остваривању профита, који се превасходно реализује из наплате одстрелене дивљачи (и посебно ловачких трофеја),

ловни туризам представља својеврстан облик туристичке привреде, где се непосредно троше природни ресурси (дивљач), што није случај с већином других облика туризма.

У односу на друге бројне туристичке мотиве и активности туриста, ловни туризам представља безбедносно деликатну (па чак и ризичну) делатност јер се у њему као главни „алат“ користи ватрено оружје. Стога овај специфичан хоби захтева примену одлучних мера безбедности како не би дошло до нежељених (па и фаталних) последица.

Из претходно изложеног проистиче да ловнотуристичку делатност карактеришу специфичне особености производа и тржишта, што имплицира и одређене посебности и маркетиншке активности. У том контексту сучељавају се различити (често непомирљиви) интереси разних субјеката обавијених у миљее специфичних природних и економских ентитета какви су они који се означавају као ловнотуристичке дестинације (ловишта¹, ловна подручја). То су, с једне стране, интереси туриста-ловаца (лов и одстрел преферираних јединки, односно врста дивљачи), с друге, интереси пружалаца ловнотуристичких услуга (привредни субјекти који газдују ловиштима, ловнотуристичке агенције и др.), с треће, државни субјекти који се баве пословима заштите природе, ловства и туризма, и са четврте стране невладин сектор који се бави заштитом животне средине, односно заштитом животиња (тзв. зелени). У основи тих различитих и супротстављених интереса су и различите вредносне оријентације, а то за последицу, између осталог, има и својеврсне моралне контроверзе.

Моралне контроверзе ловнотуристичке делатности манифестују се и као последица различитог поимања односа човека и друштва према природи и дивљачи у прошлости, па и данас, различите праксе менаџмента и маркетинга у ловнотуристичкој делатности и др.

Ради неутралисања ових контроверзи и спровођења ловнотуристичке делатности на релевантним моралним принципима конституисана је *етикиа ловног туризма*, чија су вредносна полазишта концепт одрживог развоја и очувања биодиверзитета, идеал добробити животиња, као и норме ловне и пословне етике. Допринос овог рада састојао би се у сагледавању назначених моралних контроверзи и њиховом разматрању у контексту поставки етике ловног туризма, као једне од грана примењене етике.

КОНЦЕПТ ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА И ОЧУВАЊА БИОДИВЕРЗИТЕТА КАО ВРЕДНОСНА ОСНОВА ЕТИКЕ ЛОВНОГ ТУРИЗМА

Концепт одрживог развоја је инаугурисан и дефинисан у Рио де Жанеиру јуна 1992. године, на Конференцији ОУН на тему „Околина и развој“,

¹ О томе се детаљније разматра у: [Прентовић, 2006¹: 89–103].

а публикован у завршном документу означеном као Агенда–21. У том документу, осим дијагнозе свих патогених последица убрзаног техничко-технолошког и економског развоја човечанства (деградација животне средине и угрожавања живота на Земљи) и прогноза даљих негативних трендова, конкретизован је програм акције држава света за 21. век на плану *одрживој развоја* и заштите животне средине.

Концепт одрживог развоја је комплексан феномен који третира развој људског друштва не као напредак само с аспекта техничко-технолошког развоја, умножавања материјалних добара и пораста животног стандарда, већ га све више поистовећује с културним, односно духовним и моралним развојем друштвене заједнице и свих њених појединачних припадника. Ова концепција развоја, полазећи од трајности и дугорочне одрживости људског битисања, подразумева и одговорност садашњих генерација за побољшање укупних услова егзистенције будућих нараштаја уважавањем и унапређивањем природних ресурса од којих зависи садашњост и будућност људске врсте и укупног живог света на нашој планети. Она се руководи начелима еколошке, социјалне и економске одрживости.

Одрживи развој, а посебно еколошку одрживост, немогуће је остварити без очувања биодиверзитета². То је појам чијим су садржајем и обимом обухваћени сви биолошки ресурси на планети земљи, а представља укупну разноликост и варирање свих животних форми (гена, микроорганизама, гљива, биљака и животиња) и свих екосистема у којима су жива бића активни носиоци еколошких процеса. Ужи појам од биодиверзитета је *диверзитет дивљачи*, који означава свеукупност и разноликост гена, врста и екосистема ловних врста дивљих животиња.

Научно је неспорна чињеница да је биодиверзитет веома динамичан феномен, што се огледа кроз свеукупну варијабилност облика, појава и функција живог света, као и кроз стално обогаћивање, односно сиромашење биолошке равнотеже. Очување биолошке разноликости обезбеђује, дакле, очување биолошке равнотеже, а све то заједно постојаност и богатство *биолошких ресурса*, који представљају основу за живот на нашој планети. Стога је очување биодиверзитета од пресудног значаја не само за оптималан одрживи развој, већ и за опстанак живота на Земљи. Следствено томе, очување биодиверзитета (па тиме и диверзитета дивљачи) приоритетно је не само биолошко, еколошко, економско, социјално и културно, већ и етично питање.³ У том контексту биодиверзитет је вредност по себи.

² Биодиверзитет (лат. bios = живот; diversitas = разноликост) је биолошка разноликост или свеукупност гена, врста и екосистема на планети Земљи.

³ О етичком аспекту биодиверзитета разматра се у: [Де Жордан, Цозеф, Р. 2006 – поглавље 4. Одговорност према будућим генерацијама, 125–159].

Кад је реч о очувању биодиверзитета, ваља имати у виду чињеницу да у природи, осим у случајевима драстичних поремећаја, постоји релативна *равнотежа* међу живим бићима. Природна равнотежа повремено се нарушава и поново успоставља деловањем бројних чинилаца из непосредне и шире животне средине и посредством тзв. ланца исхране. Жива бића одређене животне заједнице су у равнотежи када су њихове популације такве бројности да није доведен опстанак биљака, односно животиња, којима се хране месоједи или којима ови (месоједи) служе за исхрану. Дешава се, међутим, да се из стања велике бројности популације дате животне врсте природним токовима, без заустављања, прелази у стање ниже бројности те популације. Све ово се, наравно, односи и на популације ловне дивљачи. Популација је, иначе, основни предмет ловног газдовања и о њеној стабилности, постојаности и просперитетности се, између осталог, посебно води рачуна у ловнотуристичкој делатности.⁴ Иначе, основни елементи еколошке структуре популација дивљачи су:

- Бројност јединки које су биолошки самосталне и способне да опстану у току дугог времена под условима промена средине, а која не треба да буде ни превелика, ни премала, већ оптимална (компатибилна, биолошком⁵ и економском капацитету⁶ станишта);
- Производност (репродуктивност) у складу с постојаношћу популације, а у кореспонденцији с економским капацитетом станишта;
- Састав (бројни однос између сегмената као што су: полна структура и групе дивљачи различите старосне доби) популације;
- Густина, која је изражена бројем дивљачи у датој јединици времена, на датом простору;
- Дисперзија или просторни размештај дивљачи у оквиру датог биотопа, биоценозе и екосистема;
- Наталитет (стопа рађања) и морталитет (стопа смртности) и др.

Када су ови елементи еколошке структуре у оптималном односу, тада је остварена стабилност, постојаност и просперитетност дате популације дивљачи. Но овај однос, из разних разлога, може бити нарушен, што представља претњу не само просперитету већ и пуком опстанку дате популације. Човек је један од кључних фактора који делује на еколош-

⁴ О томе се детаљније разматра у: [Прентовић 2006¹: 15–25].

⁵ Биолошки капацитет станишта је она густина насељености дивљачи на одређеној површини станишта која је у датим условима средине могућа, а није ограничена интересима пољопривреде, шумарства или неке друге делатности.

⁶ Економски капацитет станишта представља онај број дивљачи на одређеној површини који има оптималне услове за развој, а причињава минималне и толерантне штете пољопривреди, шумарству и другим гранама.

ку структуру популација дивљачи. То остварује преко бројних ловно-привредних активности као што су: вештачка производња и насељавање дивљачи, пробирни одстрел (који се, између осталог, реализује и у оквиру ловног туризма), заштита дивљачи и заштита вегетације од штета које потенцијално наноси дивљач и др. „Основни циљ ових утицаја је успостављање оптималног састава популације, који омогућава да се врста брже и лакше прилагођава променама средине и да повећава своју бројност после опадања“ [Марић 2003: 47]. Иначе, ови утицаји се у ловном туризму остварују комбинацијом мера као што су вештачка производња, исељавање, као и одстрел сувишних јединки дивљачи, што се врши и кроз ловни туризам.

ИДЕАЛ „ДОБРОБИТИ ЖИВОТИЊА“ – ВРЕДНОСНИ РЕГУЛАТИВ ЕТИКЕ ЛОВНОГ ТУРИЗМА

Однос човека према животињама од праисторије до данас карактерише динамична еволуција, а у зависности од нивоа његовог развоја и развоја материјалне цивилизације и духовне културе човечанства. Иако о овом деликатном односу има релативно мало валидних научних сазнања, може се дати условна периодизација, пре свега с аспекта филозофског, теолошког и правног третирања, од првобитне заједнице до савременог доба. С тим у вези може се разликовати неколико етапа и то: прехришћанска, хришћанска, исламска, ренесансна, нововековна и савремена мисао и настојања у погледу регулисања односа човек (људско друштво) – животиње. Унутар ових фаза не егзистира једнозначност идеја и праксе који се тичу односа човек–животиње, већ се, напротив, истовремено и паралелно срећу различити, често контрадикторни ставови и начини њихове реализације, не само у истим временским интервалима (епохама), већ и у истим друштвеним заједницама (државама, нацијама), односно културама.⁷

Епоху првобитне заједнице карактерише, у најкраћем, двоструки однос човека (и његових гентилних друштвених група) према животињама и то: прво, човек је био принуђен убијати животиње (ловити) да би се прехранио и прибавио сировине (кожа, кости, роговље) за израду одеће и других употребних предмета и, друго, морао се чувати, штитити и бранити од опасних дивљих животиња. У оба случаја човеков однос према животињама тицао се његове голе егзистенције. Стога се сматра да је човек овог периода био више (емотивно и уопште) везан за животиње (посебно за дивље животиње) него у било ком каснијем периоду своје историје.

⁷ О томе детаљније разматрају: [Сингер 2000: 55–82; Пауновић 2004: 110–174; Прентовић 2008: 62–86].

То потврђују остаци тадашње материјалне и духовне културе (цртежи на зидовима пећина, скулптуре и др.).

Знатно другачија ситуација владала је у епохама у којима је, по Сингеру, конституисана „западна традиција“, када је човек био апсолутни господар животиња, и не само да их је експлоатисао, већ се према њима односио често са суровошћу и мржњом. Такав однос према животињама инспирисан је у то време владајућим *етиичким антиројоценџизмом*, тј. схватањем по коме је човек средиште и крајње исходиште постојања свега на планети Земљи, што му је давало право неприкосновеног власништва над свим живим бићима, па тиме и над животињама. То је записано у Старом завету, где стоји да је Бог створио човека према свом обличју и поверио му власт над свим живим бићима на земљи.

Етички антропоцентризам доминира и у каснијим епохама (Старом Риму, хришћанској религији, исламу, ренесанси), па све до краја 18. века. Чак ни творац етичког категоричког императива Имануел Кант у својим радовима у којима третира етичку проблематику, не разматра питање односа према животињама. Међутим, Сингер [Singer 1998: 170], цитирајући један извор⁸, истиче да је Кант својим студентима говорио: „Што се животиња тиче, ми немамо никаквих дужности, јер животиње не поседују самосвест и овде се налазе само као средство за један циљ. Тај циљ је човек“. Како пише Сингер, исте те године када је Кант држао поменуто предавање, оснивач Утилитаристичке школе Цереми Бентам у свом делу *Увод у начела морала и законодавства* реплицира Канту, творцу етичког категоричког императива, на тај начин што истиче став да није релевантно могу ли животиње размишљати или говорити, већ могу ли оне *иатиити* и предвиђа да ће доћи дан „када ће остатак животињских створења стећи она права која им никада нису могла бити ускраћена осим уз помоћ тиранске руке“. На основу тога, Сингер сматра да је Бентам вероватно био међу првима који су владавину човека над животињама приказали као тиранију, пре него као легитимну власт.

Нешто касније Дарвин, доказујући да је човек постао од неког нижег облика (највиших мајмуна), даје приказ хомологних структура човека и нижих животиња и констатује да је „разлика у њиховим духовним способностима (апстракција, свест о себи, говор, осећање лепоте, вера у Бога и духове, празноверице) огромна, али да им је заједнички инстинкт друштвености.“ Разлика је и у томе што човека карактерише морално осећање. Стога, по Дарвину, човек у односу на друге животиње треба да се руководи начелом: „Што желиш да Теби други чини, чини и ти другоме; а то је основа на којој почива морал“ [Дарвин 1977: 122].

⁸ *Lectures on Ethics*, New York, 1963, стр. 239.

Полазећи од чињенице да многе животиње имају урођен инстинкт друштвености, Кропоткин (философ-етичар с краја 19. века) формулише *теорију узајамне помоћи* (човека и животиња) која обухвата: осећај дужности, саосећања, поштовања сународника (припадника властитих скупина) и пожртвовања, што представља основу за зачетак и утемељење морала [Кропоткин 2001: 44–45]. Овакав став, у контексту сазнања о природним искуствима животиња и људи и идеје да морал није својствен само човеку већ и неким другим врстама животиња, представљао је основу за утемељење концепције етичког биоцентризма, тј. становишта да се моралне норме, односно начела не односе само на човека већ и на остала жива бића.

Свест о потреби заштите животиња од злостављања сазрева у току 19. века. С друге стране, услед великог напретка у развоју ловачког ватреног оружја увиђа се опасност од истребљења многих врста и популација ловне дивљачи. Резултат тога су и први закони о заштити животиња⁹. Битнија заштита животиња, међутим, још дуго неће бити реализована.

Идеје биоцентризма добијају на снази тек у другој половини 20. века, а томе посебан допринос даје Питер Сингер (Peter Singer), утемељивач модерне варијанте утилитаризма под називом *консеквенцијализам* чија је полазна премиса да се морална исправност једне радње одређује на основу последица које она производи, а не на основу средстава којима се дати морални циљеви остварују. Критикујући специјски заснован етички егалитаризам антропоцентризма, Сингер се залаже за проширивање једнакости и на животиње, посебно на оне врсте које карактерише „праг осетљивости“, тј. способности да осећају бол, страх, патњу, радост, односно срећу. Он се притом ослања и на резултате зоопсихолошких истраживања која показују да и неке нељудске животиње изгледају рационалне и самосвесне, тј. способне да себе појме као дистинктна бића која имају прошлост и будућност, те се противи наношењу бола њима. Међутим, главна поставка консеквенцијализма је да одузимање једног живота који, у целини узет, не би био пријатан, не представља директно зло. Сингер, међутим, и ову поставку коригује следећом тезом: „Па чак и да је животиња могла угодно да живи може се унеколико бранити став да није учињено зло ако би као резултат њеног убиства ова животиња могла да буде замењена другом животињом која би подједнако живела угодан живот. Ово становиште имплицира да сматрамо да зло које је учињено једном постојећем бићу може да буде *надокнађено* (подв. Р. П.) коришћу коју би добило неко још непостојеће биће. Стога је могућно да сматрамо

⁹ Први такав закон донет је у Енглеској и њему се прети казном за лоше поступање према животињама. Потом су у више европских земаља донети закони о лову, а имали су за циљ заштиту и очување популација ловне дивљачи. Такав закон је донет и у Краљевини Србији 16. јула 1898. године.

да су животиње које нису самосвесна бића (која су особена и као таква непоновљива, тј. незаменљива, прим. Р. П.) потенцијално замењиве. То значи да у неким околностима, односно када животиње воде угодан живот, када је њихово убијање безболно, када убиство једне животиње омогућава да се она замени другом која другачије не би живела – убиство животиња које нису свесне себе не мора да буде рђаво“ [Сингер 2000: 133].

Консеквенцијалисти, али и други борци за *заштити животиња*¹⁰, успели су да своје идеје учине релевантним чак на планетарном нивоу, тако да су усвојене многе међународне конвенције из домена ове проблематике, а ојачао је покрет за суверена права животиња¹¹. У већини земаља, на основи међународних конвенција о *добробити животиња*¹², донети су и одговарајући законски прописи, а то је пре две до три године био случај и у нас¹³. Управо на поставкама доктрине о добробити животиња заснивају се начела и норме етике коју је усвојио поменути Међународни савет за заштиту дивљачи и лов (ЦИЦ), а која се најчешће назива ловачком етиком.

ЛОВАЧКА ЕТИКА – СЕГМЕНТ ЕТИКЕ ЛОВНОГ ТУРИЗМА

Лов је организована делатност у којој обично учествује више лица која у тој активности остварују различите односе. С друге стране, лов је својеврсни однос човека према главном мотиву лова и ловства уопште, а то је дивљач која се у лову најчешће одстрелује или се само посматра, односно снима помоћу фото-апарата, видео или филмских камера. Надаље, ловац у лову користи и специфичан алат за спровођење ловне активности, а тај алат је најчешће ловачко оружје и специфична ловачка опрема, а ређе у тај алат спадају „безазлена“ средства као што су већ поменута (фото и видео снимања дивљачи). Коришћење оружја у лову скопчано је, наиме, с разним опасностима, па је одувек било неопходно да се ловци (појединачно и групно) придржавају одређених правила понашања усмерених на обезбеђивање максималне сигурности ловаца, других људи, имовине и дивљачи.

¹⁰ „Заштита животиња“ подразумева „активности (нормативне и практичне) које човек предузима да се спречи суровост према животињама, да се поправи хумани третман према животињама, да се смањи стрес и напор животиња, да се ставе под контролу и мониторинг експериментисање односно истраживање са животињама“ [Пауновић 2004: 157].

¹¹ Детаљније о филозофији права животиња разматра Пауновић у цитираној књизи, а посебно у њеном V поглављу (стр. 157–203).

¹² „Добробит животиња“ подразумева њихову заштиту и претпоставља „хумани третман свих животиња без обзира на њихову коначну употребу, односно при свим видовима њихове експлоатације“, а у том контексту је и став „да људска бића имају право да користе животиње све док је смањена или елиминисана патња животиња“ [Пауновић 2004: 158].

¹³ Скупштина Републике Србије усвојила је, с тим у вези, следеће законе: о заштити природе, о добробити животиња и о дивљачи и ловству.

Сходно томе, у разним друштвима и разним временима настајали су и развијали се различити односи који су претпостављали и захтевали различита понашања ловаца, а која су ипак, у појединим срединама и у појединим раздобљима, имала у себи пуно тога заједничког и обавезујућег за све учеснике лова. Дакле, иако су, глобално посматрано, ова понашања ловаца у лову и у вези с ловом била, а и данас су, различита у појединим деловима света, па и у нас, ипак у тој различитости има много заједничког. Ова понашања, дакле, морају бити таква да, пре свега, ловце и друга лица која бораве у природи заштите од повреда и несрећа, затим да штете у ловишту и непосредној близини ловишта сведу на најмању меру и да се лов одвија у складу са законским прописима и ловачком етиком. Дакле, ова понашања су уређена, односно санкционисана законским прописима, али су, такође, кодификована и посебним нормама које су обично неписане и спадају у домен ловачке етике која „обухвата скуп начела и правила која се постављају пред ловце, као посебну и специфичну скупину људи, који су добровољно удружени у ловачку организацију, а која (правила) регулишу питања која се тичу: права човека-ловца на дивљач, с једне, и права дивљачи да постоји, с друге стране, затим односа ловца према другим ловцима односно учесницима лова, дивљачи, ловачком псу, свом оружју и опреми, као и према природној околини, личној, приватној и другој имовини, као и о безбедности других људи и домаћих животиња у ловишту“ [Прентовић 2008: 89].

У последње време ова, доскора неписана правила, у већини земаља и у нашој земљи, ловачке асоцијације прописију, обично, у документу који се одређује као *етички кодекс ловаца*. И Ловачки савез Србије је на седници своје Скупштине, одржаној дана 26. јуна 2004, усвојио Кодекс ловаца Србије, који је „путоказ и ослонац ловачкој савести за морално понашање и за односе ловаца и ловачких организација према: природи, дивљачи и другим животињама, ловачком оружју и опреми, друштвеној средини, ловачким друговима, ловачким псима“ (члан 1 Кодекса).

ПОСЛОВНА ЕТИКА У ЛОВНОМ ТУРИЗМУ

Ловнотуристичка делатност се, поред претходно изложеног, заснива и на нормама специфичне пословне етике и добрим пословним обичајима, о чему готово и да нема релевантних писаних радова¹⁴. У тим околностима неопходно је руководити се општим стандардима и нормама пословне етике.

¹⁴ Осим спорадичних написа у популарној ловачкој публицистици, врло су ретки текстови који се озбиљније (научно) баве питањима, односно проблемима пословне етике у ловном туризму. Један од ретких изузетака је књига Р. Прентовића, *Етика ловног туризма* са поглављем „6. Пословна етика у ловном туризму“ (стр. 126–155).

Од неколико дефиниција пословне етике [Станковић 2002: 136; Ди Џорџ 2003: 35–37; Баљ 2005: 183; Ракас 2006: 113] чини се да је најисцрпнија и методолошки најкоректнија она по којој се пословна етика „може одредити као скуп моралних правила понашања према социо-културној и пословној средини, према другим људима са којима се ступа у пословни контакт и према одлучивању, дужностима, обавезама, правима и одговорностима, у свим аспектима и сферама пословања“ [Ракас 2006: 113]. На основу цитиране дефиниције ова ауторка назначује и предмет пословне етике као: „скуп моралних правила понашања у свим пословним активностима усмереним ка успешном и профитабилном бизнису. Норме су утемељене на вредностима које се заснивају на основним етичким принципима, њихов садржај изражава се судовима о добром и лошем, успешном и неуспешном понашању, а њихов циљ је да се обавезу сви учесници у укупним пословним процесима на етичко понашање“ [Ракас 2006: 114].

Пословна етика у маркетингу ловног туризма

Полазећи од једног релевантног одређења маркетинга у туризму, као „координиране активности носилаца пословне и туристичке политике у циљу оптималног задовољавања потреба одабраних (циљних) тржишних сегмената уз остваривање максималних економских учинака и респектовање утицаја на друштво и природно окружење и постизање одговарајућег квалитета живота“ [Попеску 2002: 40], пословна етика у ловном туризму респектује ловнотуристичке потребе и захтеве туриста-ловаца (лов дивљачи и друге с њим тесно повезане садржаје и активности) с једне, и пружалаца ловнотуристичких услуга, тј. произвођача ловнотуристичког производа¹⁵, с друге стране. Ове потребе и интереси сучељавају се на ловнотуристичком тржишту¹⁶ на коме се остварују специфични облици размене. У том контексту, тј. комбинацији *инструмената* наступа на тржишту (инструменти маркетинг микса) ловног туризма (производ, цена, канали продаје и промоција) [Бакић 2002: 13], посебно долази до изражаја понашање у духу пословног морала.

Ловнотуристички производ у себи садржи и физички, односно материјални производ (ловна дивљач) и услуге (организација туристичког лова¹⁷, смештај, исхрана, транспорт, сервисне услуге и др.). Сектор услуга претпоставља скуп разноврсних и вишестурких интеракција пружала-

¹⁵ О ловнотуристичком производу детаљније се разматра у: [Прентовић 2005²: 161–163].

¹⁶ О ловнотуристичком тржишту детаљније се разматра у: [Прентовић 2010: 210–227].

¹⁷ Организација и спровођење туристичког лова су сложене и безбедносно деликатне активности, које, између осталог, захтевају, не само стручан, већ и високоморалан ангажман. Детаљније, иначе, о туристичком лову, његовој организацији и спровођењу разматра се у: [Прентовић 2005: 177–192].

ца услуга и гостију (туриста-ловаца). Ове интеракције су, стога, нужно, између осталог, и етички детерминисане. То су, пре свега, и изнад свега, оне интеракције које се остварују у оквиру активности организовања и спровођења туристичког лова, као примарне услужне делатности у склопу ловнотуристичког производа. Ово стога што је главни (често и једини) мотив туристичког путовања специфичне категорије корисника туристичких услуга (купаца ловнотуристичког производа).

Са аспекта пословног морала у ловнотуристичкој делатности обавеза је да се сви елементи ловнотуристичког производа, дефинисани датим аранжманом, од стране пружалаца туристичких услуга до танчина испоштују, и то не само у квантитативном већ и у (високом) квалитативном погледу. Квантитативни аспект подложен је егзактној верификацији и превасходно представља предмет пословно-правних односа, док је квалитативни аспект ловнотуристичког производа (посебно услуга) мање подложен егзактној, односно непристрасној верификацији и, као такав, превасходно представља основу за грађење пословно-моралних односа пружалаца и корисника ловнотуристичких услуга.

У туристичком лову највећа вредност за истинског ловца је ловачки трофеј¹⁸, а његова цена сразмерно је највиша ставка у финансијској структури трошкова једног ловнотуристичког аранжмана. У том контексту морално је да организатор туристичког лова предузме све мере да ловац у најкраћем могућем времену одстрели примерак (или више њих) дивљачи префериране трофејне вредности, како би се временски скратио његов боравак у датој ловнотуристичкој дестинацији, мада ће то умањити потенцијални приход, по основу накнада за смештај, исхрану и друге аспекте пансионске и ванпансионске потрошње туриста-ловаца. Све радње и поступци усмерене на пролонгирање његовог боравка супротне су стандардима пословног морала у ловном туризму. Међутим, свако претеривање у погледу настојања да се госту обезбеди што брже задовољење потреба за адекватним одстрелом може бити с моралног аспекта проблематично. То је, на пример, решење при изградњи и лоцирању ловних објеката на начин да се чеке (уређени објекти за чекање и осматрање дивљачи) лоцирају близу хранилишта и појилишта за дивљач, што знатно олакшава и убрзава проналажење, а тиме и одстрел префериране дивљачи. То се, међутим, коси с духом витештва у лову и супротно је кључним нормама ловачке етике.

¹⁸ Ловачки трофеј је карактеристични део тела одстрелене дивљачи који служи као доказ ловчеве вештине, а његово освајање је финална сврха сваког лова. Ловачки трофеји дате врсте дивљачи се по квалитету и квантитету разликују, па се по завршеном лову оцењује сваки трофеј одстрелене дивљачи, тј. одређује њена трофејна вредност, а према методологији Међународног савета за лов (Conseil International de la Chasse, скраћено CIC). Оцењена вредност датог ловачког трофеја детерминише његову цену у оквиру датог ловнотуристичког аранжмана.

Један од главних циљева пружалаца ловнотуристичких услуга, због значаја и цене ловачких трофеја, јесте висококвалитетна селекција, гајење и заштита дивљачи, како би се остварио што виши квалитет (здравље, телесна конституција и трофејна вредност као резултанта двају претходних елемената) дивљачи. Да би се то постигло, у последње време су присутне појаве вештачког узгоја неких (трофејних) врста дивљачи у малим ограђеним узгајалиштима (гатерима). Овакав узгој претпоставља исхрану дивљачи таквим вештачким препаратима који обезбеђују енорман раст и развој, на пример, роговља, као трофеја јеленске, срнеће и друге дивљачи. Притом је ограничено кретање и испољавање других природних облика понашања овако третираних примерака датих врста дивљачи. Овакву праксу СИС је, на својој Генералној скупштини одржаној 2006. године оквалификовао као неетички начин добијања ловачких трофеја¹⁹.

Пласман ловнотуристичког производа утицајан је не само његовим квалитетом него и *ценом*, при чијем се формирању у обзир узимају однос квалитета и вредности тог производа, с једне, и његове перцепције од стране туриста-ловаца, с друге стране. На цену, иначе, утичу различити, како интерни тако и екстерни фактори, који су динамични и релативно варијабилни, па их је неопходно перманентно пратити и истима се прилагођавати.²⁰ Иначе, морално поступање у домену цена (што се односи и на ловнотуристичку делатност) представљају строго придржавање уговорених износа и пружање квалитетних услуга.

Тесно повезан инструмент с ловнотуристичким производом и ценама је њихова *промоција*, која има за циљ „формирање одговарајућег нивоа и квалитета туристичке тражње за производом који се пласира на тржиште, тј. осим стварања свесности о производу потребно је да омогући и померање кривуље тражње у корист циљева носилаца промотивне активности“ [А. G. Schmol, према: Бакић 2000: 174]. Промоција је, дакле, процес масовног комуницирања између произвођача и корисника туристичког производа, при чему је у тежишту потенцијални туриста, тј. његово информисање о свим елементима ловнотуристичког производа и цене. Међутим, сврха промоционог микса (чије су методе пропаганда, односи с јавношћу, интернет презентације, оглашавање путем средстава информисања, учешће на сајмовима и сл.) је у функцији успешнијег пласмана датог производа. С моралне тачке гледишта иста промоција путем пропаганде, односно оглашавања је прихватљива „под условом да није обманљива, заводљива, или присилна“ [Ди Џорџ 2003: 280].

¹⁹ Овакве начине неетичког добијања ловачких трофеја Брадваровић [2011: 372–379] назива ловним допингом и приказује већи број примера оваквих неморалних појава у ловству, односно ловном туризму.

²⁰ О томе се детаљније разматра у: [Прентовић 2008: 140–143].

Најбитнија етичка димензија огласа (па и оног који се односи на ловнотуристичке услуге) је истинитост. Није, међутим, ни сваки оглас који износи истине моралан. То је случај када се приказују само позитивне карактеристике датог туристичког производа, а прећуткују се одлике које су за клијенте мање прихватљиве или неприхватљиве. У ловном туризму има више примера оваквог оглашавања, а типичан је када се изјављује да су у датом ловишту у понуди примерци квалитетне дивљачи одређене врсте различите трофејне вредности, а не износи се податак колико је у сваком трофејном разреду јединки дивљачи у понуди. Такав оглас се карактерише као полуистина, што је неморално. Зашто је у овом случају битно презентовање потпуног податка? Зато што се туриста-ловац, кад сазна да је у понуди врло мали број јединки дивљачи коју он преферира, обично не опредељује за такву понуду јер сматра да такву јединку вероватно неће сусрести у планираном временском интервалу.

Продаја ловнотуристичког производа одвија се најчешће посредством ловнотуристичких агенција²¹, али нису ретки случајеви ни када их сваки произвођач парцијалног производа (пружаоци ловних услуга, пружаоци транспортних услуга, пружаоци угоститељских услуга и др.) продаје понаособ.

И односи у фази продаје ловнотуристичког производа су, свакако, етички димензионисани. Наиме, негативне етичке конотације, за шта постоје озбиљне индиције, могу се појављивати у контексту односа између посредника, с једне, и продавца, односно купаца, с друге стране, при чему је присутно подмићивање (најчешће у виду енормних „провизија“), а ради ненаплаћивања појединих (или више) инпута датог „аранжмана“ њиховим неевидентирањем. Јасно је да су у таквим случајевима (који су, заправо, кривична дела) штете по кориснике ловишта и по друштво знатне.

* * *

У нас су у последње време јавност узнемиравали више примера кривола²² и ловокрађе²³, те афере типа „Балканске птице“²⁴ и др., које, осим правних инкриминација, носе собом и веома негативне моралне конотације.

²¹ О специфичностима агенцијског пословања у ловном туризму детаљније се разматра у: [Прентовић 2010: 210–227].

²² Криволов је противправни одстрел дивљачи од стране ловца или професионалног ловног радника, који на тај начин злоупотребљавају свој статус у лову, односно ловном газдовању. Такво понашање је супротно и нормама ловачке етике.

²³ Ловокрађа је противзаконито убијање дивљачи од стране ни на који начин овлашћених лица, што представља, с једне стране, крађу државне или приватне имовине, а с друге, драстичну повреду безбедности дивљачи.

²⁴ Детаљније о томе разматра Пузовић у прилогу: Афера „Балканске птице“, *Трај* (Нови Сад), бр. 31 (пролеће 2002).

Последњих десетак година сведоци смо различитог (дијаметрално супротстављеног) етичког вредновања хајки на длакаве предаторе (вука, шакала, лисицу), па и оних које, као јавне манифестације, имају туристички карактер.²⁵ Обим овог рада, међутим, не дозвољава детаљније третирање ове проблематике.

УМЕСТО ЗАКЉУЧКА

У доба свеопште угрожености живота на нашој планети, па и саме планете, главни аксиолошки постулат, односно етички императив је: заштита животне средине, биодиверзитета и одрживи развој свим расположивим средствима. Међу широком лепезом за то расположивих средстава је и ловство, чији је важан сегмент (као главни генератор његовог развоја) ловни туризам. Али не било какво ловство, нити било какав ловни туризам. Пре свега, не ловство коме је профит главна сврха, нити ловни туризам заснован превасходно на лукративним мотивима.

Ловни туризам може постати агенс заштите природе, животне средине и одрживог развоја под условом да су његово укупно устројство и, пре свега, бизнис филозофија засновани на савременим еколошким сазнањима и њима кореспондентним вредностима инкорпорираним не само у релевантна законска решења, већ и кодификованим у корпусу адекватних моралних норми у којима су доминантно позиционирана начела ловне и пословне етике. Овај услов је нужан, али не и довољан! Да би претходно назначени идеал био остварив, неопходно је, наиме, да дати (њему кореспондентни) циљеви постану стожерни сегмент вредносног система свих релевантних посленика ловног туризма, с једне, и корисника његових ресурса (добара и услуга) – туриста-ловаца, с друге стране, али и да то буду и инспиратори, односно генератори њиховог адекватног делања на фону истинског одрживог развоја. Само под овим условима ловство и ловни туризам имаће дугорочну перспективу и реалне претпоставке за трајан опстанак и респектабилну позицију не само у оквиру привредних делатности већ и у сфери укупне друштвене наградње.

²⁵ Детаљније о овим и другим ловачким манифестацијама разматра се у: [Прентовић 2005: 149–176], а о њиховим етичким контроверзама, детаљније него у овом тексту, разматра се у: [Прентовић 2008: 151–154].

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Аристотел. *Политика*, Београд: БИГЗ, 1984.
- Бакић, Огњен. *Маркејини у туризму*, Београд: Економски факултет, 2000.
- Бакић, Огњен. *Маркејини менаџментни туристичке дестинације*, Београд 2002.
- Бал, Бранко. *Увод у пословну етику*. Београд: ИП Београд, 2005.
- Библијско друштво. *Библија или Свешто писмо Старога и Новог завјета* (Стари завјет превео Ђуро Даничић, Нови завјет превео Вук Стеф. Караџић), Библијско друштво, Београд 1997.
- Брадваровић, Јован. *Неетички начини добијања трофеја (ловни дојини)*. Зборник радова. Живковић, Бранислав и Љубиша, Маринковић. *6. међународни симпозијум о ловству и одрживом коришћењу биодиверзитета*. Научно-стручни скуп, Жагубица 2011. Београд: Ловачки савез Србије, 2011.
- Дарвин, Чарлс. *Човеково порекло и спорно одабирање*. Нови Сад: Матица српска, 1977.
- Де Жарден, Цозеф, Р. *Еколошка етика* (IV издање). Београд: Службени гласник, 2006.
- Ди Џорџ, Ричард, Т. *Пословна етика*. Београд: Филип Вишњић, 2003.
- Живојиновић, Зоран; Александар, Ђеранић; Милош, Беуковић. *Етички кодекс ловаца Србије*. Београд: Ловачки савез Србије, 2004.
- Кропоткин, Петар, А. *Етика*. Подгорица: Центар за издавачку дјелатност (ЦИД), 2001.
- Марић, Рајко. *Ловство*. Београд: Институт економских наука, 2003.
- Пауновић, Милан. *Права животиња*. Београд: Правни факултет, 2004.
- Попеску, Јован. *Маркејини у туризму*. Београд: Чигоја штампа и Центар за одговорни и одрживи туризам, 2002.
- Прентовић, Ристо. *Ловни туризам*. Нови Сад: ПМФ – Департман за географију, туризам и хотелијерство, 2005.¹
- Прентовић, Ристо. Ловнотуристички производ. *Туризам*, 9 (2005²): 161–163.
- Прентовић, Ристо. *Основи ловства*. Нови Сад: ПМФ – Департман за географију, туризам и хотелијерство, 2006.¹
- Прентовић, Ристо. Ловиште – својеврсна туристичка дестинација. *Туризам*, бр. 10 (2006²): 203–205.
- Прентовић, Ристо. *Етика ловног туризма*. Нови Сад: ПМФ – Департман за географију, туризам и хотелијерство, 2008.
- Прентовић, Ристо. Агенцијско пословање у ловном туризму. *Зборник радова Дејармана за географију, туризам и хотелијерство*, бр. 38 (2010): 210–227.
- Пузовић, Слободан. Афера „Балканске птице“. *Трај*, 31 (2002): 6–9.
- Ракас, Смиљка. *Увод у пословну етику* (III допуњено издање). Београд: Мегатренд универзитет примењених наука, 2006.
- Сингер, Питер. *Практична етика* (II издање), Београд: Signature, 2000.
- Станковић, Фуада. Пословна етика и одговорност бизниса у друштву. *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду*, 1–3 (2002.): 135–142.
- Скупштина Србије. Закон о заштити природе, *Службени гласник РС*, 36/2009.
- Скупштина Србије. Закон о добробити животиња, *Службени гласник РС*, 36/2009.
- Скупштина Србије. Закон о дивљачи и ловству, *Службени гласник РС*, 18/2010.
- Singer, Peter. *Oslobodenje životinja*, Ibis grafika, Zagreb 1998.

ETHICAL ASPECTS OF HUNTING TOURISM IN SERBIA

by

RISTO PRENTOVIĆ
University of Novi Sad,
Faculty of Sciences,
Department of Geography, Tourism and Hotel Management
3 Dositej Obradović Square
E-adresa: riprent@open.telekom.rs

SUMMARY: The aim of this paper is to examine contemporary moral controversies about hunting tourism in Serbia in the context of defined value orientations and norms of ethics of hunting tourism, as a branch of applied ethics. On the one hand, this paper summarizes conceptual definitions and specificities of hunting tourism, as a special form of tourism, and the crucial value postulates derived from the assumptions of the concept of sustainable development and biodiversity conservation, and philosophical, theological and legal settings of man's attitude towards animals and their welfare, as well as the standard code of hunting ethics and issues of business ethics in hunting tourism, on the other. The paper also cites some examples of ethically problematic phenomena in modern hunting tourism in Serbia and offers possible solutions to overcome them.

KEYWORDS: hunting, animal welfare, ethical controversies, Serbia

РОДИТЕЉСКО УЛАГАЊЕ ИЗ ПЕРСПЕКТИВЕ ДЕТЕТА

ЂУРЂА СОЛЕША ГРИЈАК

Државни универзитет у Новом Пазару
Депарتمان за филозофске науке
Бука Караџића бб, Нови Пазар, Србија
Е-адреса: gdjurdja@gmail.com

САЖЕТАК: Циљ истраживања је био да се утврди да ли постоји веза између реда рођења и перцепције интерперсоналног родитељског улагања. Узорак је чинило 155 испитаника узраста од 18 до 33 године. Међу испитаницима је било 38,1% прворођених, 40% средњерођених и 23,9% најмлађе деце. У оквиру истраживања употребљен је Упитник квалитета односа са браћом и сестрама у одраслој доби – КОБС. Испитаници који имају позицију најстаријег и најмлађег детета у својим породицама подједнако верују да управо они добијају највише интерперсоналног родитељског улагања. Средњерођена деца верују да родитељи једнако улажу у сву децу у породици. Такође, сви испитаници верују да се са њиховом перцепцијом интерперсоналног родитељског улагања слажу остала браћа и сестре. Истраживање је показало да постоји веза између реда рођења и перцепције родитељског улагања.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: ред рођења, перцепција, интерперсонално родитељско улагање

Уверење да родитељ фаворизује једно дете значајно утиче на однос између деце, а често, представља и окидач антагонизма између браће и сестара. Мање је важно да ли је дететово уверење тачно или не од чињенице да његове негативне последице може да осети цела породица.

Франк Саловеј [Sulloway 1996] сматра да се деца међусобно такмиче за родитељско улагање користећи различите стратегије у складу са својим местом које рођењем заузимају у породици и релативном моћи коју на том месту добијају. Крајњи резултат овог такмичења зависи од саме деце, али и од реакције родитеља на дејче стратегије јер родитељи имају за циљ готово искључиво стварање релативно стабилне породице.

Родитељско фаворизовање може да има и адаптивну вредност кад се деца међусобно разликују према полу, узрасту, здравственом стању, али и у ситуацијама (не)доступности средстава [Rhode et al. 2003]. Закључак

једне студије [Fitness 2005] је да 70% деце процењује да у њиховим породицама постоји родитељско фаворизовање. При томе, као најчешћи разлози за фаворизовање одређеног детета наводе се – ред рођења (фаворизовано је најстарије или најмлађе дете, скоро никад средњерођено дете), пол детета (увек су фаворизована деца која су једина тог пола у породици), позитивне карактеристике детета (талентованост, пријемчивост) и сличност са родитељем. Ови резултати потврђују теорију о реду рођења [Sulloway 1996] при чему 58% најстаријих, 62% најмлађих и само 31% средњерођених верују да су баш они родитељски фаворити. С друге стране, чак 38% средњерођених испитаника процењује себе као „црне овце“ у породици у односу на 7% најстаријих и 18% најмлађих испитаника.

Могући разлози за родитељско фаворизовање детета у породици могу бити и вредности детета које сами родитељи перципирају, а које могу да се сврстају у три групе дететових карактеристика [Salmon et al. 2012] – вероватноћа да ће дете достићи репродуктивну зрелост, исплативост улагања у једно дете у односу на другу децу и вероватноћа родитељске репродуктивне функције у будућности. Тако су најстарија деца најближа репродуктивној зрелости, а најмлађа деца су показатељ завршетка родитељске репродуктивне функције из чега следи да родитељи највише улажу у децу управо на овим позицијама.

Подаци добијени у различитим земљама [Rhode et al. 2003] показују да родитељи признају да фаворизују своју децу – и то најмлађе у односу на најстарије дете, као и да најмлађа деца перципирају себе као фаворите родитеља више него друга деца.

РОДИТЕЉСКО УЛАГАЊЕ

У контексту еволуционе биологије, родитељско улагање подразумева свако улагање у развој једног потомка при чему се смањује способност родитеља да произведе или улаже у другог потомка [Hertwig et al. 2002]. Конфликт родитељ–дете означава еволуциони конфликт између родитеља и детета који произилази из разлика у оптималном родитељском улагању које перципирају две стране [Trivers 1974]. Сам конфликт има генетску основу – родитељи су генетски једнако повезани са сваким дететом и очекује се да једнако улажу у њих, а деца су међусобно значајно мање генетски повезана и зато се боре да добију више родитељског улагања чак и ако су лошији у односу на другу децу.

Последњих година мултидимензионална природа родитељског улагања налази своје место и у екологији понашања [Hertwig et al. 2002], одакле следе три групе средстава родитељског улагања – *материјална средства* (исход је здравље детета), *когнитивна средства* (исход је образовање детета) и *интерперсонална средства* (исход је психолошка добробит детета).

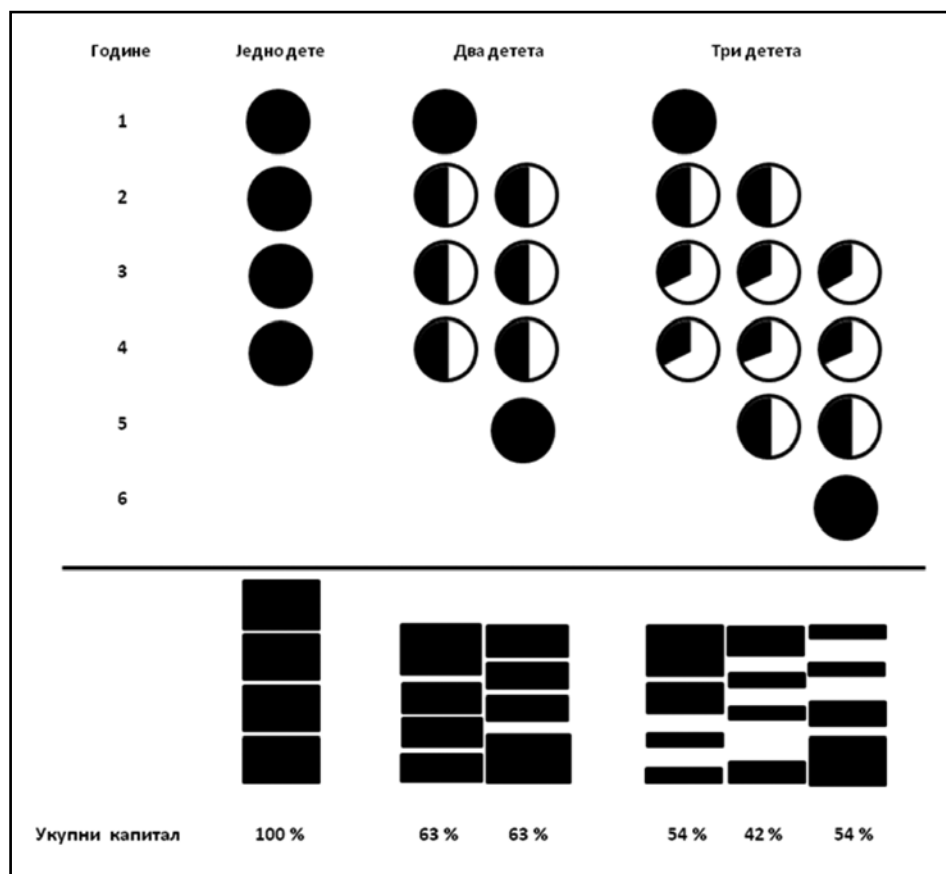
Интерперсонална средства укључују време, пажњу, наклоност, блискост, подршку које родитељи улажу у децу и ова група средстава је фокус интересовања аутора у овом раду.

Питање о ефектима реда рођења на једнакост у улагању родитеља у децу остаје без потпуног одговора јер се често очигледно једнако родитељско улагање опажа као неједнак однос родитеља према деци. Доказ за ово дали су аутори Вандел и Беквит [Vandell & Beckwith 1989] у својој студији посматрања понашања мајки према близанцима. Улагање мајке у сваког близанца насумице је процењивао један од два истраживача. Иако је у почетку постојала сагласност између извештаја два посматрача у погледу понашања мајке, временом се сваки истраживач идентификовао с једним близанцем и извештавао да мајка више улаже у друго дете. Само ако се сложимо с претпоставком да се веза између реда рођења детета и родитељског улагања огледа на перципираном, а не на реалном родитељском улагању, онда можемо да прихватимо и претпоставку да деца могу да верују да се родитељи према њима другачије понашају него према другој деци иако је заиста у питању једнак однос.

У литератури су заступљени различити модели који покушавају да објасне однос између реда рођења детета и родитељског улагања. Међу њима су и модел породичне динамике (*family dynamics model*), хипотеза разводњавања средстава (*resource dilution hypothesis*), модел састајања (*confluence model*) и хипотеза мешавине (*admixture hypothesis*) [Hertwig et al. 2002]. Сваки од наведених модела на неки начин се осврће на модел једнаког родитељског улагања (*equity heuristic*), или га укључује (хипотеза разводњавања средстава), подржава (модел састајања) или је у потпуној супротности (хипотеза мешавине). Модел породичне динамике са моделом једнаког породичног улагања има и сличности (дистрибуција родитељског улагања) и разлике (развојни ефекти реда рођења) [Sulloway 2010].

Хертвиг и сарадници [Hertwig et al. 2002] предлажу модел једнаког родитељског улагања (*equity heuristic*) у породицама с двоје и троје деце. Овај модел предвиђа дистрибуцију укупног улагања које свако дете добија у одређеном развојном периоду што је приказано на слици 1.

На основу приказане расподеле родитељског улагања у породицама с троје деце, најстарије и најмлађе дете би требало да буду највише, а средњерођено дете најмање задовољно. У истраживању како деца перципирају своје место које су добили рођењем у својим породицама показало се да свака позиција има своје предности и недостатке [Punch 2008]. Најстарија деца сматрају да њихова позиција носи највише моћи у

Слика 1

Кругови у горњем делу слике представљају улајање средстава у складу с моделом једнакој родитељској улајања као функција реда рођења у породицама са једним, двоје и троје деце. У доњем делу приказано је апсолутно и релативно укупно улајање кроз четири развојна периода – „године“ [Hertwig, Davis, Salloway 2002].

смислу знања, искуства, физичке снаге и социјалног положаја који произилази из одговорности коју добијају, али и да се од њих очекује да брину о млађој деци и да им буду добар пример, те чешће долазе у сукоб с родитељима. Позиција најмлађег детета доноси већу бригу и пажњу од других у породици, мање одговорности, али и чешћи осећај искључености, несамосталности и смањене физичке и социјалне моћи. Предности и недостаци положаја средњерођеног детета у породици свде се на чињеницу да ова деца могу да преузму и улогу старијег и улогу млађег детета у односу на другу децу што им доноси могућност да искусе предности обе позиције.

Према Алфреду Адлеру [Адлер 1984], средњерођена деца имају велике могућности за успешан развој. У детињству се често боре за родитељску пажњу с најстаријом децом којима желе да буду што сличнији. Могу да се осете игнорисаном, нарочито када дође млађе дете. Исход овакве ситуације може бити затворена, несигурна, поводљива, бунтовничка одрасла особа. С друге стране, средњерођена деца често израстају и у реалне, успешне особе задовољне својим животом јер успевају да искористе предности које носе позиција најстаријег и најмлађег детета.

У раду се обрађује тема фаворизовања родитеља у смислу интерперсоналног улагања (наклоност, подршка и блискост) родитеља у дете, али из деље перспективе. С обзиром на то да постоји дилема да ли је однос родитеља према детету узрок или последица места које дете рођењем заузима у породици, у раду се полази од претпоставке да родитељи желе да уложе једнака интерперсонална средства у сву децу уз могућност да се и, поред родитељског мотива за једнакошћу међу децом, укупна количина родитељског улагања заиста може разликовати према реду рођења деце.

МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

Циљ

Циљ истраживања је био да се утврди да ли постоји веза између реда рођења и перцепције интерперсоналног родитељског улагања.

Узорак

Истраживање је спроведено на узорку који је чинило 155 студената узраста од 18 до 33 године. Међу испитаницима је било 38,1% прворођених, 40% средњерођених и 23,9 % најмлађе деце.

Инструменти

У оквиру истраживања употребљен је Упитник квалитета односа са браћом и сестрама у одраслој доби – КОБС [Ћубела-Адорић, Јуркин 2006). Упитник се састоји од 14 скала и укупно 81 тврдње које описују различите аспекте опаженог односа с братом/сестром. У раду ће бити коришћени резултати на скалама – фаворизовање од стране оца (шест тврдњи) и фаворизовање од стране мајке (шест тврдњи). Свака се тврдња у овом упитнику процењује на петостепеној скали Ликертовог типа и то тако да 3 означава непостојање фаворизовања, 1 и 2 се односе на фаворизовање самог испитаника од стране родитеља, а 4 и 5 фаворизовање брата/сестре од стране мајке, односно оца.

Резултати

У циљу испитивања односа између реда рођења и перцепције родитељског улагања спроведен је т-тест. Добијене су разлике у процени родитељског улагања између испитаника с обзиром на ред рођења у породицама са троје деце. Прва анализа се односи на тестирање разлика између прворођених и средњерођених испитаника (Табела 1).

Резултати разлика између перцепције родитељског улагања прворођених и средњерођених испитаника

Интерперсонално родитељско улагање	Индикатори перцепције родитељског улагања (КОБС)	Ред рођења	AS	t	p
Наклоност родитеља	Коме је, по вашем мишљењу, ваша мајка више наклоњена?	Прворођени	2,78	-1,01	0,314
		Средњерођени	3,03		
	Коме је, по мишљењу вашег брата/сестре, ваша мајка више наклоњена?	Прворођени	2,44	-2,27	0,025
		Средњерођени	2,98		
	Коме је, по вашем мишљењу, ваш отац више наклоњен?	Прворођени	2,61	0,054	0,957
		Средњерођени	2,60		
	Коме је, по мишљењу вашег брата/сестре, ваш отац више наклоњен?	Прворођени	2,24	-1,137	0,258
		Средњерођени	2,50		
Подршка родитеља	Кога, по вашем мишљењу, ваша мајка више подржава?	Прворођени	2,73	-1,251	0,213
		Средњерођени	3,03		
	Кога, по мишљењу вашег брата/сестре, ваша мајка више подржава?	Прворођени	2,56	-1,66	0,098
		Средњерођени	2,95		
	Кога, по мишљењу вашег брата/сестре, ваш отац више подржава?	Прворођени	2,46	-0,673	0,502
		Средњерођени	2,61		
	Кога, по вашем мишљењу, ваша мајка више подржава?	Прворођени	2,73	-1,549	0,124
		Средњерођени	3,10		
Блискост са родитељем	С ким је, по мишљењу вашег брата/сестре, мајка блискија?	Прворођени	2,31	-2,243	0,027
		Средњерођени	2,85		
	С ким је, по вашем мишљењу, ваша мајка блискија?	Прворођени	2,49	-2,275	0,025
		Средњерођени	3,05		
	С ким је, по мишљењу вашег брата/сестре, ваш отац блискији?	Прворођени	2,54	-0,567	0,572
		Средњерођени	2,68		
	С ким је, по вашем мишљењу, ваш отац блискији?	Прворођени	2,69	-0,128	0,898
		Средњерођени	2,73		

Табела 1

Резултати разлика између перцепције родитељског улагања прворођених и средњерођених испитаника

Резултати у табели 1 показују да постоје статистички значајне разлике ($p < .05$) између прворођених и средњерођених испитаника у перцепцији родитељског улагања мајке. Средњерођени испитаници верују да сва деца у породици перципирају да је мајка свој деци једнако наклоњена, док прворођени испитаници процењују да је мајка највише наклоњена баш њима ($t = -2,27$, $p = 0,02$). Слично је и по питању блискости – средњерођени испитаници процењују да је мајка једнако блиска са свом децом, док прворођени испитаници процењују да мајка њих фаворизује у смислу блискости ($t = 2,243$, $p = 0,02$), а да браћа и сестре процењују исто ($t = -2,275$, $p = 0,02$). Закључак би могао бити да прворођени испитаници перципирају да њих мајка фаворизује у породици, а да средњерођени испитаници перципирају једнако родитељско улагање у сву децу.

Друга анализа се односи на тестирање разлика између прворођених и трећерођених испитаника у перцепцији родитељског улагања (Табела 2).

**Резултати разлика између перцепције родитељског улагања
прворођених и најмлађих испитаника**

Интерперсонално родитељско улагање	Индикатори перцепције родитељског улагања (КОБС)	Ред рођења	AS	t	p
Наклоност родитеља	Кома је, по вашем мишљењу, ваша мајка више наклоњена?	Прворођени	2,78	1,233	0,22
		Најмлађи	2,41		
	Кома је, по мишљењу вашег брата/сестре, ваша мајка више наклоњена?	Прворођени	2,44	1,734	0,08
		Најмлађи	1,97		
	Кома је, по вашем мишљењу, ваш отац више наклоњен?	Прворођени	2,61	0,5	0,61
		Најмлађи	2,45		
	Кома је, по мишљењу вашег брата/ сестре, ваш отац више наклоњен?	Прворођени	2,24	0,464	0,64
		Најмлађи	2,10		
Подршка родитеља	Кога, по вашем мишљењу, ваша мајка више подржава?	Прворођени	2,73	0,709	0,48
		Најмлађи	2,52		
	Кога, по мишљењу вашег брата/сестре, ваша мајка више подржава?	Прворођени	2,56	0,265	0,79
		Најмлађи	2,48		
	Кога, по мишљењу вашег брата/ сестре, ваш отац више подржава?	Прворођени	2,46	0,394	0,69
		Најмлађи	2,34		
	Кога, по вашем мишљењу, ваша мајка више подржава?	Прворођени	2,73	0,974	0,33
		Најмлађи	2,45		

Блискост са родитељем	С ким је, по мишљењу вашег брата/сестре, мајка блискија?	Прворођени	2,31	-0,503	0,61
		Најмлађи	2,45		
	С ким је, по вашем мишљењу, ваша мајка блискија?	Прворођени	2,49	-0,791	0,43
		Најмлађи	2,72		
	С ким је, по мишљењу вашег брата/сестре, ваш отац блискији?	Прворођени	2,54	1,047	0,29
		Најмлађи	2,28		
	С ким је, по вашем мишљењу, ваш отац блискији?	Прворођени	2,69	0,946	0,34
		Најмлађи	2,41		

Табела 2

Резултати разлика између перцепције родитељског улагања прворођених и најмлађих испитаника

Резултати у табели 2 показују да нема статистички значајне разлике између испитаника који имају позицију најстаријег и најмлађег детета у породици у перцепцији родитељског улагања. Из табеле 2 се види да су обе групе испитаника процениле да они добијају највише родитељског улагања, али и да друга деца у породици мисле исто.

Трећа анализа се односи на тестирање разлика у перцепцији родитељског улагања између средњерођених и најмлађих испитаника (Табела 3).

Резултати разлика између перцепције родитељског улагања средњерођених и најмлађих испитаника

Интерперсонално родитељско улагање	Индикатори перцепције родитељског улагања (КОБС)	Ред рођења	AS	t	p
Наклоност родитеља	Кома је, по вашем мишљењу, ваша мајка више наклонена?	Средњерођени	3,03	2,057	0,04
		Најмлађи	2,41		
	Кома је, по мишљењу вашег брата/сестре, ваша мајка више наклонена?	Средњерођени	2,98	3,535	0,00
		Најмлађи	1,97		
	Кома је, по вашем мишљењу, ваш отац више наклонен?	Средњерођени	2,60	0,530	0,59
		Најмлађи	2,45		
	Кома је, по мишљењу вашег брата/сестре, ваш отац више наклонен?	Средњерођени	2,50	1,415	0,16
		Најмлађи	2,10		
Подршка родитеља	Кога, по вашем мишљењу, ваша мајка више подржава?	Средњерођени	3,03	1,745	0,08
		Најмлађи	2,52		
	Кога, по мишљењу вашег брата/сестре, ваша мајка више подржава?	Средњерођени	2,95	1,584	0,11
		Најмлађи	2,48		
	Кога, по мишљењу вашег брата/сестре, ваш отац више подржава?	Средњерођени	2,61	0,981	0,32
		Најмлађи	2,34		
	Кога, по вашем мишљењу, ваш отац више подржава?	Средњерођени	3,10	2,246	0,02
		Најмлађи	2,45		

Блискост са родитељем	С ким је, по мишљењу вашег брата/сестре, мајка блискија?	Средњерођени	2,85	1,407	0,16
		Најмлађи	2,45		
	С ким је, по вашем мишљењу, ваша мајка блискија?	Средњерођени	3,05	1,108	0,27
		Најмлађи	2,72		
	С ким је, по мишљењу вашег брата/сестре, ваш отац блискији?	Средњерођени	2,68	1,492	0,13
		Најмлађи	2,28		
	С ким је, по вашем мишљењу, ваш отац блискији?	Средњерођени	2,73	1,125	0,26
		Најмлађи	2,41		

Табела 3

Резултати разлика између перцепције родитељског улагања средњерођених и најмлађих испитаника

Резултати у табели 3 показују да средњерођени испитаници процењују да је мајка једнако наклоњена свој деци, за разлику од најмлађих испитаника који процењују да добијају више мајчине наклоности од друге деце ($t=2,057$, $p=0,04$). Иста процена мајчине наклоности постоји и када је реч о другој деци, односно средњерођена деца верују да и друга деца мисле да мајка никог од деце не фаворизује у погледу наклоности, док најмлађи испитаници процењују да и друга деца мисле да је мајка њима највише наклоњена ($t=3,53$, $p=0,0$). Средњерођени испитаници процењују и да сва деца добијају подједнаку подршку од оца, чак и да отац понекад више подржава другу децу од њих ($AS=3,10$), а најмлађа деца процењују да њих отац фаворизује у породици ($t=2,246$, $p=0,02$). Закључак би могао бити да средњерођена деца процењују да у њиховој породици постоји једнако родитељско улагање у сву децу, а најмлађи испитаници процењују да њих родитељи фаворизују и да се сва браћа и сестре слажу с тим.

ЗАКЉУЧАК

Истраживање је имало за циљ да утврди да ли постоји веза између реда рођења и перцепције интерперсоналног родитељског улагања.

Испитаници који имају позицију најстаријег и најмлађег детета у својим породицама подједнако верују да управо они добијају највише интерперсоналног родитељског улагања, нарочито наклоности и блискости од мајке и подршке од оца. Овим се потврђује теорија о реду рођења [Sulloway 1996] према којој најмлађа деца у највећем броју верују да су фаворити родитеља, а за њима следе најстарија деца. Такође, потврђена је и претпоставка о вредностима које родитељи перципирају у сваком детету [Salmon et al. 2012]. Тако су најстарија деца фаворизована, јер су најближа репродуктивној зрелости. У овом истраживању није посебно испитивана старост родитеља као показатељ вероватноће родитељске репродуктивне функције у будућности, те не можемо на основу тога закључити разлоге за

фаворизовање најмлађег детета у породици на основу вредности детета, али можемо претпоставити да разлог за овај резултат лежи у осетљивости најмлађе деце због чега и захтевају веће интерперсонално родитељско улагање у односу на старију браћу и сестре. Овде се могу додати и резултати истраживања које су спровели Род и сарадници [Rhode et al. 2003], а који показују да су и сами родитељи свесни да фаворизују најмлађе у односу на најстарије дете, али и да најчешће најмлађа деца виде себе као родитељске фаворите у породици.

За разлику од испитаника на позицијама најстаријег и најмлађег детета, средњерођена деца процењују да родитељи једнако улажу у сву децу у породици. Једини резултат који указује на могуће незадовољство средњерођених испитаника по питању родитељског улагања јесте перцепција да отац мало више подршке даје другој деци него њима. И ови резултати потврђују теорију о реду рођењу [Sulloway 1996] према којој средњерођена деца у најмањем броју верују да су фаворити родитеља.

Истраживање указује и на могућа тумачења показаног односа реда рођења и перцепције фаворизовања деце – да најстарије дете добија више одговорности и обавеза у породици и тако постаје сарадник родитеља, па верује да је фаворизовано; да најмлађе дете захтева више пажње за разлику од старије браће и сестара и да зато верује да је фаворизовано; а да средње дете успева да оствари привилегије и старије и млађе браће и сестара што га чини задовољним при чему перципира да сва деца добијају једнаку количину интерперсоналног родитељског улагања.

Резултати показују и да сви испитаници, без обзира на место које рођењем заузимају у својим породицама, верују да се са њиховом перцепцијом интерперсоналног родитељског улагања слажу остала браћа и сестре. Могућа су два начина тумачења овог податка. Један је потврда претпоставке да се веза између реда рођења детета и родитељског улагања огледа на перципираном, а не на реалном родитељском улагању, односно да се очигледно једнако родитељско улагање опажа као неједнак однос родитеља према деци [Vandell & Beckwith 1989]. Други је уверење да се деца међусобно такмиче за родитељско улагање користећи различите стратегије у складу са својим местом које рођењем заузимају у породици и релативном моћи коју имају [Sulloway 1996]. Из овог следи да је и однос између браће и сестара могућа последица перципираног или реалног родитељског улагања што може бити предмет наредних истраживања која би пошла од овде потврђене претпоставке да постоји веза између реда рођења и перцепције интерперсоналног родитељског улагања.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Адлер, Алфред (1984). *Психологија гејшеја*. Матица српска, Нови Сад – Просвета, Београд.
- Čubela, Adorić, Vera & Marina Jurkin (2006). Upitnik kvalitete odnosa sa braćom i sestrama u odrasloj dobi (KOBS). u: Čubela-Adorić i sur. (ur.): *Zbirka psihologijskih skala i upitnika – Svezak 3*. Zadar: Sveučilište u Zadru.
- Fitness, Jullie (2005). Bye Bye, black sheep: The causes and consequences of rejection in family relationships. In K. Williams, J. Forgas & W. von Hippel (Eds.), *The social outcast: Ostracism, social exclusion, rejection, and bullying* (pp. 445–468). Hove: Psychology Press.
- Hertwig Ralph, Jennifer N. Davis, Frank J. Sulloway (2002). Parental Investment: How an Equity Motive Can Produce Inequality. *Psychological Bulletin*, 128, 5, pp. 728–745.
- Lindert H. Peter (1977). Sibling position and achievement. *The Journal of Human Resources*, 12, pp.198–219.
- Punch, Samantha (2008). Negotiating the Birth Order: Children's Experiences. In Klett-Davies, M. (ed.) *Putting Sibling Relationships on the Map: A Multi-disciplinary Perspective*, pp.1–16. London: Family and Parenting Institute.
- Rohde, A. Percy, Klaus Atzwanger, Marina Butovskaya, Ada Lampert, Iver Mysterud, Angels Sanchez – Andres, Frank J. Sulloway (2003). Perceived parental favoritism, closeness to kin and the rebel of the family, The effects of birth order and sex. *Evolution and Human Behavior*, 24, pp. 261–276.
- Salmon, Catherine A., Todd K. Shackelford & Richard L. Michalski (2012). Birth order, sex of child, and perceptions of parental favoritism. *Personality and Individual Differences*, 52, 3, pp. 357–362.
- Sulloway, Frank (1996). *Born to rebel: Birth order, family dynamics, and creative lives*. New York: Pantheon.
- Sulloway, Frank J. (2007). Birth order and sibling competition. In: Dunbar, R. & Barrett, L. (Eds.): *The Oxford Handbook of Evolutionary Psychology*. Oxford: Oxford University Press, pp. 297–311.
- Sulloway, Frank J. (2010). Why Siblings Are Like Darwin's Finches: Birth Order, Sibling Competition, and Adaptive Divergence within the Family. In: Buss, D. M. & Hawley, P. H. (Eds.): *The Evolution of Personality and Individual Differences*. New York: Oxford University Press, pp. 86–119.
- Vandell, Debrah Love & Beckwith, S. (1989). *Maternal styles of interaction with infant twins*. Paper presented at the meeting of the Society for Research in Child Development, Kansas City, MO.

PARENTAL INVESTMENT FROM THE CHILD'S PERSPECTIVE

by

ĐURĐA SOLEŠA GRIJAK
State University of Novi Pazar
Department of Philosophy
Vuk Karadžić Street w/o number, Novi Pazar, Serbia
E-mail: gdjurdja@gmail.com

SUMMARY: The belief that a parent favors one child, has a significant impact on the relationship between children and often is the trigger of the antagonism between brothers and sisters. It is less important whether the child's belief is true or not than the fact that its negative effects can be experienced by the whole family. The aim of this research was to determine whether there is a connection between birth order and perception of interpersonal parental investment. The sample was comprised of 155 respondents aged 18 to 33 years. Among the respondents were 38.1% firstborns, 40% middleborns and 23.9% lastborns. In the survey was used a Questionnaire of quality of relationship between siblings in adulthood. Participants on the position of the firstborns and lastborns in their families believed that they are the ones who get the most of interpersonal parental investment, particularly affection and closeness of mother and father's support. Middleborns believe that parents invest equally in all children in the family. Also, all respondents believed that other brothers and sisters agree with their perceptions of interpersonal parental investment. Research showed that there is a connection between birth order and perceptions of parental investment and this could be a starting point for a future research aimed at determining whether the relationship between brothers and sisters is a possible consequence of the perceived or actual parental investment.

KEYWORDS: birth order, perception, interpersonal parental investment

ОДНОС ОСОБИНА ЛИЧНОСТИ И ПОЈМА О СЕБИ КОД УЧЕНИКА СРЕДЊЕ ШКОЛЕ

МИА МАРИЋ
Педагошки факултет Сомбор
Грује Дедића 34/16, Сомбор, Србија
Е-адреса: mia_maric@yahoo.com

САЖЕТАК: У адолесценцији се јављају значајне промене у понашању, које су у великој мери одређене особинама личности и представама које адолесценти имају о себи. Основни циљ овог истраживања био је утврђивање односа базичних димензија Ајзенковог модела личности и одређених аспеката појма о себи код ученика средње школе. Узорак је чинило 200 ученика II и IV разреда средње школе. Резултати истраживања потврђују постојање значајне повезаности све три испитиване димензије личности и појединих аспеката појма о себи на адолесцентском узрасту. Тако је утврђено да је неуротицизам позитивно повезан са страхом од негативне евалуације, екстерналношћу и ниском социјалном пожељношћу, а негативно с усамљеношћу. Екстровеизија се налази у позитивној вези с истрајношћу, самопоштовањем и општим животним задовољством, а у негативној с опаженом некомпетентношћу, усамљеношћу, страхом од негативне евалуације и екстерналности, док се низак психотицизам налази у позитивној вези с истрајношћу, самопоштовањем и општим задовољством, а у негативној с опаженом некомпетентношћу и усамљеношћу.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: адолесценција, особине личности, појам о себи

У адолесцентском периоду долази до веома интензивног психофизичког развоја, при чему је један од најзначајнијих психосоцијалних задатака на овом узрасту формирање личног идентитета, који представља јединствен склоп уверења, ставова и осећања о себи, свом понашању, аспирацијама и жељама. Младе особе под утицајем великих промена у индивидуалном домену и срединском контексту, које доноси адолесценција, бивају принуђене да редифинишу виђење себе и свог односа с околином. Процес изградње идентитета обједињује евалуацију прошлих и садашњих особина индивидуе, као и одлучивање о томе каква особа жели да постане у будућности. На тај начин постепено се формира систематичан и кохерентан појам о себи, у коме су садржани сви аспекти личности, а означава се тер-

мином *сепф-концепт*. Најзначајнија функција идентитета јесте усмеравање особе у сазнајној, емоционалној и сфери понашања. Стабилан и чврсто изграђен идентитет у великој мери доприноси самопоштовању особе, емоционалној стабилности и лакшем превладавању стресних ситуација [Kapor Stanulović 1988; Nurmi 2004, према Марић 2011].

Формирање идентитета у адолесцентској фази развоја неретко прате извесне тешкоће, које за последицу могу имати кризу идентитета – особа се пита ко је, где припада и куда иде. Ове кризе идентитета развојно су очекиване, међутим, уколико потрају дуже време могу оставити озбиљне последице на ментално здравље младих [Kapor Stanulović 1988, према Марић 2011a: 23–24].

Јединствени склопови особина и појам о себи као шири концепт у значајној мери делују на јављање различитих образаца понашања код адолесцената. Преглед литературе говори о томе да постоји прилично интересовање за проучавање односа између особина личности и појма о себи на адолесцентском узрасту. Овом проблематиком бавили су се како страни истраживачи, попут Каспија, Грацијана и Робинса, тако и домаћи – Митровић, Смедеревац, Зотовић и други [Caspi 2000; Graziano et al. 1997; Mitrović, Smederevac 2003; Robins et al. 2001; Zotović 2005].

АЈЗЕНКОВ МОДЕЛ ЛИЧНОСТИ

Ајзенк је представник психобиолошког приступа у проучавању личности. Он је аутор димензионалне типологије личности, до које је дошао на основу експерименталног проучавања личности и емпиријских резултата добијених на великим узорцима испитаника, а изведеним уз помоћ факторске анализе [Eysenck 1979, према Kvašček 1989; Smederevac 2002, 2004].

Према Ајзенковом моделу личности, три основне димензије којима се може у потпуности описати структура личности и које су одговорне за бројне варијације у људском понашању јесу – неуротицизам, екстроверзија и психотицизам. По Ајзенку, а како наводи Фулгоси, особине личности представљају „опажену доследност или сличност понашања, поступања или реаговања у различитим ситуацијама“ [Fulgosi 1983: 389].

Прва димензија личности Ајзенковог модела јесте екстроверзија и интроверзија. Екстровертан и интровертан тип личности представљају екстреме једног континуума, којима особе могу у већој или мањој мери да се приближе. Између ова два екстрема налази се амбивертни – мешовити тип личности, који има карактеристике два претходна типа. Екстровертна личност је друштвена, причљива, стално је окружена људима и воли забаве. Трага за узбуђењима и увек је у покрету. Екстроверте привлачи гужва и послови који захтевају брзину. То су оптимистичне особе које живот

схватају олако, те су и непоуздане у одређеној мери. За разлику од екстроверата, интровертне особе су повучене, тихе и интроспективне, више воле свет књига него људе. У односима с људима држе се на дистанци, склони су размишљањима, све планирају унапред и не верују тренутним импулсима. Не воле узбуђења већ миран начин живота, коме приступају врло озбиљно. То су стрпљиве, поуздане и песимистичне особе, које стога контролишу осећања [Eysenck 1979, према Kvaščev 1989; Smederevac 2004].

Неуротицизам је друга битна димензија Ајзенковог модела, сродна емоционалној нестабилности. Особа с високим неуротицизмом је анксиозна, забринута, нерасположена и незадовољна. То су немирне, напете и прилично сугестибилне личности. Поред проблема са сном, склоне су и другим психосоматским тегобама. Индивиде овог типа су претерано емотивне и бурно реагују на све врсте дражи, раздражљиве су, при чему манифестују ирационалне реакције. Личности с ниским неуротицизмом су емоционално стабилне, прибране, сталожене, поуздане и одмерене. Наслеђе игра велику улогу у настанку неуротицизма, у чијој основи лежи нестабилност аутономног нервног система [Biro 1997; Smederevac 2004].

Димензија психотицизма потпуно је независна од претходне две. Особе с високим психотицизмом су безосећајне, неосетљиве на друштвене норме и на потребе других људи. Импулсивне су нарави, а код њих су често присутни и поремећаји афекта, мишљења и памћења, као и суицидалне идеје. Ово су тешко прилагодљиве индивиде, усамљеничке природе. Могу бити непријатељске и агресивне према околини, прилично сурове и нехумане. Привлаче их необичне и чудне ствари, а у неким ситуацијама показују ирационалну храброст [Biro 1997; Smederevac 2004].

Ајзенк је сматрао да су три описане димензије личности код неклиничке популације међусобно независне.

ПОЈАМ О СЕБИ

Појам о себи назива се још и селф-концепт, а представља кохерентан доживљај себе, тј. слику о себи. У овом конструкту обједињени су доживљај властитог тела, опажај својих психолошких и социјалних карактеристика, као и моралне, емоционалне и сексуалне компоненте ове структуре. Основа појма о себи изграђује се на сасвим раном узрасту, с првим контактима са својим телом и својом околином. На развој појма о себи значајно делују како карактеристике личности појединца тако и одлике окружења у коме особа одраста – породица, школа, вршњаци и све друге важне особе у великој мери обликују појам о себи [Грубор и др. 2009; Kapor Stanulović 1988; Лазаревић и др. 2008; Sakač 2004; Mitrović и Smederevac 2003; Zotović 2005].

Према Кречу и Крачфилду, појам о себи као организована целина састоји се из следећих аспеката: доживљај властитог тела, опажај психичких својстава субјективна категорија (личне особине, способности, навике, знања, вештине, понашања, ставови, вредности, тежње итд.), опажај социјалних својстава – настаје кроз социјалне интеракције (однос с околином, улога у породици, групи и друштву) и доживљај самосвести везан за материјалне објекте које поседујемо [Kreč, Kračild 1978].

Овер наводи већи број подручја појма о себи, која су најважнија за психички живот адолесцената, групишући их у пет аспеката тзв. селф-система, а то су: психолошки селфпојам о себи (бриге, осећања, жеље и фантазије адолесцената, контрола импулса, емоционални тон, слика тела), социјални селфпојам о себи (перцепција интерперсоналних односа, вредности и професионално-образовних циљева), сексуални селфпојам о себи, породични селфпојам о себи (породица у великој мери може да допринесе адекватном развоју адолесцената) и адаптациони селфпојам о себи (снага да се превладају тешкоће с околином) [Over 1987, према Sakač, 2004].

Харлок сматра да постоје два појма о себи – објективни (производ спољашњег искуства и интеракције с другима) и субјективни (заснован на властитим мислима и емоционалном искуству) [Harlok 1971, према Sakač 2004].

ПРЕДМЕТ ИСТРАЖИВАЊА

Истраживање је спроведено са циљем утврђивања повезаности основних димензија личности Ајзенковог модела и одређених аспеката појма о себи на адолесцентском узрасту.

МЕТОД

Узорак. Узорак истраживања чинило је 200 ученика средње школе, од чега је половина ученика другог а половина четвртог разреда. Испитаници су групно попуњавали батерију тестова, за време трајања школског часа. Није било тешкоћа приликом разумевања упутства од стране испитаника, нити је испитивање субјеката на било који други начин ометано.

Варијабле и инструменти. Један скуп варијабли представљају три основне димензије личности – екстроверзија, неуротицизам и психотицизам, мерене помоћу истоимених скала Ајзенковог упитника EPQ, који се састоји од 102 тврдње, а укључује и скалу социјалне пожељности (Л), којом се мери тенденција приказивања себе у социјално пожељном светлу. Коефицијент поузданости за целу скалу је 0.80. Релијабилност је виша за скале Н (0,846) и Е (0,819), него за П (0,763) и Л (0,768).

Аспекти појма о себи представљају други скуп варијабли, а мерени су помоћу Безиновићеве скале селф-концепта [Bezinović 1988]. Ти аспекти су: перципирана (не)компетентност, истрајност, самопоштовање, усамљеност, страх од негативне евалуације, опште задовољство, екстерналност (локус контроле) и социјална пожељност. Поузданост инструмента креће се од 0,83 до 0,90, а на ретесту од 0,70 до 0,75.

Од социодемографских варијабли обухваћени су пол, узраст, школски успех, материјални статус и место становања испитаника.

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

Повезаност особина личности и аспеката појма о себи код адолесцената испитивана је помоћу Пирсонових коефицијената корелације факторских бодова на првим главним компонентама супскала упитника EPQ и супскала скале појма о себи.

	Перц. некомпет.	Истрајност	Само- поштовање	Усамљеност	Страх од негативне евалуације	Опште задовољство	Екстернал.	Соц. пожељност
Неуротицизам	0.0182 p=.799	0.088 p=.215	0.1295 p=.068	-0.1541 p=.029	0.1569 p=.026	0.1068 p=.132	0.1762 p=.013	0.1464 p=.039
Екстроверзија	-0.2992 p=.000	0.2986 p=.000	0.2963 p=.000	-0.4137 p=.000	-0.1948 p=.006	0.4049 p=.000	-0.2072 p=.003	0.0284 p=.690
Психотицизам	-0.2953 p=.000	0.3962 p=.000	0.4223 p=.000	-0.4139 p=.000	0.0331 p=.642	0.3843 p=.000	-0.0713 p=.316	0.0989 p=.163
Л-скала	-0.0128 p=.858	-0.056 p=.937	0.0282 p=.692	-0.0275 p=.699	0.0308 p=.665	0.0224 p=.753	0.0472 p=.507	0.0043 p=.952

Табела 1

Пирсонови коефицијенти корелације главних компоненти супскала EPQ-а и супскала скале појма о себи.

Резултати показују статистички значајну повезаност све три димензије личности и испитиваних аспеката појма о себи код адолесцената. Неуротицизам је значајно повезан са четири аспекта појма о себи – негативно корелира с усамљеношћу, а позитивно са страхом од негативне евалуације, екстерналношћу и ниском социјалном пожељношћу. Ипак, треба имати у виду да добијене корелације нису високе. Екстроверзија је повезана са свим аспектима појма о себи осим аспекта социјалне пожељности, при чему су корелације умереног интензитета. Ова димензија позитивно је повезана с истрајношћу, самопоштовањем и општим задовољством, а негативно с перципираном некомпетентношћу, усамљеношћу, страхом од негативне евалуације и екстерналношћу. Ниски психотицизам је значајно повезан с пет аспеката појма о себи – негативно с перципираном некомпетентношћу

и усамљеношћу, а позитивно с истрајношћу, самопоштовањем и општим животним задовољством. И овде су корелације умереног интензитета.

ДИСКУСИЈА РЕЗУЛТАТА И ЗАКЉУЧЦИ

Налази овог истраживања потврдили су постојање значајне повезаности све три базичне димензије личности са процењиваним аспектима појма о себи на адолесцентском узрасту. Добијени резултати говоре о томе да су ови значајни индивидуални домени уско повезани и практично неодојиви аспекти личности и да на основу познавања карактеристичних личних особина адолесцената можемо предвиђати не само правац развоја карактеристичних аспеката појма о себи у адолесцентском периоду већ и целокупно понашање младих, које је битно детерминисано начином на који они опажају и доживљавају себе и сликом која ће их у извесној мери пратити током целог живота.

Занимљиво је да се Ајзенкова скала социјалне пожељности (Л) није показала повезаном ни с једним од мерених аспеката појма о себи. Разлози за то вероватно леже у специфичностима популације адолесцената, код које је често присутна конфузија у погледу опредељивања за одређене ставове и норме понашања. У одређеним групама адолесцената владају значајно другачија схватања о томе шта се сматра друштвено пожељним понашањем – неретко се цене понашања која одступају од стандардних критеријума о друштвено пожељном понашању, односно неконвенционално, оригинално и упадљиво понашање, па и кршење моралних и законских принципа.

ОДНОС ЕКСТРОВЕРЗИЈЕ И ПОЈМА О СЕБИ КОД СРЕДЊОШКОЛАЦА

Димензија екстровеизије је повезана са свим аспектима појма о себи код адолесцената, осим са скалом социјалне пожељности. Тако је она позитивно повезана с истрајношћу, самопоштовањем и општим задовољством, а негативно с перципираном некомпетентношћу, усамљеношћу, страхом од негативне евалуације и екстерналношћу. Екстроверти су, према Ајзенковом моделу, комуникативне, друштвене особе, усмерене на трагање за новим доживљајима, те се чини да поседују одређену врсту базичне сигурности у себе и своје поступке [Eysenck 1979, према Kvašev 1989; Smederevac 2004]. Слика о себи код екстровертних личности могла би се означити термином „позитиван селф-концепт“. Екстроверти имају поверење у себе и своју компетентност, што доприноси и подизању самопоштовања код оваквих личности и, генерално, позитивне слике о себи. Њихова базична сигурност у себе помаже томе да буду истрајни у решавању проблемских ситуација, а стална окруженост људима улива им додатну сигурност, штитећи их од осећаја усамљености, изолованости и одбачености. Екстро-

верти немају страх од негативне евалуације управо зато јер се лагодније и сигурније осећају међу различитим људима. Њима је у природи да с лакоћом склапају нова познанства и да доминирају у друштву. Екстроверти теже узбуђењима, новим искуствима и позитивним емоцијама, сигурни су у себе и склони уношењу динамике у своје окружење, њих као да носи позитивна енергија, те је сасвим природно и очекивано да су задовољнији својим целокупним животом и имају тенденцију да се осећају задовољно кроз дужи период. Утврђено је и да ће екстроверти пре имати унутрашњи локус контроле, тј. да су спремнији да преузму одговорност за дешавања у свом животу, а не да је пребацују на околину, што је, опет, последица њихове базичне сигурности и поверења у себе. Према томе, чини се да екстровертни адолесценти поседују неку врсту базичне сигурности у себе и своје могућности, што је опет у складу с њиховом продорном природом, која их наводи на контакте с бројним особама, подузимање великог броја активности и тежњу за новим искуствима, тако да ова базична сигурност даје уједно и позитиван тон комплетној слици коју имају о себи [Graziano et al. 1997; Mitrović, Smederevac 2003; Robins et al. 2001; Sakač 2004; Zotović 2005].

У најширем смислу, добијени налаз о вези димензије екстроверзије и појединих аспеката појма о себи у адолесценцији говори нам да претежна оријентисаност према свом унутрашњем свету или пак према другима у великој мери детерминише и слику коју адолесценти граде о себи, а самим тим и широк спектар понашања која произилазе из те слике. Генерално, код екстровертних адолесцената можемо очекивати не само позитивнију слику о себи већ и низ понашања која се сматрају пожељним, те доприносе општем психофизичком развоју, целокупном благостању и менталном здрављу индивидуе.

НЕУРОТИЦИЗАМ И ПОЈАМ О СЕБИ КОД УЧЕНИКА СРЕДЊЕ ШКОЛЕ

Неуротицизам је позитивно повезан са четири аспекта појма о себи код младих – у позитивној је вези са страхом од негативне евалуације, екстерналношћу и ниском социјалном пожељношћу, а у негативној – с усамљеношћу. Особе с високим неуротицизмом, према Ајзенку, прилично су анксиозне, напете и немирне, променљивог, често лошег расположења. Несигурне су у себе, те су и врло сугестибилне. Стално их нешто брине и окупиране су страховима око тога да ће се догађаји лоше завршити [Eysenck 1979, према Kvašček 1989; Smederevac 2004]. Страх од негативне евалуације код ових особа је очекиван, с обзиром на то да он представља један од значајних аспеката социјалне анксиозности. Адолесцентима је изузетно важно да оставе позитиван утисак на околину, поготово на своје вршњаке, тако да су забринуте, напете особе, окупиране бројним страхо-

вима, на овом узрасту посебно склоне и страху од негативне евалуације од стране других. Такође, овакве индивидуе имају и тенденцију приписивања спољашњих узрока догађајима у окружењу. То су плашљиве, несигурне личности, које имају страх од преузимања сопствене одговорности, а код њих је наглашена и склоност ка пасивном препуштању будућим збивањима. Овакве особе чак и позитивним догађајима често приписују спољашње узроке, као што су срећа, предодређеност, судбина, па тако нису у стању да увиде ни своје позитивне стране, вредности и снаге, што би за последицу имало јачање самопоуздања, стицање сигурности и постепено ослобађање од страхова. Приписивање спољашњих чинилаца нарочито негативним догађајима додатно продубљује страхове и анксиозност код оваквих особа. Интересантан је податак да је димензија неуротицизма негативно повезана с усамљеношћу. Могуће је да су овакве личности, услед бројних страхова, стално окружене одређеним, блиским особама које им уливају сигурност, при чему могу чак бити и зависне од присуства тих људи из окружења који су увек ту за њих. Како се њихови страхови појачавају, подршка особа из околине расте. Поред тога, постоји и могућност да су личности с високим неуротицизмом окупиране другим бригама и страховима који доминирају, попут страха од неуспеха у остваривању школског постигнућа и томе слично, па им остаје мање простора за бригу о броју и квалитету емоционалних и социјалних односа које остварују. Овде треба узети у обзир и чињеницу да је реч о адолесцентском узрасту испитаника, код којих се трајне карактеристике личности још увек нису издиференцирале и у потпуности стабилизовале, као предиспозиције за одређена доживљавања и понашања. Вероватно би се на узорку одраслих испитаника добили другачији налази. Специфичан је и податак да неуротицизам позитивно корелира с ниском социјалном пожељношћу скале појма о себи. Добијени резултат највероватније је последица проблематике социјалне пожељности у адолесценцији, о чему је већ било говора. Чини се да су несигурни, забринути и анксиозни адолесценти, у тежњи да стекну наклоност вршњачке групе и оставе позитиван утисак на окружење вршњака, склонији прихватању захтева и правила вршњачке групе, чак и када она одступају од стандардних норми понашања, па и моралних и законских оквира. Њихова базична несигурност вероватно доприноси томе да неселективно прихватају ставове и норме вршњачке групе како би се осетили прихваћеним, а самим тим и сигурнијим [Graziano et al. 1997; Mitrović, Smederevac 2003, 2004; Robins et al. 2001; Sakač 2004; Zotović 2005].

Дакле, на основу добијених резултата може се закључити да су адолесценти са израженим неуротицизмом генерално склонији развијању негативне слике о себи, која их у значајној мери предиспонира за негативна осећања, као и различите врсте ризичног понашања. Њихово ментално здравље и општи психофизички развој изложени су значајном ризику, у чијој основи леже емоционална нестабилност и негативно виђење себе,

што неретко може да представља pogodно тло за појаву различитих видова афективних поремећаја (анксиозни поремећаји, депресија, суицидалне тенденције) и ризичног понашања карактеристичног за адолесцентску фазу развоја (конзумирање психоактивних супстанци, ризична сексуална понашања итд.) [Marić 2010; Марић и Нововић 2010; Marić 2011a; Марић 2011b].

РЕЛАЦИЈА ПСИХОТИЦИЗМА И ПОЈМА О СЕБИ КОД УЧЕНИКА СРЕДЊЕ ШКОЛЕ

Димензија психотицизма значајно је повезана с пет аспеката појма о себи. Низак психотицизам значајно корелира с истрајношћу, самопоштовањем и општим задовољством, а негативно с перципираном некомпетентношћу и усамљеношћу. Особе с високим психотицизмом по Ајзенковој теорији су безосећајне, импулсивне и агресивне, немају развијен осећај бриге за друге и тешко су прилагодљиве [Eysenck 1979, према Kvašček 1989; Smederevac 2004]. Њихова асоцијалност, немогућност успостављања адекватних социоемоционалних веза и низак ниво прилагодљивости вероватно доприносе томе да се осећају мање компетентнима, да сумњају у себе и своје квалитете и да се осећају несигурно и неадекватно. Овакве особе су по природи веома импулсивне и лабилне, те отуда добијена повезаност ниског психотицизма и истрајности. Изгледа да су овакве личности, услед своје импулсивне нарави, склоне брзом одустајању и избегавању улагања трајног напора у остварење циљева и решавање проблема. Њихови неуспеси у прилагођавању и решавању проблемских ситуација један су од главних разлога сниженог самопоштовања код особа с ниским психотицизмом. С обзиром на то да су овакве индивидуе типични усамљеници, који не маре за друге људе и према којима могу бити врло непријатни, те не остварују адекватне интерперсоналне односе с околином, сасвим је очекивана веза високог психотицизма и аспекта усамљености. Полазећи од оног што је до сада речено, а посебно од тога да су особе с високим психотицизмом углавном лоше воље, агресивне и склоне импулсивним и непромишљеним реакцијама, чини се природним и да су генерално незадовољне својим животом, нарочито када се зна да је ово задовољство повезано с просечним нивоом расположења кроз дужи временски период. На основу овога може се рећи да личности с високим психотицизмом имају негативан појам о себи или тзв. негативан селф-концепт јер себе опажају недовољно компетентнима, усамљенима, имају ниске нивое истрајности и самопоштовања и, у најопштијем смислу, незадовољне су животом који воде.

У генералном смислу, неопходно је истаћи да добијени налаз имплицира да изражен психотицизам, удружен са негативном сликом о себи на

адолесцентском узрасту, у великој мери предиспонира младе за различите негативне обрасце понашања и доживљавања, што све представља значајну претњу по правилан психофизички развој и ментално здравље адолесцената. Наиме, за адолесценцију је карактеристична појава различитих видова проблематичног понашања, попут насиља, делинквенције и употребе психоактивних средстава – цигарета, алкохола и илегалних психоактивних супстанци, чему посебно доприносе импулсивност и унутрашња лабилност, незадовољство младих и негативно опажање сопствених карактеристика [Marić 2011a; Марић 2011б].

ЗАКЉУЧАК

Закључно се може рећи да су резултати овог испитивања потврдили полазне истраживачке хипотезе, односно, утврђено је постојање значајног степена повезаности између све три базичне димензије личности – неуротицизма, екстроверзије и психотицизма, са једне стране, и одређених аспеката појма о себи, са друге стране, код особа адолесцентског узраста. Према томе, на основу изражености одређених карактеристика личности адолесцената у значајној мери можемо предвиђати и правац развоја одговарајућих компонената појма о себи у периоду адолесценције, које у значајној мери детерминишу понашање и, уопште, даљи психофизички развој младе особе.

Показало се да је са највећим бројем аспеката појма о себи повезана димензија екстроверзије – она је у значајној вези са свим аспектима селф-концепта, осим са социјалном пожељношћу. Изражена димензија екстроверзије повезана је са позитивном сликом о себи, која је основ менталног здравља и правилног развоја адолесцената.

За разлику од екстроверзије, наглашене димензије неуротицизма и психотицизма предиспонирају младе за изградњу негативне слике о себи и свих оних негативних образаца доживљавања и понашања који из ње произилазе, а представљају значајан вид ризика по ментално здравље и целокупан психофизички развој у адолесценцији. Адолесценти су често склони томе да негативна осећања и негативну слику о себи настоје потиснути прибегавањем врло штетним и ризичним формама понашања, због чега је неопходан посебан опрез од стране околине.

Приликом доношења закључака треба, свакако, имати у виду чињеницу да је узорак представљала адолесцентска популација, код које влада неодлучност и конфузија око прихватања одређених друштвених ставова и норми, а, такође, на овом узрасту још увек се у потпуности нису стабилизовале ни трајне особине личности, као ни предиспозиције за патолошке облике понашања и доживљавања. Кроз будућа истраживања било би занимљиво испитати какав је однос Ајзенкових димензија лич-

ности и аспектата појма о себи на старијим узрасним групама и упоредити добијене резултате са налазима овог истраживања, чиме би се закључци могли проширити.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Грубор, Сања; Ивана Мињић; Марија Зотовић; Јелица Петровић (2009). Релације селф-концепта адолесцената и процењених васпитних стилова њихових родитеља. *Педагошка стварност*, LV, 5–6, 2009: 622–635.
- Лазаревић, Душанка; Снежана Радисављевић; Ивана Милановић (2008). Релације физичког селф-концепта и физичког вежбања ученика основне школе. *Зборник Института за педагошка истраживања*, XL, 2, 2008: 306–326.
- Марић, Миа (2011б). Проблематично понашање деце и адолесцената – појам, порекло, учесталост и превенција. *Норма*, XVI, 2, 2011б: 175–183.
- Марић, Миа; Зденка Нововић (2010). Чиниоци који доприносе појави дисфоричних реакција у адолесценцији. *Педагошка стварност*, LVI, 3–4, 2010: 317–325.
- Bezinović, Petar (1988). *Prikaz skala za mjerenje aspekata samopoimanja – praktikum iz kognitivne i bihevioralne terapije*. Zagreb: Filozofski fakultet.
- Biro, Mikloš (1997). *Klinička psihologija*. Beograd: Medicinska knjiga.
- Caspi, Avshalom (2000). The child is the father of the man: personality continuities from childhood to adulthood. *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 78, No. 1, 2000: 158–172.
- Fulgosi, Ante (1983). *Psihologija ličnosti – teorije i istraživanja*. Zagreb: Školska knjiga.
- Graziano, William G.; Lauri A. Jensen-Campbell; John F. Finch (1997). The self as a mediator between personality and adjustment. *Journal of Personality and Social Psychology*, vol. 73, 1997: 392–404.
- Kapor Stanulović, Nila (1988). *Na putu ka odraslosti – psihički razvoj i psihosocijalni aspekti zdravlja mladih*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Kreč, Dejvid; Ričard S. Kračild (1978). *Elementi psihologije*. Beograd: Narodna knjiga.
- Kvašček, Radivoj (1989). *Mogućnosti i granice razvoja inteligencije*. Beograd: Nolit.
- Marić, Mia (2010). Osobine ličnosti, životni događaji i anksioznost adolescenata. *Primenjena psihologija*, 1, 2010: 39–57.
- Marić, Mia (2011a). *Činioci upotrebe psihoaktivnih supstanci u adolescenciji*. Doktorska disertacija. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Mitrović, Dušanka, Snežana Smederevac. *Relacije nekih aspekata self-koncepta i osobina ličnosti petofaktorskog modela*. 51. Sabor psihologa Srbije, Knjiga rezimea, 76, 2003.
- Robins, Richard W.; Jessica L. Tracy; Kali Trzesniewski; Jeff Potter; Samuel D. Gosling (2001). Personality correlates of self-esteem. *Journal of Research in Personality*, vol. 35, 2001: 463–482.
- Sakač, Marija (2003). *Self-koncept, lokus kontrole i neke konativne dimenzije uspešnih i manje uspešnih učenika*. Magistarska teza. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Smederevac, Snežana (2002). *Govor i ličnost ili govor ličnosti*. Beograd: Zadužbina Andrejević.
- Smederevac, Snežana (2004). *Psihobiološki pristup*. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Zotović, Marija (2005). PTSP i depresivnost posle NATO bombardovanja: činioci individualnih razlika u reagovanju na stres. *Psihologija*, XXXVIII, 1, 2005: 93–109.

RELATIONSHIP BETWEEN PERSONALITY TRAITS AND SELF-CONCEPT IN HIGH SCHOOL STUDENTS

by

MIA MARIC

Faculty of Pedagogy, Sombor
34/16 Gruja Dedić Street, Sombor, Serbia
E-mail: mia_maric@yahoo.com

SUMMARY: In adolescence, there are significant changes in behavior, which are largely determined by personality traits and perceptions which adolescents have about themselves. The main objective of this study was to determine the relationship between basic personality dimensions of Eysenck model and certain aspects of self-concept among high school students. The sample consisted of 200 students in the second and fourth year of high school. The research results confirm the existence of significant correlation between all three investigated dimensions of personality and certain aspects of self-concept in adolescence. Thus, it was determined that neuroticism is positively associated with fear of negative evaluation, externality and low social desirability and negatively with loneliness. Extraversion is positively related to persistence, self-esteem and general life satisfaction, and negatively with the perceived incompetence, loneliness, fear of negative evaluation and externality, and low psychoticism is positively associated with persistence, self-esteem and general satisfaction, and negatively with the perceived incompetence and loneliness.

KEYWORDS: adolescence, personality traits, self-concept

САБОР ТРУБАЧА У ГУЧИ: СОЦИОДЕМОГРАФСКИ ПРОФИЛ И МОТИВ ДОЛАСКА ПОСЕТИЛАЦА*

ЖЕЉКО БЈЕЉАЦ

z.bjeljac@gi.sanu.ac.rs

АЛЕКСАНДРА ТЕРЗИЋ

a.terzic@gi.sanu.ac.rs

ЈОВАНА БРАНКОВ

j.brankov@gi.sanu.ac.rs

Географски Институт „Јован Цвијић“ САНУ
Ђуре Јакшића 9, Београд, Србија

САЖЕТАК: У овом раду, користећи досадашња истраживања у свету на тему социодемографских утицаја на туристичко тржиште, истраживане су навике и понашања туриста у вези с путовањем, као и коришћење средстава туристичке пропаганде за потребе њиховог информисања. Истраживање је спроведено на случајно одабраном узорку од 975 испитаника. Циљ овог рада је да утврди да ли постоји битна разлика у броју и мотивима путовања, избору превозних средстава, као и утврђивање разлика у структури посетилаца Сабора у зависности од демографских и социоекономских показатеља. За анализу су одабрани демографски и социоекономски показатељи: пол, старост и образовна структура.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: сабор трубача, туристичке манифестације, демографска структура, Гуча, Србија

Досадашња проучавања туристичког тржишта указују на велики значај различитих социодемографских фактора који се узимају у обзир приликом његове анализе. Самостално или у комбинацији с другим елементима у истраживањима се најчешће анализирају следеће демографске и социоекономске карактеристике: пол, старост, стручна спрема, занимање, националност и др., који утичу на формирање ставова посетилаца о одређеној

* Рад је део истраживања у оквиру пројеката „Географија Србије“ (4700/III) и „Срби и Србија у југословенском контексту“ (47027) које је финансирао Министарство просвете и науке Републике Србије.

туристичкој дестинацији, о чему говоре и бројни модели и истраживања [Bello, Etzel 1985; Perdue 1985; Woodside, Jacobs 1985, Jeferson i Lickorish 1988; Um & Crompton 1990; Stern, Krakover 1993; Walmsley, Jenkins 1993; Stabler 1995; Baloglu 1997; Baloglu, McCleary 1999; Chen, Kerstetter 1999; Beerli, Martin 2005; Ћурчић, Бјељац 2007; Закић и др. 2007; Бранков и др. 2009; Бјељац, Ловић 2011; Бјељац и др. 2011; Кулиговски 2011]. Ово се односи и на дестинације које привлаче пажњу великог броја туриста и имају изузетну улогу у развоју културног туризма.

Балоглу [Baloglu 1997] указује на то да брачно стање, старост и занимање утичу на доживљене представе, мада незнатно, док су статистички значајне разлике видљиве у погледу одређених фактора који објашњавају доживљено. Балоглу и Мекклири [Baloglu, McCleary 1999] тврде да старосна структура и степен образовања код појединца утичу на доживљен догађај у оквиру различитих туристичких судестинација. Стерн и Краковер [Stern, Krakover 1993] су анализирали утицај степена образовања у стварању доживљене представе о граду и пронашли значајне разлике у зависности од индивидуалног степена образовања. Шен и Керстетер [Chen, Kerstetter 1999] закључују да полна структура и брачно стање значајно утичу на доживљену представу. Берли и Мартин [Beerli, Martin 2005] указују на то да је полна структура значајан фактор при избору туристичке инфраструктуре, као и односа према природним и културним ресурсима.

Сабор трубача у Гучи је туристичка манифестација која се у континуитету одржава од 1961. године, а по садржају је класификована као (музичка) уметничка манифестација [Бјељац 2010]. У области Драгачева састав трубача вероватно се први пут појавио 1876. године у време Српско-турског рата. Мобилизацију која је прошла кроз Чачак и прикупљање регрута у бригаду пратио је војни оркестар трубача. Многа имена војника–трубача који су погинули од 1876. године до краја Првог светског рата записана су на каменим надгробним споменицима, који се данас сматрају знацима сећања и идентитета. Познато је да се труба у Гучи појавила после Првог светског рата заслугом војника који се вратио са Солунског фронта. Он је са собом донео своју војку – како су у драгачевском крају називали трубу која се везује за војску – односно танак и дуг инструмент начињен од металног лима. Убрзо је оформио локални оркестар који је свирао на приватним и државним свечаностима [Тадић и др. 2010; Кулиговски 2011].

„Први Сабор трубача је одржан 14. октобра 1961. године у Гучи. Те године догађај је пао на празник, дан Покрова Пресвете Богородице и одржан је у црквеној порти. Интересовање народа превазишло је сва очекивања организатора. Тада је пукла прва саборска прангија, полетео први камен са рамена плећатог бацача, скочио соколски први скакач из места, крцнула јуначка кост неког од стасалих рвача, погођена прва саборска јабука ’кроз

прстен гађана', извучена, први пут после рата, из прашњавих шкриња и сандука, стара народна ношња. Приказиване су играчке вештине и лепота народне ношње, од којих су најлепше биле посебно награђене. Тада је отворено више изложби производа драгачевске привреде и рукорада старих занатлија и уметника, међу њима и драгачевских ткаља. Постављено је низ шатри испод којих су се извлачили миомириси драгачевских специјалитета: свадбарског купуса, копачког пасуља, 'врућег са ражња и роштиља', грејање ракије и вруће проје са сиром и кајмаком. На Првом сабору оркестри су свирали задато и слободно. Задате су биле мелодије 'Са Овчара и Каблара' и 'Бледи месец загрио звезду Даницу'. После тога су свирали по два кола, или коло и марс – по свом избору. Такмичила су се само четири оркестра, из Драгачева“ [www.sabor.guca.com].

Гуча је део географског микрорегиона Драгачево (735 km²), чији највећи део територије (454 km²) административно припада општини Лучани (36 насеља). Налази се на траси регионалног пута Р-222, који пролази преко целе територије општине, а одваја се од магистралног пута М-5 (Чачак–Пожега) у правцу Бруса [Стратегија развоја општине Лучани, 2005]. Микрорегион Драгачево чини 49 насеља лоцираних у шест општина (Лучани, Чачак, Ивањица, Ариље, Пожега и Краљево). Становништво је пореклом из Црне Горе, Херцеговине и микрорегиона Стари Влахи.

Емитивни туристички центри налазе се на удаљености од три сата (друмским превозним средствима), то јест у зони полудневних и дневних излета, а источни део Босне и Херцеговине и делови Србије улазе у зону викенд туризма. Насеља обухваћена полудневном контрактивном зоном су: Чачак, Ужице, Краљево, Пожега и Ивањица, док су дневном контрактивном зоном обухваћени градови: Крушевац, Ниш, Београд, Смедерево, Шабац, Лозница итд.

ПРЕДМЕТ, ЦИЉ И МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

Предмет истраживања. Сабор трубача у Гучи или Прва труба Драгачева, како се у почетку звала ова манифестација, као атрактивна светска туристичка дестинација у првој деценији 21. века постаје и својеврстан бренд Србије као туристичке дестинације коју посећује неколико стотина хиљада туриста из Србије и иностранства (према проценама организатора 2010. и 2011. године Сабор је посетило између 600.000 и 800.000 посетилаца), као и трубачки оркестри из различитих делова света. Услед овога, а и чињенице да се Сабор трубача према географској и економској групи критеријума налази на првом месту од укупно 2.426 категоризованих манифестација [Бјељац 2010], одабрали смо ову манифестацију за предмет анкетног истраживања.

Методе истраживања. Као методски поступак у прикупљању података примењено је анкетно испитивање помоћу метода узорка, с обзиром на то да ова метода спада у најшире коришћене квантитативне методе испитивања туристичког тржишта. На овај начин прикупљају се подаци о особинама, мишљењима и ставовима прецизно дефинисаних или случајно одабраних група испитаника, које сачињавају узорак [Унковић, Зечевић 2005]. Анкетно истраживање спроведено је писаном анкетом, на случајно одабраном узорку у Гучи (општина Лучани) 2010. године. Подаци су добијени на основу тачно формулисаних питања у облику анкетног упитника. Анкетни листићи садржали су питања о полу, старости и економској активности учесника манифестације. Анкету је, у сарадњи с организатором, Центром за културу, спорт и туризам општине Лучани, спровео Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ. Анкетирање је обављано три дана, а осим троје запослених у Институту, анкету посетилаца Сабора вршило је и 12 волонтера.

Насеље	Број становника 2002. године	Величина узорка (2010. година)
Гуча	2.022	975

Табела 1

Број становника и величина узорка за општину Лучани

Циљ истраживања је утврђивање разлика у структури посетилаца манифестације Сабор трубача у Гучи у зависности од места порекла. Одабрани су следећи демографски и социоекономски показатељи: пол, старост и образовна структура. Добијени резултати требало би да послуже организатору манифестације за будуће планирање и прилагођавање садржаја специфичним категоријама посетилаца. Ово подразумева стављање акцента на онај тржишни сегмент који је највише заинтересован за одабир ове манифестације и према коме би требало усмерити акције туристичке промоције.

У истраживању је постављена и полазна хипотеза, по којој су посетиоци по географском пореклу из полудневне гравитационе зоне, углавном мушког пола, старосне структуре преко 45 година, с највише стеченом средњом стручном спремом, који долазе на Сабор због традиције и музике.

АНАЛИЗА АНКЕТЕ

Највећи број домаћих испитаника (501, тј. 51,38%), долази из Србије, највише из општина полудневне и дневне гравитационе зоне, а остали из 36 држава Европе и света (474, тј. 48,62%). Најбројнији су посетиоци из градова и општина: Београд (9,74%), Чачак (4,21%), Нови Сад (2,77%), Крагујевац (2,26%), Лучани (2,06%), Љиг (1,64%), Ужице (1,44%), Смедерево (1,33%), те Врање и Пожаревац (по 1,22%). Од укупног броја

највећи број анкетираних иностраних посетилаца је из Босне и Херцеговине (9,13%), Француске (5,23%), Словеније (4,51%), Црне Горе (4,21%), Немачке (3,59%), БЈР Македоније (2,67%) и Италије (2,36%).

Да би се утврдило како су анкетирани посетиоци дошли на Сабор, издвојено је питање: Које превозно средство користите? Ово питање је постављено да би се утврдила повезаност превозног средства које је коришћено и гравитационе зоне доласка. Највише посетилаца дошло је аутомобилом (604, тј. 61,95%). Из ове групе мушкарци су чинили 70,20%, а најбројнија старосна група је 20–29 година (34,93%). С пријатељима је овим превозним средством дошло 254 анкетирана посетиоца (26,05% од укупног броја анкетираних). Посетиоци који су дошли аутомобилом у просеку су боравили пет и више дана.

Осим аутомобилом, посетиоци су као превозно средство користили и аутобус (333, тј. 34,15%). И код овог превозног средства преовлађују анкетирани мушкарци, али нешто равномерније него код аутомобила (56,16%). Старосна група 20–29 година преовлађује са 54,96%. С пријатељима је аутобусом дошло 166 особа (17,03% од укупног броја анкетираних). Посетиоци који су дошли аутобусом у просеку су боравили четири дана.

Мањи део присутних користио је и друге облике превоза (13 особа или 1,13%). И овде мушкарци преовлађују (12 особа), а по старосној структури доминирају групе 20–29 година (пет) и 40–49 година (четири анкетирана посетиоца). Један посетилац је рекао да је дошао бициклом из Италије (старосна група 40–49 година, а боравио је два дана у кампу), а 24 анкетираних изјавило је да је из Гуче (2,46%).

Полно-старосна структура

Анализом старосне структуре посетилаца дошло се до закључка да је највећи део анализираног узорка заступљен старосним групама 20–29 и 30–39 година. Учешће осталих старосних група износи: до 19 година 2,15%, 40–49 година 12,00%, 50–59 година 5,54%, 60–69 година 1,64% и 70+ година 0,82%.

Старосне групе	до 19	20–29	30–39	40–49	50–59	60–69	70+
Укупно	21	469	290	117	54	16	8
Мушко	10	313	192	85	34	14	5
Женско	11	156	98	32	20	2	3

Табела 2

Старосна структура анкетираних посетилаца

Када је у питању полна структура, мушка популација преовлађује у значајнијем односу унутар старосних група које доминирају, што наводи

на закључак да манифестацију генерално више посећују мушкарци. Код осталих старосних група овај однос је углавном равномеран (табела 2).

Стручна спрема	нкв	пкв	кв	ССС	ВШС	ВСС
Укупно	5		40	409	219	302
Мушко	4		30	280	143	196
Женско	1		10	129	76	106

Табела 3
Стручна спрема анкейираних туриста

У образовним структурама (табела 3) најзаступљенија је средња стручна спрема (41,95%). Висока стручна спрема заступљена је уделом од 30,97%, виша стручна спрема 22,46%, док су полуквалификоване и неквалификоване (0,51%), као и квалификоване (4,10%) особе заступљене у мањим процентима. Анализом полне структуре унутар различитих степена стручне спреме утврђена је доминација мушке популације када су у питању све проучаване категорије, нарочито оне које доминирају – средња стручна спрема, висока и виша стручна спрема. У најбројнијој категорији (ССС) однос између броја мушкараца и жена је 2,2:1.

Мотиви путовања испитаника

Који су мотиви путовања испитаника? Ово питање је значајно као референтно, путем кога се проверава репрезентативност узорка и адекватност испитаника за спровођење анкете, из разлога што циљ истраживања није усмерен ка резидентном становништву и мотивисаности економске природе. Такође, конкретно питање о мотивисаности за долазак у Гучу може истовремено послужити као оријентир у планирању понуде потенцијалних туристичких агенција и других организација (удружења), које су заинтересоване за организовање путовања и боравка у Гучи. Истраживање мотива посете од великог је значаја за организаторе манифестације. Одређивањем циљне групе и откривањем главних мотива доласка могуће је побољшати садржај који је оцењен као примаран.

Концерти (музика)	154	15,80%
Традиција	91	9,33%
Посао	45	4,62%
Радозналост	60	6,15%
Провод и атмосфера (забава)	601	61,64%
Гуча у целини	24	2,46%
Укупно	975	100,00%

Табела 4
Мотив боравка анкейираних посетилаца

Најчешћи мотив путовања (табела 4) на испитаном узорку је про- вод и атмосфера (забава), што је као одговор навело готово две трећине анкетираних посетилаца (61,64%). Највећи број анкетираних посетилаца којима је мотив доласка провод и забава је из старосних група 20–29 годи- на (55,41% свих анкетираних с овим одговором, односно 71,86% свих из ове старосне групе) и 30–39 година (26,62% с одговором провод и 40,00% анкетираних из ове старосне групе). Посетиоци из старосне групе 20–29 година најчешће су као мотив доласка наводили и музику (53,25%).

Старосне групе	до 19	20–29	30–39	40–49	50–59	60–69	70+
Провод	13 2,16%	333 55,41%	160 26,62%	65 10,82%	20 3,33%	7 1,16%	3 0,50%
Концерти (музика)	1 0,65%	82 53,25%	31 20,13%	17 11,04%	16 10,39%	7 4,55%	0 0,00%
Традиција	3 3,30%	19 20,88%	36 39,56%	17 18,68%	11 12,09%	2 2,20%	3 3,30%
Радозналост	3 5,00%	18 30,00%	26 43,33%	8 13,33%	3 5,00%	0 0,00%	2 3,33%
Посао	1 2,22%	10 22,22%	21 46,67%	9 20,00%	4 8,89%	0 0,00%	0 0,00%
Гуча у целини	0 0,00%	7 29,17%	16 66,67%	1 4,16%	0 0,00%	0 0,00%	0 0,00%

Табела 5

Старосна структура посетилаца с одговорима за мотив

И код осталих старосних група провод и музика били су најчешћи мотив доласка. Старосне групе 30–39 и 40–49 година често су одговарале да је мотив доласка и традиција (приказ обичаја српске културе), као и радозналост и пословни разлози.

Према полној структури мушки посетиоци преовлађују у свим групама формираним по мотиву доласка. Код испитаника којима је традиција главни мотив доласка удео женских анкетираних посетилаца чини 40,66%, а у групи која је истакла провод као главни мотив доласка жене су заступљене с 36,27%. У свим осталим мотивским категоријама анкетирани мушкарци чине преко 70%.

Према образовној структури у свим одговорима о мотиву доласка преовлађује средња стручна спрема и у свим структурама стручне спреме најчешћи одговор је био провод. Са НКВ и ПКВ стручном спремом највећи број анкетираних (80%) изјавио је да је мотив доласка традиција. Традиција је била и други најчешћи одговор за мотив доласка код свих осталих анкетираних по стручној спреми.

Повезано с мотивом и одређивањем циљне групе посетилаца, а да би се утврдило да ли је Сабор манифестација која привлачи породице, групе

пријатеља, привреднике и друге, постављено је и питање: С ким долазите на Сабор?. Највећи број анкетираних изјавио је да долази с пријатељима (44,92%), члановима породице (32,82%), сами (18,36%) и као чланови неке организације (3,90%). Код свих група провод је био најзаступљенији као мотив доласка. Старосна група 20–29 година свуда је доминирала. Код оних који су рекли да су дошли с пријатељима ова старосна група чини 57,31% (тј. 53,52% од укупног броја посетилаца те старосне групе), што доводи до закључка да је Сабор манифестација којој је циљна група младо становништво, које долази с пријатељима или с породицом.

У оквиру проучавања мотива и начина доласка посетилаца на Сабор трубача у Гучи, анализирани су одговори на неколико питања. Као непосредан увод, проучаване су навике и понашања туриста у односу на путовања уопште, постављањем питања: Колико често путујете током једне године? Анализа учесталости путовања показала је да највећи процент анкетираних особа (28,4%) путује више од пет пута у току године. Овим питањем обухваћена су путовања у иностранство, али и краћа и дужа путовања у оквиру земље. Највећи процент испитаника који су се изјаснили да путују више од пет пута у току године сачињавају анкетирана лица из старосне групе 20–29 година, што се може објаснити вишком слободног времена и одсуством пословних обавеза, па самим тим и чешћим путовањима у току године. Изузетно мали број испитаника не путује уопште (0,4%), док значајан процент посетилаца путује једном у току године – 16,2%, два пута у току године – 18,3% или три пута у току године – 17,8%. Највећи процент испитиваних жена (63%) ретко путује (до три пута годишње), док су мушкарци мобилнији (52,2% свих испитиваних мушкараца изјаснило се да путује више од три пута годишње).

	Једном годишње или мање	Два пута годишње	Три пута годишње	Четири пута годишње	Пет пута годишње	Више од пет пута годишње	укупно
М	103	99	110	70	59	212	653
χ^2	108.54	119.26	116.58	68.34	54.94	185.59	67%
Ж	59	79	64	32	23	65	322
$\Sigma\chi^2$	53.46	58.74	57.42	33.66	27.06	91.41	33%
укупно	162	178	174	102	82	277	975

Табела 6

Број путовања и пропорционалност дистрибуције путовања према полу анкетираних туриста

Да би се додатно испитала претпоставка о дистрибуцији туристичких путовања код мушкараца и жена, примењен је хи-квадрат тест. Пошто се жели сазнати да ли се опажене фреквенције знатно разликују од очекиваних фреквенција, та разлика се рачуна према следећој формули: $\chi^2 = \sum (f_0 - f_t)^2 / f_t$ при чему су f_0 опажене фреквенције, а f_t теоретске (очекиване) фреквенције [Krnet, Bala 2005].

Израчунати збир је:

$$\begin{aligned} & (108.54-103)(108.54-103)/108.54 + (119.26-99)(119.26-99)/119.26 + \\ & +(116.58-110)(116.58-110)/116.58 + (68.34-70)(68.34-70)/68.34 + \\ & +(54.94-59)(54.94-59)/54.94 + (185.59-212)(185.59-212)/185.59 + \\ & +(53.46-59)(53.46-59)/53.46 + (58.74-79)(58.74-79)/58.74 + \\ & +(57.42-64)(57.42-64)/57.42 + (33.66-32)(33.66-32)/33.66 + \\ & +(27.06-23)(27.06-23)/27.06 + (91.41-65)(91.41-65)/91.41 = 2,0693 \\ & * 12 = 24,8316. \end{aligned}$$

Дакле, ово је вредност хи-квадрат статистике која се упоређује с критичном вредности таблица. У таблицама се налази критична вредност за хи-квадрат статистику за 5 степени слободе [јер је $(2-1)*(6-1)=5$], те се одбацује хипотеза о једнакости дистрибуција вероватноћа за посетиоце мушког и женског пола. Под претпоставком да нема значајних разлика између мушкараца и жена у дистрибуцији путовања током године, пропорција путовања морала би бити једнака код мушкараца и код жена. На основу добијених вредности гранична вредност хи-квадрата уз пети степен слободе је на висини значајности мањој од 5%, па се мора одбаци-ти почетна хипотеза да се мушкарци не разликују статистички значајно од жена према конкретном броју путовања током године. Дакле, може се тврдити да се у дистрибуцији годишњих путовања жене знатно разликују од мушкараца, односно да мушкарци путују чешће од жена (Табела 6).

Када је у питању *дужина боравка њосејилаца* на манифестацији, највећи процент (38,8%) задржао се пет или више дана. Занимљиво је да се значајан број посетилаца (24,4%) задржао три дана, док је било и оних који су за ову манифестацију издвојили четири дана (13,9%) и два дана (14,7%). Најмање посетилаца задржало се само један дан (8,2%). Међу посетиоцима који су се најдуже задржали преовлађује старосна група 20–29 година, што је најчешће условљено одсуством пословних обавеза и вишком слободног времена. Највећи број мушке и женске популације борао је у Гучи пет и више дана.

Питање: Колико пута сте били на Сабору трубача? повезано је с мотивом доласка, а такође је важно да би се установило који профил посетилаца долази на ову манифестацију. Да је дошло први пут, изјавило је 383 анкетираних (39,28% од укупног броја анкетираних). Мушкарци су чинили 62,40% (239). По старосној структури преовлађују групе 20–29 година

(204, тј. 53,26%) и 30–39 година (130 или 33,94%). Старосна група 40–49 година чини 8,36% (32 посетиоца). Према стручној спреми преовлађују посетиоци са средњом стручном спремом (141, односно 36,81%), затим високом стручном спремом (127 или 33,16%) и вишом стручном спремом (101, тј. 26,37%). Да су на Сабор долазили од два до пет пута, изјавило је 310 анкетираних посетилаца. Мушкарци су чинили 70,32%. И овде преовлађује старосна група 20–29 година (126, односно 46,65%), као и 30–39 година (98 или 31,61%). Старосна група 40–49 година чини 17,74% (55 анкетираних). Анкетирани са средњом (112, тј. 36,13%) и високом стручном спремом (109 или 35,16%) у овој групи преовлађују. Шест до десет пута на Сабору трубача било је 118 анкетираних, при чему су мушкарци чинили 72,88%. Старосна група 20–29 година је чинила 44,07% (52), 30–39 година 30,51% (36), а 40–49 година 13,56% (16 анкетираних). Са средњом стручном спремом било је 44, тј. 37,29% анкетираних из ове групе, а с вишом 34, односно 28,81%. Преко десет пута Сабор трубача посетило је 76 анкетираних посетилаца. Мушких анкетираних посетилаца у овој групи било је 63,16%. Старосна група 20–29 година чини 34,21% (26), а 30–39 23,68% (18). Анкетирани из старосне групе 40–49 година чине 21,05% (16). Анкетираних са средњом стручном спремом укупно је 38 (50%). Више пута на Сабор је долазило 88 посетилаца. Мушкарци су чинили 70,45%. И у овој групи преовлађују старосне групе 20–29 и 30–39 година, са 48,86% (43), односно 30,68% (27), као и са средњом стручном спремом (35, тј. 39,77%).

Да бисмо оценили какав значај Сабор трубача има за посетиоце, тј. колико ова манифестација представља јединствену и самосталну туристичку дестинацију и да ли посетиоци одлазе и на друге сличне манифестације, поставили смо питање „Да ли посећујете друге манифестације?“. Да посећују и друге манифестације одговорило је 299 анкетираних посетилаца (30,67%), углавном мушкараца (72,91%), претежно из старосне групе 20–29 година (138, односно 46,15%). Старосна група 30–39 година чинила је 25,42% (76). Ако се посматрају старосне групе 40–49 година (11, тј. 3,68%) и 40–49 година (55, тј. 18,39% од оних који посећују и друге манифестације), може се приметити да посетиоци који припадају овим старосним групама (у односу на укупан број у њима) највише посећују и друге манифестације (52,38% анкетираних из старосне групе до 19 година и 47,01% у старосној групи 40–49 година). Анкетирани посетиоци највише посећују: Exit, Нови Сад (29,43%); манифестације посвећене пиву (Beer fest, Београд; Дани пива, Зрењанин; Октобер фест, Минхен; Beer fest, Бијељина – 23,41%); саборе, сајмове и вашаре (11,37%); манифестације посвећене воћу и прерађевинама (8,03%); карневале (2,01%) и друге музичке манифестације (3,68%).

Током анкетирања, испитаницима смо поставили и два питања која су се односила на *суму новца коју су сиремни да издвоје за широк широк боравка и на шта су трошили средстава*. Највећи број је одговорио да не зна колико новца ће потрошити (503, тј. 51,59%), а остали да ће потрошити до 50 евра (8,31%), до 100 евра (11,38%), до 200 евра (12,10%), до 300 евра (5,33%), до 500 евра (7,18%), до 1.000 евра (2,15%) и преко 1.000 евра (1,95%). У свим овим категоријама мушки анкетирани посетиоци преовлађују: 68,59% (одговор „не знам“) до 83,16% (одговор „преко 1000 евра“). Приближан број мушкараца и жена изјавило је да ће потрошити до 1.000 евра (52,17%, односно 47, 83%) и до 50 евра (56,79%, односно 43,21%). Осим у категоријама које су рекле да ће потрошити до 500, односно до 1.000 евра, где преовлађује старосна група 30–39 година (44,44%, односно 47,83%), у свим осталим преовлађује старосна група 20–29 година. У свим категоријама преовлађује средња стручна спрема анкетираних, осим код оних који су планирали да потроше 300, односно преко 1.000 евра, где преовлађује висока стручна спрема. Све старосне категорије су највише потрошиле на провод (54,15%), храну, пиће и сувенире (24,00%) и музику (12,51%).

На питање да ли планирају да посете околину приликом своје посете Гучи, највећи број испитаника негативно је одговорио на ово питање (чак 92,42%), 1,39% испитаника је одговорило са „можда“, док је 6,19% посетилаца планирало да посети поједине атракције у околини, при чему су најпопуларније дестинације: Златибор, Рћанска пећина, околина Гуче, Овчарско-кабларска клисура, Мокра гора, вајати, Београд и Овчар бања, као и поједине планине у околини (Јелица, Тара, Дивчибаре). Међу испитаницима који су дали позитивне одговоре на ово питање уочено је да их претежно чине мушкарци (72,3%) различитих старосних структура (углавном 20–49 година старости), који се задржавају три до пет дана, путују у самосталној организацији и користе као превозно средство аутомобил или аутобус, док посету околним атракцијама планира 26,7% жена (20–39 година старости) које путују претежно у самосталној организацији и задржавају се 2–4 дана.

ЗАКЉУЧАК

Мотивисаност и очекивања туриста, односно посетилаца манифестација попут Сабора у Гучи може се окарактерисати као прилично униформан и специфичан. Наиме, масовне музичке манифестације у које спада Сабор у Гучи, Егзит, као и многи други фестивали овог типа, имају готово истоветну клијентелу и принципе понашања посетилаца током трајања ових фестивала. Наиме, уочено је да основни сегмент посетилаца музичких манифестација, било да је реч о фестивалима савремених или традиционалних музичких праваца, чини група релативно младих људи

(20–40 година старости), средње или високо образовних, склоних проводу и „дивљем“ понашању, односно склоних драстичној конзумацији алкохола и дрога, као и агресивном (експлицитном) понашању. Посете оваквим манифестацијама често се перципирају и као одређени стил живота појединих посетилаца, те је присутна знатна учесталост у посетама манифестацијама истог или сличног типа готово сваке године код изузетно великог броја посетилаца манифестација.

Такође, посетиоци оваквих манифестација генерално не показују у значајнијој мери интересовање за друге атрактивне туристичке садржаје у околини или на самом локалитету, те се веома мали број посетилаца манифестација задржава у месту одржавања фестивала и након завршетка званичног програма фестивала. На основу спроведене анкете о посетиоцима Сабора у Гучи добијени су резултати који потврђују наведене хипотезе да постоји корелација између социодемографских карактеристика посетилаца и њихове мотивисаности за посету овој манифестацији. При томе, групе посетилаца из категорије младих људи као основни мотив доласка у Гучу наводе могућности провода, а за које уметнички квалитет и традиционалност манифестације немају већи значај. С друге стране, за категорије посетилаца из других старосних група, који најчешће имају и виши степен образовања, већи значај има квалитет музике и осталих програма који се одржавају током главне манифестације.

На основу процене квалитета Сабора у Гучи од стране посетилаца може се закључити да је ова манифестација генерално перцепирана као високо квалитетна манифестација од изузетног националног значаја. Приликом анализе добијених резултата у обзир треба узети и структуру узорка, који показује да највећи број испитаника припада старосној групи 20–29 и 30–39 година старости, да већину испитаника чине мушкарци, да је доминантан образовани сегмент (чак 53,5% испитаника с вишом и високом стручном спремом и 42% са средњом стручном спремом), као и да највећи број посетиоца Гуче потиче с простора Србије и дијаспоре.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Бјељац, Жељко (2010). *Туристичке манифестације у Србији*. Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ, Посебно издање, књ. 82, Београд.
- Бјељац, Жељко; Јована Бранков; Драгољуб Штрбац. Анкетно истраживање (2010).
- Кулиговски, Валдемар (2011). Национализам обичних људи. Етницизација музичке традиције на примеру Сабора трубача у Гучи. *Антропологија*, 11, 1, 2011: 67–84.
- Тадић, Адем; Јовиша М. Славковић; Никола Стојић; Радован М. Маринковић (2010). Гуча – пола века Сабора трубача, 1961–2010. Центар за културу, спорт и туризам општине Лучани „Драгачево“, Принцип Прес. Гуча.
- Ђурчић, Невена; Жељко Бјељац (2007). Навике и понашања туриста према полу. *Демографија*, 4, стр. 303–313.

- Baloglu, Seyhmus (1997). The relationship between destination images and sociodemographic and trip characteristics of international travelers. *Journal of Vacation Marketing*, 3, 3, pp 221–233.
- Baloglu, Seyhmus; Ken W. McCleary (1999). A model of destination image formation. *Annals of Tourism Research*, 26, 4, pp 868–897.
- Beerli, Asuncion; Josefa D. Martin (2004). Tourists' characteristics and the perceived image of tourist destinations: a quantitative analysis – a case study of Lanzarote, Spain. *Tourism Management*, 25, pp 623–636.
- Bello, Daniel; Michael Etzel (1985). The role of novelty in the pleasure travel experience. *Journal of Travel Research*, 24, pp 20–28.
- Bjeljac, Željko; Suzana Lović (2011). Demographic analysis of foreign visitors to the EXIT festival Novi Sad, *Зборник радова Географској Института „Јован Цвијић“ САНУ*, 59, 1, 2011: 98–108.
- Bjeljac, Željko; Jovana Brankov; Vesan Lukić (2011). The Museums Night Event-demographic profil of visitors. *Forum Geographic*, 10, 2, pp 229–234.
- Brankov, Jovana; Željko Bjeljac; Ivan B. Popović (2009). Tourist event Haymaking on Mt Rajac – Analyses to gender and ages structure of tourists. *Зборник радова Географској Института „Јован Цвијић“ САНУ*, 59, 1, 2009: 75–92.
- Chen, Po-Ju; Deborah L. Kerstetter (1999). International students' image of rural Pennsylvania as a travel destination. *Journal of Travel Research*, 37, pp 256–266.
- Jeferson, Alan; Leonard John Lickorish (1988). Marketing tourism: A practical guide. Harlow, Essex, England: Longman Group UK.
- Krneta, Željko; Gustav Bala (2005). Osnove SPSS, verzija 10.0. Metodologija kinezioloških istraživanja, Fakultet sporta i fizičkog vaspitanja, Novi Sad.
- Perdue, Richard (1985). Segmenting state travel information inquiries by timing of the destination decision and previous experience. *Journal of Travel Research*, 23, 1985: 6–11.
- Stabler, J. Mike, (1995). *The image of destination regions: Theoretical and empirical aspects*. In B. Goodall, & G. Ashworth (Eds.), Marketing in tourism Industry: The Promotion of destination regions, London 1995: 133–159.
- Stern, Eliahu; Shaul Krakover (1993). The formation of a composite urban image. *Geographical Analysis*, 25, 2, 1993: 130–146.
- Um, Seoho; John L. Crompton (1990). Attitude determinants in tourism destination choice. *Annals of Tourism Research*, 17, 1990: 432–448.
- Unković, Slobodan; Bojan Zečević (2005). *Ekonomika turizma*. Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu, Beograd.
- Walmsley, D. Jim; John M. Jenkins (1993). Appraisive images of tourist areas: application of personal construct. *Australian Geographer*, 24, 2, 1993: 1–13.
- Woodside Arch; Laurence W. Jacobs (1985). Step two in benefit segmentation: learning the benefits realized by major travel markets. *Journal of travel research*, 24, 1985: 7–13.
- Zakić, Lolita; Anđelija Ivkov Džigurski; Nevena Čurčić (2009). Interaction of foreign visitors of the EXIT music festival with domestic visitors and local population. *Geographica Panonica*, 13, 3, 2009: 97–104.

Интернет извор:

www.saborguca.com (посећено 21. 1. 2012)

TRUMPET FESTIVAL IN GUČA: SOCIO-DEMOGRAPHIC PROFILE AND THE MOTIVES FOR VISITING

by

ŽELJKO BJELJAC
z.bjeljac@gi.sanu.ac.rs

ALEKSANDRA TERZIĆ
a.terzic@gi.sanu.ac.rs

JOVANA BRANKOV
j.brankov@gi.sanu.ac.rs

Serbian Academy of Sciences and Arts,
Geographical Institute „Jovan Cvijić“, Belgrade

SUMMARY: Trumpet Festival in Guča, or The First Trumpet of Dragačevo, which was the initial name of this event, becomes a kind of a brand of Serbia as a tourist destination. Every year this festival is visited by hundreds of thousands of tourists from Serbia and abroad, and brass trumpet bands from around the world. As the Trumpet Festival is among the most important events of 2426 categorized events in Serbia, the survey is conducted in order to determine the differences of the visitors relating to the demographic and socioeconomic indicators: gender, age and educational structure. Motivation and expectations of tourists, visitors of the events similar to the Trumpet Festival in Guča can be characterized as a fairly uniform and specific. The mass musical events which include Trumpet Festival in Guča, Exit Festival in Novi Sad, and many other festivals of this kind, have almost identical clientele and principles of behavior of visitors during the events. When analyzing the results of the survey, one should take into account the structure of the sample, which shows that most respondents were in the age group of 20-29 and 30-39 years of age, the majority of the respondents were men, and that high educational level is the dominant segment (up to 53,5% of respondents were with college and university degree and 42% with secondary education). The fact is that the most of Guča visitors come from the territory of Serbia and the diaspora. Also, visitors of these events generally do not show any significant interest in other attractive tourist facilities in the vicinity or in the local area, and very few visitors of the event stays after the end of festival and after the official program of the festival. On the basis of the evaluation of the Trumpet Festival in Guča done by visitors, it can be concluded that this event is generally perceived as a high-quality event, it is of great national importance and has the real potential for further development of tourism in this region.

KEYWORDS: Trumpet Festival, tourist event, demographic structure, Guča, Serbia

СТАЊЕ И ПЕРСПЕКТИВЕ УМЕТНИЧКОГ ТРЖИШТА НА ЗАПАДНОМ БАЛКАНУ

(Gojko Rikalović /ur./, *Zapadni Balkan: regionalno umetničko tržište, a ne fikcija?* Anonymous, Beograd 2012)

У оквиру пројекта „Ка уметничком тржишту Западног Балкана“ и под покровитељством Европске културне фондације из Амстердама, крајем 2012. године имплементатор пројекта Anonymous said објавио је публикацију *Западни Балкан: регионално уметничко тржиште, а не фикција?* Значајне димензије уметничког тржишта сагледане су на 127 страна А4 формата, двојезичног енглеско-српског издања, неубичајене хоризонталне оријентације за овакву врсту публикације. Зборник радова пружа увид у контекст и инструменте јавних политика у области визуелних уметности, али и тенденције на уметничком тржишту Западног Балкана. Он нуди серију интересантних запажања и података за све актере који учествују у производњи, дистрибуцији и дисеминацији дела визуелних уметности – доносиоце одлука, уметнике, музеје, галерије, арт-дилере, кустосе, колекционаре и корпорације.

Христина Микић у раду *Економски профил тржишта уметности и његови савремени развојни трендови* анализира однос уметности и економије у различитим историјским периодима, као и промене на уметничком тржишту које су се десиле у последњих десетак година. Осим разјашњења и демистификације термина који прате уметничко тржиште, читаоци се упознају са специфичностима вредновања уметничких дела и методама које се користе у овом процесу. Значај овог рада може се сагледати у неколико равни: он пружа увид у тенденције на светском тржишту уметничких дела, његове карактеристике и динамику раста; разјашњава четири

методе процене вредности уметничких дела и ситуације у којима се оне користе; потом се бави најчешћим облицима трговине уметничким делима и детаљно објашњава специфичности аукцијске и галеријске продаје, као и продају уметничких дела на примарном тржишту, односно кроз систем рада уметничких дилера; на крају су представљени обрасци понашања купаца уметничких дела (корпорација и колекционара) и њихови мотиви за куповину дела који се крећу од хедонизма до чистог маркетинга и грађења корпоративног имиџа.

Уметничко тржиште у Босни и Херцеговини: стање, проблеми и перспективе тема је рада групе аутора Бегагић Х., Микић Х. и М. Рикало, који објашњава специфичности овог подручја након последњих ратних догађања (с краја 20. века) што је резултирало комплексним етникумом с два ентитета (српски и хрватско-бошњачки) и, у односу на то, специфично успостављање културне политике и њених инструмената. Текст даје комплексан увид у контекст културне политике у области визуелних уметности почевши од организације државне администрације у култури, њених надлежности и компетенција, преко финансирања визуелних уметности, положаја уметника и развоја уметничког тржишта све до образовног система и релевантних установа јавног и цивилног сектора у области визуелних уметности. Дајући систематичан преглед стратешких проблема и дилема културне политике у Босни и Херцеговини, рад указује на прилично конзервативно уметничко тржиште БиХ које

намеће неколицину галерија као једини избор у дисеминацији и пласману уметничких дела, док додатни проблем представља и ниска солвентност средње класе и недовољна подршка и заинтересованост корпоративног сектора ка визуелним уметностима.

Даниела Јелинчић и Ана Жувела, кроз анализу културне политике и институционалних аспеката уметничког тржишта, у раду *Уметничко тржиште у Хрватској*, представљају стање визуелних уметности у Хрватској. Упознају нас с њиховим моделима финансирања, али и с недефинисаним положајем културних индустрија, које виде као спону између традиционалних и савремених уметничких дисциплина. Неки од проблема који муче готово цео Западни Балкан, муче и Хрватску. То су у првом реду тренд централизације сектора визуелних уметности, фаворизовање Загреба као главног града, које за последицу има неравномерну дистрибуцију јавних финансија, а самим тим и неуједначен развој. Велики проблем, затим, представља сива зона у којој се одвија највећи број размене уметничких дела, недовољна подршка државе и недостатак адекватних приватних иницијатива у овој области. Рад пружа детаљан увид у факторе сцене визуелних уметности од независних и приватних иницијатива, преко визуелних уметничких манифестација, уметничких колонија и сајмова до релевантних уметничких галерија, атељеа, аукцијских кућа и облика корпоративне подршке. На крају рада аутори дају кратку стратешку анализу уметничког тржишта у Хрватској с могућим препорукама за унапређење визуелних уметности у овој земљи.

Аница Туцаков у раду *Цена уметности у Србији* бави се стањем уметничког тржишта. На веома занимљив начин приказује генезу уметничког тржишта у нас дајући његов преглед од 12. до 21. века. Па ипак, без обзира на дугу традицију уметничког тржишта које су често подржавале владајуће династије или други облици власти, ауторка констатује данашњи лош положај државних институција визуелне уметности, недовољну подршку државе и независну слику културе у друштво. Увид у стање уметничког тржишта Туцакова заснива на анализи кључних актера на њему (уметник–галерија–купац). Тако се анализа уметника као релевантних актера уметничког тржишта протеже од критичке анализе образовних програма у области визуелних уметности до савремених тржишних захтева који се постављају пред њима у виду самозапошљавања. Кроз

разматрање инфраструктуре даје се увид у најзначајније организације јавног, приватног и цивилног сектора у овој области, те се њихова позиција сагледава из перспективе улоге коју имају (или би могли да имају) у развоју уметничког тржишта. Сегмент купаца је сагледан кроз приватне и корпоративне колекције, као и њихов допринос уобличавању уметничког тржишта.

Љубан Брковић и Предраг Дикић разматрају веома актуелну тему ауторских права визуелних уметности. У раду *Правна регулатива уметничких дела на простору Западног Балкана* они анализирају упоредне норме регулативе и заједничке одлике законодавства земаља Западног Балкана у области визуелне уметности. Објашњене су моралне и имовинске компоненте ауторског права, принципи правне заштите у случају повреде права, накнаде оштећеног и рокови за подизање тужби, разлике између искључивог и неискључивог преноса права и др. Рад пружа увид у процесе наручивања уметничких дела, правне елементе уговарања посла, карактеристике спорова, елементе заштите права аутора и интересе наручиоца уметничког дела. На самом крају излагања аутори се осврћу на правне оквире трговине уметничким делима у ЕУ и на тржиште Западног Балкана, затим на царинске тарифе и режим привременог и трајног извоза уметничких дела.

Драган Демировић осветљава тему *Пореска политика земаља Западног Балкана у функцији развоја тржишта уметничких дела и њиховог прикључивања ЕУ*. Сагледавајући пореске могућности које нуди законодавни систем Европске уније, дају се могуће препоруке за унапређење пореског система у земљама Западног Балкана. У раду се објашњава пореска дефиниција уметничког дела, поступак и модел њиховог опорезивања и увид у пореске подстицаје за куповину уметничких дела. Како област пореске политике у култури веома често карактеришу недовољно доречени нормативи, аутор посебну пажњу посвећује парадоксима у вези с порезом на додату вредност, те могућим решењима ублажавања ових негативних дејстава кроз могућности опорезивања разлике у цени, опционе примене стандардног опорезивања, поједностављеног обрачуна ПДВ и снижене пореске стопе. На крају рада дате су препоруке за бољи порески третман уметничких дела и квалитетнији процес хармонизације с европском праксом.

Гојко Рикаловић, Христина Микић и Дејан Молнар у раду *Економске димензије уметничког тржишта на простору Западног Балкана и препоруке за унапређење његовог развоја* уводе нас у дискурс јавних политика на Западном Балкану приказом друштвено-историјских прилика на уметничком тржишту овог региона, да би након тога анализирали савремено културно окружење и економске и организационе инструменте културне политике. У раду су представљени резултати истраживања спроведеног од јуна до августа 2012. године о перцепцији и ставовима уметника из овог региона у односу на мере јавних политика, а потом су у односу на резултате дате препоруке за његово унапређење и развој. Анализу аспеката развоја уметничког тржишта почињу од квалитативне и квантитативне анализе инфраструктуре и институционалног окружења, преко процеса вредновања уметничких дела све до јавног финансирања ове области, умрежености и сарадње међу актерима уметничког тржишта.

Зборник попуњава суштинску празнину у досадашњим истраживањима ове области и

пружа једну нову перспективу сагледавања развоја уметничког тржишта које тежиште помера с националног на регионално умрежавање и стварање заједничког простора како трговинске размене тако и сарадње међу уметницима. Посебна вредност проистиче из чињенице да кроз анализу и синтезу закључака, систематизацију упоредивих података по земљама, зборник пружа веома значајан квантитативни материјал за даља промишљања о овој теми, али и за успостављање јавних политика заснованих на чињеницама и практичним решењима за кориговање текућег стања. Зборник представља и пионирски подухват расветљавања уметничког тржишта кроз визуре које могу помоћи теоретичарима и практичарима, како из уметничких тако и из економских области, да боље разумеју специфичности уметничког тржишта овог подручја, уједно отварајући и простор за преиспитивање постојећих јавних политика из перспективе научних дисциплина, као што је економика културе.

Мирјана Рикало
Група за креативну економију, Београд

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ AUTHORS IN THIS ISSUE

ЖЕЉКО БЈЕЉАЦ (Нови Сад 1963). Виши научни сарадник ГИ „Јован Цвијић“ САНУ.

Дипломирао на ДГТХ ПМФ УНС. Магистрирао (1991) на ГФ УБ, докторирао на ДГТХ ПМС УНС („Манифестациони туризам у Војводини“, 1998). Од 1999. године запослен у ГИ. Члан СГД, члан Председништва Групације за привредно туристичке манифестације Одбора за туризам и угоститељство ПКС и председник УТС. Руководилац Одељења за друштвену географију ГИ. Уредник *ЗРГИЈЦ* (2009, од 2011). Шира специјализација: туристичка географија и географија становништва, а истраживачка експертиза – манифестациони туризам. Објавио око 140 научних радова у зборницима радова и часописима.

Важнија дела: *Туристичке манифестације на њивцу Дунавско-Моравској коридора*, Београд 2004 (коаутор); *Материјална база туризма на њивцу Дунавско-Моравској коридора*, Београд 2004 (коаутор); *Теоријско методолошке основе манифестационог туризма*, Београд 2006; *Туристичке манифестације у Србији*, Београд 2010.

ЈОВАНА БРАНКОВ (Зрењанин, 1980), истраживач сарадник ГИ „Јован Цвијић“ САНУ.

Дипломирала (2004) и магистрирала на ГФ УБ („Заштита природе као фактор развоја туризма у заштићеним објектима природе у Банату“, 2008) Запослена у ГИ „Јован Цвијић“ (од 2008). Члан је СГД и УТС. Шира специјализација: туристичка географија и еколошки туризам. Истраживачка експертиза: туризам у заштићеним објектима природе. Објавила око двадесет научних радова у зборницима радова и часописима.

Важнија дела: *Еколошки туризам у заштићеним објектима природе у Банату*, Београд 2010.

САЊА ЂУРЂИЋ (1972, Кула), ванредни професор и шеф Катедре за право Факултета за правне и пословне студије „Др Лазар Вркатаић“, УУ у Новом Саду.

Дипломирала (1997) и магистрирала (2004, тема: „Либерална теорија правде Џона Ролса“) на ПФ УНС. Докторирала на ПФ УН (2008, теза: „Савремени амерички јуснатурализам“). Основна област истраживања је теоријско-правна и филозофско-правна. Аутор је бројних радова и учесник великог броја домаћих и међународних научних скупова.

Важнија дела: *Основи државе и права*, Нови Сад 2012 (коаутор).

РОДОЉУБ ЕТИНСКИ (Нови Сад 1952). Доктор правних наука и професор ПФ УНС.

Дипломирао на ПФ УНС (1975), магистрирао (1978) и докторирао (1981) на ПФ УБ. боравио на стручном усавршавању на Хашкој академији за међународно право (1977) и ПФ ЛУ (1981). На ПФ УНС прошао сва звања – од асистента до редовног професора. Запослен на ПФ УНС у звању редовног професора (од 1992). Био продекан за наставу (1985–1989 и 2004–2006). Био уредник *ЗРПФНС* (2004–2007). Био правни саветник СМПП-а СРЈ (1994–2000), отправник послова СРЈ у Холандији (2000–2002), заступник СРЈ у споровима пред Међународним судом у вези с Конвенцијом о спречавању и кажњавању злочина геноцида (БиХ в. СРЈ, 1993–2000); легалношћу употребе силе (СР Југославија в. Белгија и други, 1999–2000); и применом Конвенције о спречавању и кажњавању злочина геноцида (Хрватска в. СРЈ, 1999–2000).

Важнија дела: *Међународно јавно право*, Нови Сад 2012 (коаутор); *Основи права Европске уније*, Нови Сад 2010 (коаутор); *Основи права животног средине*, Нови Сад 2009 (коаутор); *EU Law on the Elimination of the Discrimination*, Beograd – Maribor 2009 (коаутор); *Democracy and Human Rights in the European Union*, Beograd – Maribor 2009 (коаутор).

ВЛАДИМИР ЗАКИЋ (Београд, 1977). Доктор економских наука. Доцент на ПољФ УБ.

Дипломирао и магистрирао на ЕФ УБ. Докторску дисертацију под насловом „Управљачко-рачуноводствена подршка процесу генерисања и мерења вредности за кључне стејкхолдере“ одбранио је на ЕФ УК (2010). Аутор је више научно-стручних радова и стручних текстова у дневном листу *Политика* из области генерисања вредности за акционаре, расподеле добити и берзанског пословања у Србији. Ужа научна област Рачуноводство и финансије.

Важнија дела: *Расподела добити и политика дивиденди*, Нови Сад 2005.

МИА МАРИЋ (Сарајево, 1982). Сарадник на ПедГФ у Сомбору.

Дипломирала на ФФ УНС – Одсек за психологију (2005). Завршила последипломске студије клиничке и развојне психологије. Магистрала („Предиктори афективних одговора код неклиничке популације адолесцената“, 2009) и докторирала („Чиниоци употребе психоактивних супстанци у адолесценцији“, 2011) на ФФ УНС. Објављује научне радове у часописима *Примењена психологија* и *Педагошка стварност*. Област научног интересовања су развојна психологија – психологија деце и младих, као и клиничка психологија, односно, домен менталног здравља. Активан је члан Друштва психолога Србије.

БОШКО МИЈАТОВИЋ (Београд, 1951), економиста истраживач, директор економских студија у Центру за либерално-демократске студије.

Дипломирао, магистрирао и докторирао на ЕФ УБ. Област стручног деловања: анализа државних (јавних) политика, транзиција и приватизација, макроекономска анализа, фискална политика, социјално осигурање, економика радне снаге, итд. Радио као консултант у приватизацији. Током транзиције у Србији радио на више реформских закона. Руководио истраживачким пројектима. Био главни уредник *Призме* и *Фокуса* и члан редакција *Економске мисли* и *Рапо-еопотисуса*. Аутор колумни за *Политику*, *Данас* и *Економист* мајазин. Аутор је већег броја чланака у домаћим и страним научним часописима, коаутор и/или уредник великог броја колективних монографија и аутор више књига.

Важнија дела: *Приватизација*, Београд 1993; *Економија, ђолићика и шранзиција*, Београд 1998; *Дуван и срјска држава у XIX веку*, Београд 2006; *Кайићализација ђензијској осиурања*, Београд 2008; *Појмовник либералне демократије* (с И. Вујачићем и Т. Младеновићем), Београд 2008; *Два века Дечанске улице*, Београд 2009; *Поезија, шржиише, држава* (с М. Максимовићем), Београд 2009; *Пензијско осиурање ђољојривредника*, Београд 2010; *Србија на низбрдици*, Београд 2011; *Пројрам дечијих додатиака у Србији: анализа и ђредлози за унајређење* (с Г. Матковић), Београд 2012.

СРЕЋКО МИЛАЧИЋ (Приштина, 1965). Ректор УП (са привременим седиштем у Косовској Митровици).

Дипломирао као студент генерације (1989) на ЕФ УП, магистрирао („Утицај фактора време на величину инвестиције с посебним освртом на пројекат Ибар-Лепенац“, 1994) на ЕФ УБ и докторирао („Управљање трошковима великих инвестиционих пројеката“, 1996) на ЕФ УП. Био стипендиста јапанске «Сасакава» фондације. На ЕФ УП биран у звање доцента (1997) и ванредног професора (2001) за предмет Управљање инвестицијама, а затим редовног професора (2006) за научну област Финансије и финансијске институције. Ангажован као сарадник у Институту за економска истраживања у Приштини и сарадник УНИЦЕФ-а где је учествовао на изради бројних инвестиционих пројеката и процена. На ЕФ УП обављао дужност шефа Катедре за финансије и спољну трговину (2001–2006) и декана (2006–2012).

Важнија дела: *Трансформација банкарској сектора у Србији*, Београд 2009 (с Б. Сиљковићем); *Управљање инвестиицијама*, Приштина 2006.

ВЛАДАН ПАВЛОВИЋ (Београд, 1971). Редовни професор ЕФ УП.

Дипломирао (1998) и магистрирао („Процена вредности предузећа у тржишној економији са посебним освртом на југословенску праксу“, 2003) на ЕФ УНС, докторирао („Значај процене вредности капитала за приватизацију предузећа“, 2005) на ФПС МУ. На ФПС МУ за област Рачуноводство и ревизија изабран у звање доцента (2006), и ванредног професора (2011), а у звање редовног професора биран на ЕФ УП (2012). На предлог ЕИ изабран у звање научног сарадника (2012). Ангажован на више пројеката.

Важнији радови: *Теорија и анализа биланса*, Београд 2010.

БОРЋЕ ПАВЛОВИЋ (Шабац, 1985). Војни службеник у МиОД РС.

Дипломирао на Одсеку за међународне студије ФПН УБ темом „Политичка позадина Мајског преврата“ (2009). Мастер студије европских интеграција завршио, такође, на ФПН те одбранио рад на тему „Институција Високог представника за спољну послове и безбедносну политику као изазов институционалном балансу Европске уније“ (2011). Области интересовања су му међународни односи, спољна политика и национална историја 19. и 20. века. Објавио научне радове у часопису *Међународна ђолићика*.

РИСТО ПРЕНТОВИЋ (Српска Црња, Банат, 1949). Вандредни професор ПМФ у Новом Саду, за ужу научну област Туризам.

Дипломирао на ФФ Универзитета у Сарајеву (1980), магистрирао („Вежбе општенародне одбране у друштвено-политичким заједницама“, 1989) и докторирао („Методичке карактеристике и посебности примењеног оспособљавања кадрова у

цивилној одбрани“, 1994) на ФОНОДСЗ у Београду. Од 1968. године изводи наставу у основној школи, гимназији, Педагошкој академији за учитеље, Вишој школи за васпитаче и ФОНОДСЗ (ФБ) УБ. Од 2003. године изводи наставу на основном, магистарским и мастер студијама на Катедри за ловни туризам ДГТХ ПМФ-а УНС из наставних предмета: Основи ловства, Ловни туризам, Оружје, муниција и опрема за лов, Етика ловног туризма и Едукација у ловном туризму. Од 2005. до 2012. био је шеф Катедре за ловни туризам. Стручне чланке објављивао у часописима: *Педагошка стварност, Одбрана и заштита, Цивилна заштита, Социјална политика и социјални рад, Норма, Зборник Факултета одбране и заштите* (Београд), *Војно дело, ЗМСДН, Зборник радова Делатмана за географију...*, *Туризам*. Аутор и коаутор је више књига и преко 50 стручних и научних радова. Учествовао је на више међународних научних скупова у земљи и иностранству.

Важнија дела: *Вежбе ојшћенародне одбране у цивилним стурктурама друштва*, Београд 1990; *Ловни туризам* (са Д. Видаком), Нови Сад 2006; *Основи ловства*, Нови Сад 2006; *Предшколска усшанова Радосно деишство: јуче, данас, сушра*, Врбас 2007; *Етика ловног туризма*, Нови Сад 2008; *Ловачко оружје, муниција и балистика*, Нови Сад 2011.

МИРЈАНА РАШЕВИЋ (Београд, 1955). Научни саветник и директор ИДН и редовни професор на КД ГФ УБ.

Дипломирала на МФ УБ (1983), магистрирала у ЦМС УБ (1988), докторирала на Катедри за социологију ФФ УБ (1992). Као резултат истраживачког рада објавила је десетак књига, више чланака у националним и међународним часописима. Сарађивала у низу студија и учествовала на већем броју скупова у земљи и иностранству. Руководила је различитим пројектима, укључујући и пројекте стратешког типа. У сферу научног интересовања спадају фертилитет становништва, планирање породице, репродуктивно здравље, популационо старење и политички одговор на демографске изазове.

Важнија дела: *Ка разумевању абортуса у Србији*, Београд, 1993; *Фертилитет становништва СР Југославије*, Београд 1994 (коауторка); *Искусства популационе политике у свету*, Београд 1996 (коауторка); *Планирање породице као стил живота*, Београд 1999; *Фертилитет и репродуктивно здравље становништва Републике Црне Горе*, Подгорица, 2001; *Вољна стерилизација-пошребе, баријере, решења*, Београд, 2002. (коауторка); *Планирање породице као филозофија и пракса*, Београд, 2002; *Феномен намерног прекида трудноће*, Београд, 2003; *Обнављање становништва и репродуктивно здравље*, Вашингтон 2005 (коауторка).

ЂУРЂА СОЛЕША ГРИЈАК (Сомбор, 1977). Доцент на ДУНП – студијски програм Психологија.

Дипломирала – Одсек психологија (2001), магистрирала („Мишљење и вербални проблеми“, 2006) и докторирала („Металингвистички развој глуве и наглуве деце“, 2008) на ФФ УНС. На истом факултету бирана у звање асистента (2006) и доцента (2008) за ужу научну област Психологија. Објављује стручне и научне чланке у домаћим и међународним часописима. Учествовала је на преко 20 домаћих и међународних научних скупова.

Важнија дела: *На прагу писмености*, Београд 2007.

АЛЕКСАНДРА ТЕРЗИЋ (Крушевац, 1984). Истраживач сарадник ГИ „Јован Цвијић“ САНУ.

Дипломирала (2004) и одбранила мастер (2007) на ДГХТ ПМФ УНС. И одобрена тема докторске дисертације са насловом „Тврђаве на Дунаву – потенцијал формирања културних рута“. Од 2012. године запослена на ГИ „Јован Цвијић“. Члан СГД и УТС. Шири специјализација: туристичка географија. Истраживачка експертиза: културни туризам. Објавила десет научних радова у зборницима радова и часописима.

ГИ	Географски институт
ГФ	Географски факултет
ДГТХ	Депарتمان за географију, туризам и хотелијерство
ДУНП	Државни универзитет – Нови Пазар
ЕИ	Економски институт
ЕФ	Економски факултет
ЗМСДН	Зборник МС за друштвене науке
ЗРГИЈЦ	Зборника радова ГИ „Јован Цвијић“ САНУ
ЗРПФНС	Зборник радова Правног факултета у Новом Саду
ИДН	Институт друштвених наука
КД	Катедра за демографију
ЛУ	Лондонски универзитет
МиОд	Министарство одбране
МФ	Медицински факултет
ПедгФ	Педагошки факултет
ПКС	Привредна комора Србије
ПМФ	Природно-математички факултет
ПољФ	Пољопривредни факултет
РС	Република Србија
САНУ	Српска академија наука и уметности
СГД	Српско географско друштво
СМИП	Савезно Министарство иностраних послова
СРЈ	Савезна Република Југославија
УБ	Универзитет у Београду
УК	Универзитет у Крагујевцу
УМ	Универзитет Мегатренд
УН	Универзитет у Нишу
УНС	Универзитет у Новом Саду
УП	Универзитет у Приштини
УТС	Удружење туризмолога Србије
УУ	Универзитет Унион
ФБ	Факултет безбедности
ФОЗ	Факултет одбране и заштите
ФОНОДСЗ	Факултет општенародне одбране и друштвене самозаштите
ФПН	Факултета политичких наука
ФПС	Факултет за пословне студије
ФППАС	Факултета за правне и пословне академске студије
ФФ	Филозофски факултет
ЦМС	Центру за мултидисциплинарне студије

МАТИЦА СРПСКА

ВАС ПОЗИВА ДА СЕ
ПРЕТПЛАТИТЕ НА
**ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ**

Научни часопис из области друштвених и хуманистичких
наука с непрекидним излагањем од **1950.** године.

Зборник Матице српске за друштвене науке излази квартално, 4 пута годишње
Годишња претплата износи **900,00** динара (4 свеске), за иностранство **20,00 €**,
за чланове Матице српске **450,00** динара (**10,00 €**).

Цена појединачног примерка *Зборника* износи **250,00** динара (**5,00 €**)

Наручујем примерака *Зборника МС за друштвене науке*

Име и презиме, назив установе или предузећа

Адреса:

Телефон: Е-адреса:

Уплата се може извршити у свакој банци или пошти на рачун
Матице српске, број **295-1234397-90** (Српска банка), са назнаком „за
Зборник МСДН“. Доставом ове наруџбенице, потврдом о уплати омогућићете
да *Зборник МС за друштвене науке* редовно стиже на Вашу адресу.

Информације можете добити позивом на бројеве телефона:

(021) 6615-798; 420-199/лок. 117; 062-8563915

или на адресу:

МАТИЦА СРПСКА

Зборник МС за друштвене науке

21000 Нови Сад, Матице српске 1,

e-mail: vnikolic@maticasrpska.org.rs односно zmsdn@maticasrpska.org.rs

МАТИЦА СРПСКА

Улица Матице српске, број 1 • 21000 Нови Сад, Србија
Телефон: 021 527 622 • Телефакс: 021 528 901

MATICA SRPSKA

HQ: 1 Matica Srpska street • 21 000 Novi Sad, Serbia
Phone: + 381 21 527 622 • Telefax: + 381 21 528 901

E-mail: ms@maticasrpska.org.rs • www.maticasrpska.org.rs

Зборник Матице српске за друштвене науке издаје Матица српска
Излази четири пута годишње
Уредништво и администрација: Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: 021/420-199, 6615-798
Quarterly for Social Sciences published by Matica Srpska
Editorial and publishing office: Novi Sad, 1 Matica srpska str
Phone: (00381) 21 420-199
(00381) 21 6615-798
e-mail:
vnikolic@maticasrpska.org.rs
zmsdn@maticasrpska.org.rs

Редакција *Зборника Матице српске за друштвене науке* закључила је
144 (3/2013) свеску 16. октобра 2013.
За издавача: доц. др Ђорђе Ђурић
Стручни сарадник Одељења: Владимир М. Николић
Лектор: Милена Микић Враголић
Коректор: Владимир М. Николић
Технички уредник: Вукица Туцаков
Лектор и преводилац резимеа на енглески језик: Оливера Кривошић
Лектор резимеа за француски језик: Соња Ивановић
Штампање завршено 2013. године

Компјутерски слог: Слађана Новаковић, S&N book, Ср. Каменица
Штампа: САЈНОС, Нови Сад
Тираж: 400

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
3(082)

Зборник Матице српске за друштвене науке /
главни и одговорни уредник Часлав Оцић ; 1984, св.
76–. – Нови Сад : Одељење за друштвене науке,
1984–, – 24 cm

Четири пута годишње. – Резимеи на енгл. језику. – На-
ставак публикације: Зборник за друштвене науке

ISSN 0352-5732

COBISS.SR-ID 3360258

Штампање овог Зборника омогућило је
Министарство просвете, науке и технолошког развоја
Републике Србије